

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили
Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського

**Анжеліка Зинякова
Сергій Пономаренко**

**Історія української мови:
Загальні питання історії
української мови. Історична фонетика**

Навчальний посібник

Миколаїв
2017

УДК 811.161.2'34(091)(075.8)

3 56

Рекомендовано до друку вченою радою Чорноморського національного університету імені Петра Могили (протокол № 6 від 27 лютого 2017 р.).

Рецензенти:

Скляренко Віталій Григорович, академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Демська Оріся Мар'янівна, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Шевченко Лариса Іванівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Григуб Петро Микитович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили

Відповідальний редактор:

Островська Людмила Станіславівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського національного університету ім. Петра Могили

3 56

Зинякова А. Історія української мови : Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник / А. Зинякова, С. Пономаренко ; відпов. ред. Л. Островська. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – 188 с.

ISBN 978-966-336-368-4

Історія української мови як наука і навчальна дисципліна має важливе теоретичне і практичне значення. Основне її призначення – це висвітлення процесу еволюції мови від найдавніших часів до сучасності. Історія української мови розкриває причини тих змін, що відбулися на різних рівнях мови протягом її розвитку. Відповідно до вимог чинної програми навчальний посібник містить теоретичні відомості, завдання до практичних занять, поточні контрольні роботи, підсумкову (комплексну) контрольну роботу, підсумкові тестові завдання з розділів "Загальні питання історії української мови" та "Історична фонетика" дисципліни "Історія української мови". Пропоноване видання призначене для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів, а також для тих, хто цікавиться історією української мови.

УДК 811.161.2'34(091)(075.8)

ISBN 978-966-336-368-4

© Зинякова А. А., Пономаренко С. С., 2017

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2017

*Присвячується нашому Вчителеві,
видатному українському мовознавцеві,
основоположнику київської
акцентологічної школи*
Скляренку Віталієві Григоровичу,
*академікові НАН України,
доктору філологічних наук,
професорові з нагоди 80-річчя
від дня народження та
50-річчя наукової діяльності
з глибокою повагою та щирою вдячністю*

*А. А. Зинякова
С. С. Пономаренко*

ЗМІСТ

Список умовних скорочень.....	7
Передмова	8
I. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	10
1. Об'єкт, предмет, завдання і значення курсу історії української мови	10
2. Зв'язок історії української мови з іншими дисциплінами	12
3. Джерела вивчення історії української мови	13
4. Огляд наукової та навчальної літератури	18
5. Проблема походження української мови.....	21
II. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА	23
1. Система вокалізму і консонантизму праїндоевропейського, праслов'янського і давньоруського періодів	23
1.1. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику.....	23
1.2. Поняття про систему праїндоевропейського, праслов'янського і давньоруського вокалізму та консонантизму.....	24
1.2.1. Праїндоевропейська система.....	24
1.2.2. Праслов'янська система, структура складу, характеристика наголосу	25
1.2.3. Давньоруська система.....	27
2. Відображення в мові давньоруського періоду фонетичних процесів праслов'янської мови в системі консонантизму	32
2.1. Палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення *g, *k, *x).....	32
2.2. Доля приголосних у сполученні з постконсонантним *j.....	34
2.3. Доля сполучень *kt', *gt' та *dt, *tt.....	39
2.4. Спрощення в групах приголосних.....	40
3. Відображення в мові давньоруського періоду фонетичних процесів праслов'янської мови в системі вокалізму.....	41
3.1. Монофтонгізація дифтонгів	41
3.2. Виникнення носових *ę, *ǫ.....	43
3.3. Найдавніші альтернації в системі вокалізму	44

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

4. Найдавніші фонетичні процеси дописемного періоду в мові східних слов'ян	49
4.1. Зміна *gv і *kv перед *ě (з *oi) в *zv та *cv	49
4.2. Спрощення в групах приголосних *dl, *tl, *dm	49
4.3. Розвиток повноголосся зі сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt	50
4.4. Зміна сполучень *ort, *olt на початку слова	53
4.5. Трансформація носових голосних *ę, *o на східнослов'янському ґрунті	55
4.6. Рання монофтонгізація дифтонга *ě (ѣ) в *i; o замість початкового a в словах іншомовного походження	56
4.7. Зміна *je в *o на початку слова; утрата початкового звука *j перед *u	57
4.8. Розвиток фарингального *h	59
5. Найдавніші фонетичні процеси давньоруського писемного періоду	61
5.1. Історія, занепад і вокалізація редукованих ѣ, ѣ	61
5.2. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму	63
5.2.1. Друге повноголосся	63
5.2.2. Чергування o та e з нулем звука	65
5.2.3. Поява вставних o, e	66
5.2.4. Компенсаційне подовження голосних o, e в новозакритих складах	67
5.2.5. Поява приставних i та рідше o	68
5.2.6. Зміна i на ѣ та поява "несправжніх" дифтонгів	69
5.3. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі консонантизму	70
5.3.1. Поява нових груп приголосних і процес спрощення в нових групах приголосних	70
5.3.2. Вставні приголосні t і d	71
5.3.3. Асиміляція приголосних	72
5.3.4. Дисиміляція приголосних	74
5.3.5. Депалаталізація приголосних	75
5.3.6. Зміна л в љ	77
5.4. Перехід сполучень gy, ky, xy в ги, ки, хи	78
6. Фонетичні процеси староукраїнського періоду в системі вокалізму	79
6.1. Рефлексія ѣ	79
6.2. Зміна e в o після шиплячих та й	80

6.3. Перехід компенсаційно подовжених голосних ō та ē в і у новозакритих складах.....	82
6.4. Поява и з етимологічних ы та і	84
6.5. Зближення артикуляції ненаголошених е та и	85
6.6. Зміна о в а перед складом з наголошеним а	85
6.7. Зближення артикуляції ненаголошеного о з у	86
6.8. Втрата голосного і на початку слова	86
7. Фонетичні процеси староукраїнського періоду в системі консонантизму.....	88
7.1. Депалаталізація і палаталізація приголосних	88
7.2. Історія шиплячих і ц	88
7.3. Поява протетичних приголосних.....	89
7.4. Утворення аффрикати дз	90
Висновки	92
Список рекомендованої літератури	93
Практичні заняття.....	97
Контрольні роботи.....	124
Підсумкова контрольна робота з дисципліни "Історія української мови: історична фонетика"	135
Тестові завдання	154
Дослідники історії української мови в особах.....	170
Короткий термінологічний словник	184

Список умовних скорочень

блг. – болгарська мова
блр. – білоруська мова
др. – давньоруська мова
діал. – діалектне
заст. – застаріле
інф. – інфінітив
кін. – кінець
кн. – книга
мн. – множина
наз. – називний відмінок
нак. – наказовий спосіб
напр. – наприклад
н. е. – нашої ери
нім. – німецька мова
одн. – одиниця
ос. – особа
орфогр. – орфографічно
пол. – польська мова
пор. – порівняймо
поч. – початок
псл. – праслов'янська мова
ппсл. – пізньопрасло'янське
род. – родовий відмінок
рос. – російська мова
рпсл. – ранньопраслов'янське
сканд. – скандинавське
"Слово..." – "Слово о полку Ігоревім"
срб. – сербська мова
ст. – століття
стсл. – старослов'янська мова
укр. – українська мова
чес. – чеська мова

Передмова

У комплексі навчальних дисциплін філологічних факультетів вищих навчальних закладів, що забезпечують лінгвістичну підготовку студентів, важливе місце належить дисципліні "Історія української мови", об'єктом вивчення якої є українська мова в її еволюційно-типологічному розвитку. Тому й метою цієї праці є: запропонувати студентам для їхньої роботи теоретичний і практичний матеріал, який сприятиме засвоєнню розділів "Загальні питання історії української мови" та "Історична фонетика" курсу історії української мови та поглибленню знань з дисципліни "Сучасна українська мова".

У розділі "Загальні питання історії української мови" подано інформацію про об'єкт, предмет, завдання і значення курсу; розкрито зв'язок історії української мови з іншими історико-лінгвістичними дисциплінами; проаналізовано джерела вивчення історії української мови; подано огляд наукової та навчальної літератури; прокоментовано проблему походження української мови.

У розділі "Історична фонетика" висвітлено поняття про діахронічну фонетику; матеріал про систему вокалізму й консонантизму праіндо-європейської, праслов'янської та давньоруської мов; прокоментовано структуру складу та наголос праслов'янської і відповідно давньоруської мов; проаналізовано фонетичні процеси праслов'янської мови та фонетичні процеси дописемного й писемного періодів давньоруської мови, а також староукраїнської мови.

У посібнику вміщено інформацію про науковців, котрі досліджували й досліджують історію мови, плани-завдання до практичних занять, варіанти поточних контрольних робіт, варіанти комплексної (підсумкової) контрольної роботи, тестові завдання, короткий термінологічний словник, який дозволить вільно оперувати тими чи іншими поняттями з теми, а також список літератури до курсу (академічні підручники, монографії та журнальні публікації), який ще більше деталізує теоретичний матеріал дисципліни.

Навчальний посібник зорієнтований на активізацію самостійної діяльності студента та формування його професійних компетентностей.

Принадно автори щиро дякують за допомогу в підготовці до друку рукопису цієї праці рецензентам: директорові Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, академікові НАН України, доктору філологічних наук, професорові Віталію Григоровичу Скляренкові;

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

доктору філологічних наук, професору кафедри української мови Національного університету "Киево-Могилянська академія" Орісі Мар'янівні Демській; завідувачу кафедри стилістики та мовної комунікації Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктору філологічних наук, професору Ларисі Іванівні Шевченко; доктору історичних наук, професору кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Петру Микитовичу Тригубу; а також відповідальному редакторові, доценту кафедри української філології, теорії та історії літератури, кандидату філологічних наук Людмилі Станіславівні Островській за цінні поради й зауваження під час роботи над рукописом цього посібника.

I. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ЎКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Об'єкт, предмет, завдання і значення курсу історії української мови

Історична фонетика української мови є однією зі складових частин загального курсу історико-лінгвістичних дисциплін – *історії української мови*, яка досліджує становлення і розвиток мови як системи.

Актуальність вивчення історії української мови для спеціалістів відповідного філологічного фаху зумовлена тим, що всі види їхньої професійної діяльності як викладацького, так і дослідницького змісту передбачають глибокі знання мовної структури, її становлення та тенденцій розвитку. Крім того, засвоєння згаданого курсу мотивується ще й тим важливим моментом, що в процесі його опанування студенти одержують відповіді на питання: як і чому сформувалося те чи інше явище (одиниця) в мові сучасній.

Студіювання розділів "Загальні питання історії української мови. Історична фонетика" навчальної дисципліни "Історія української мови" в процесі підготовки бакалаврів філології ґрунтується на знаннях, набутих студентами з дисциплін "Вступ до мовознавства", "Сучасна українська мова", "Старослов'янська мова", "Українська діалектологія", а також створює теоретичну базу для дослідження історії української літературної мови та стилістики і культури української мови.

Вивчення зазначених розділів дисципліни "Історія української мови" дозволить студентам набутися знання про генезис та еволюцію української мови як універсального засобу комунікації українського народу, що визначає *мету дисципліни*.

Зазначена мета передбачає реалізацію низки *завдань*:

1) подання інформації про генезис та еволюцію української мови від праслов'янської доби до сучасності, про джерела вивчення її історії та походження письма;

2) з'ясування основних фонетичних законів і процесів праслов'янської доби та їхнє відбиття в давньоруський, староукраїнський і сучасний періоди;

3) характеристика фонетичних змін у мові давньоруського й староукраїнського періодів, їхнє відображення в сучасній українській мові та її діалектах;

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

4) розкриття внутрішніх законів, як успадкованих, так і тих, що виникли пізніше (на ґрунті української мови), які зумовили розвиток фонетичної системи української мови в напрямі до її сучасного стану.

Об'єктом вивчення курсу історії української мови є українська мова в її діахронічному розвитку, *предметом* – історія становлення й розвитку фонетичного, лексико-семантичного, морфемно-дериваційного та граматичного рівнів української мови в її еволюції (від праслов'янської доби й до сьогодення).

Теоретичне значення курсу історії української мови полягає в тому, що він забезпечує наукове розуміння процесів становлення й розвитку фонетичної та граматичної будови української мови, показує взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови, стійкість її граматичної будови та основного словникового фонду й доводить, що розвиток мови відбувається за своїми внутрішніми законами. Отже, у ньому реалізуються основні теоретичні положення лінгвістики, а саме: історизм, взаємозв'язок і взаємозумовленість розвитку елементів мовної структури.

Практичне значення. Знання з історії української мови допоможуть студентові свідомо засвоїти курс сучасної української мови (глибоко осмислити мовні явища, усвідомивши зв'язок між ними; пізнати дію внутрішніх законів мови; зрозуміти, як склалися мовні норми); правильно читати й розуміти зміст пам'яток, а у зв'язку з цим і осмислено сприймати курс давньої української літератури; вчителю – забезпечать наукове висвітлення фактів і явищ рідної мови у школі (без знання історії мови неможливо зрозуміти, чому виникли, наприклад, такі чергування, як-от: *о, е з нулем звука; о, е з і* у відкритому / закритому складах; *г, к, х – ж, ч, ш – з', ц', с'*; чому відбувається спрощення в словах; чому іменник у тому чи іншому відмінкові має саме таку флексію, а не іншу; чому дієслова теперішнього і майбутнього часу в сучасній українській мові змінюються за особами, а минулого – за родами; чому в дієсловах минулого часу жіночого та середнього родів маємо *л*, а в чоловічому роді – *в* тощо).

2. Зв'язок історії української мови з іншими дисциплінами

Оскільки історична фонетика належить до курсу історико-лінгвістичних дисциплін, то й пов'язана вона з дисциплінами мовознавчого та історичного циклів.

Найтісніший зв'язок виявляється з курсом *сучасної української мови*, бо саме її становлення й розвиток простежується, та українською *діалектологією*, яка фіксує живе народне мовлення, що є одним із джерел дослідження української мови.

Курс *старослов'янської мови* є фактично вступом до історії окремих слов'янських мов, у т. ч. й української, бо значною частиною його є реконструкція праслов'янської мови, яка визначила розвиток слов'янських мов на ранньому етапі. До того ж, після офіційного хрещення Київської Русі старослов'янська мова вживалася на цій території як мова книжна, церковна.

У зв'язку з тим, що історія розвитку української мови розглядається в її еволюції, то для глибшого розуміння цієї дисципліни потрібні свідчення історії інших слов'янських мов. Отже, логічним є зв'язок з курсом *порівняльної граматики слов'янських мов*.

Історія української мови використовує загальні закони мовного розвитку, які відкриті на основі вивчення багатьох мов світу, тому вона пов'язана і з курсом *загального мовознавства*.

Тісний зв'язок маємо й з курсом *давньої літератури*, яка аналізує писемні пам'ятки, котрі є основним джерелом вивчення становлення й розвитку української мови.

Історія України дає цінний матеріал для розуміння загальних напрямів у розвитку мови, коментує процес її виникнення й формування як мови народності.

У дослідженнях з історії мови використовуються дані *археології*, *етнографії*, *фольклористики*, *нумізматики* (вивчає історію карбування монет і грошового обігу за монетами [31, Т. 2]).

3. Джерела вивчення історії української мови

Історія української мови, як і будь-яка інша лінгвістична дисципліна, має у своєму арсеналі лексичні, фонетичні, граматичні дані – той матеріал, у якому знаходять відбиття всі зміни, що відбулися в мові.

На сьогодні *основними джерелами* вивчення історії мови є: *писемні пам'ятки, жива народна мова, свідчення споріднених та іноземних мов, топоніміка, лексичні запозичення в українську мову і навпаки.*

Природно, що не всі джерела мають однакову цінність для вивчення історії мови. Так, традиційно вважають, що основним джерелом є найдавніші писемні пам'ятки (О. І. Соболевський), датовані X–XI ст., які фіксують живі мовні дані певного періоду – грамоти, "Руська правда", "Слово о полку Ігоревім". Це безперечно, хоча все ж таки слід зауважити, що таких пам'яток збереглося небагато (переважно галицько-волинські), і більшість із них відбивають стан літературної мови (хоча переписувачі текстів інколи свідомо чи несвідомо відхилялися від старослов'янських оригіналів, вносячи живомовні риси). І все ж таки саме на цій підставі науковці роблять висновки про існування певних фонетичних чи граматичних явищ у живому мовленні.

Подаємо *пам'ятки, у яких відображено риси живої української мови:*

X століття

1. Гнездовський напис на корчазі (знайдений у 1949 р. поблизу м. Смоленська).

XI століття

1. Післямова диякона Григорія до Остромирового Євангелія та саме Євангеліє (1056–1057 рр.).

2. Підпис дочки Ярослава Мудрого Анни (*Ана рьина = Anna regina*, тобто *Ганна королева*), 1063 р.

3. Тмутараканський напис (на мармуровій плиті), 1068 р.

4. Післямови дяка Івана до Ізборників Святослава та самі Ізборники (1073 р., 1076 р.).

5. Архангельське Євангеліє (1092 р.).

6. Путятина Мінея, Синайський Патерик, Кондакар (збірник церковних піснеспівів), 1095–1097 рр.

7. Слово Григорія Богослова (пам'ятку не датовано).

8. Чудівський тлумачний Псалтир (пам'ятку не датовано).

9. Пандекти Антіоха (пам'ятку не датовано).

10. Турівське Євангеліє (пам'ятку не датовано).
 11. Патерик Синайський, або Луч Духовний (пам'ятку не датовано).
- XII століття*
1. Мстиславове Євангеліє (близько 1117 р.).
 2. Юріївське Євангеліє (близько 1119–1128 р.).
 3. Грамота Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрієвому монастиреві (близько 1130 р.).
 4. Напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича (1136 р.).
 5. Галицьке Євангеліє (1144 р.).
 6. Напис 1161 р. на хресті Євфросинії Полоцької.
 7. Добрилове Євангеліє (1164 р.).
 8. Пантелеймонове Євангеліє (пам'ятку не датовано).
 9. Типографське Євангеліє № 7 (пам'ятку не датовано).
 10. Успенський збірник XII ст.
 11. Христинопільський, або Городиський Апостол (пам'ятку не датовано).
 12. Одеське Євангеліє (пам'ятку не датовано).
 13. Слово о полку Ігоревім (1187 р.).
 14. Вкладка Варлаама Хотинському монастирю (1192 р.).
- XIII століття*
1. Договірна грамота Смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою і Готським берегом (1229 р.).
 2. Договірна грамота Олександра Невського і новгородців з німцями (1262–1263 рр.).
 3. Договірна грамота Новгороду з князем Ярославом Ярославовичем (1264 р.).
 4. Галицьке Євангеліє (1266–1301 рр.).
 5. Паремійник (1271 р.).
 6. Руська правда (за списком 1282 р.).
 7. Галицьке Євангеліє (1283 р.).
 8. Повчання Єфрема Сиріна (близько 1288 р.).
 9. Холмське Євангеліє (пам'ятку не датовано).
 10. Путенське Євангеліє (пам'ятку не датовано).
 11. Житіє Сави Освященного (пам'ятку не датовано).
 12. Полоцька грамота (близько 1300 р.).
- XIV–XV століття*
1. Полікарпове Євангеліє (1307 р.).
 2. Пандекти Антіоха (1307 р.).
 3. Луцьке Євангеліє (пам'ятку не датовано).

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

4. Євангеліє Верковича (пам'ятку не датовано).
5. Лаврентіївський список літопису (1377 р.).
6. Українські грамоти.
7. Кам'янець-Струмилівське Євангеліє 1411 р.
8. Іпатіївський список літопису (близько 1425 р.), який містить "Повість минулих літ" і Київський та Волинський літописи.

9. Українсько-молдавські грамоти.

10. Апостол XV ст.

XVI століття

1. Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.).
2. Євангеліє Валентина Негалевського (1581 р.).
3. Літківське Євангеліє др. пол. XVI ст.
4. Литовський статут (1529, 1566, 1588 рр.).
5. Граматики "Адельфотес" (1591 р.) та Л. Зизанія (1596 р.).
6. "Лексис ..." Л. Зизанія (1596 р.).
7. Актові документи – грамоти, книги земських, замкових урядів, різних судових інстанцій.

8. "Казань..." С. Зизанія (Вільно, 1596 р.).

9. "Книжниця" (Острог, 1598 р.).

10. Острозька Біблія (1581 р.).

XVII століття

1. Ділові та юридичні документи – грамоти, гетьманські універсали, діловодство земських, замкових (городських) урядів, міських ратуш, документи Коша Запорозької Січі, судів, гетьманської, полкових і сотенних канцелярій, приватні листи тощо.

2. Літописи – Острозький, Львівський, Хмельницький (перша половина XVII ст.), Густинський, Самовидця, "Кройника" Феодосія Сафоновича, "Літописець" Леонтія Боболинського (друга половина XVII ст.).

3. Твори полемічної, церковно-ораторської, повістивої прози, теологічні трактати Йова Борецького, Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Захарія Копистенського, Петра Могили, Кирила Ставровецького-Транквіліона, Йоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Данила Туптала.

4. Вірші, драматичні декламації Мелетія Смотрицького, Гаврила Дорофіївича, Памва Беринди, Олександра Митури, Кирила Ставровецького-Транквіліона, Касіяна Саковича, Тарасія Земки, Івана Величковського, Климентія Зиновієва тощо, записи народних пісень.

5. Наукові твори – "Грамматика" Мелетія Смотрицького, "Лексиконь" Памва Беринди, словник Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського, "Грамматика" Івана Ужєвича.

6. Переклади українською мовою житійних і патристичних (*патристика* – напрям ідеалістичної християнської догматичної філософії, представлений творами отців церкви [31, Т. 4]) творів із церковнослов'янської та художніх творів західноєвропейської літератури [13, с. 21–26].

XVIII століття

Збереглися пам'ятки ділового стилю, зокрема документи гетьманської, полкових, сотенних канцелярій, міських ратуш, судів тощо; приватні листи та діауріші (щоденники) окремих осіб; літописи (Григорія Граб'янки, Самійла Величка); художні твори (вірші Івана Некрашевича, Климентія Зіновієва сина, поезія та проза Григорія Сковороди, частини поеми "Енеїда" І. Котляревського, драми й інтермедії Митрофана Довгалевського, Георгія Кониського тощо); наукові та теологічні твори ("Латинсько-церковнослов'янський словник" І. Максимовича, 1718–1724 рр., "Грамматика музикальна" Миколи Дилецького, "Богословія нравоучителная", 1751 р., "Науки парохіальнія", 1792 р.).

Писемні пам'ятки наступного століття – твори різних стилів, більшість яких можна досліджувати не лише в друкованому вигляді, а й у рукописах.

Видання пам'яток розпочалося в кінці XVIII ст. Здійснювали їх переважно історики й літературознавці, які часто не зберігали важливі мовні особливості оригіналу. Планомірну, систематичну публікацію текстів для лінгвістичних цілей організував у кінці 50-х рр. XX ст. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, а пізніше – Інститут української мови НАН України в серії "Пам'ятки української мови". За межами України низку пам'яток опублікували дослідники О. Горбач і Г. Роте (Німеччина), Інститут українських студій Гарвардського університету (США) [53, с. 473–475].

Цінним джерелом для вивчення історії мови є живі *народні говори* (О. О. Шахматов), які містять не тільки давні елементи (дифтонги – у польських діалектах, м'які шиплячі приголосні – у гуцульських, збереження [ы] – у карпатських діалектах), а й служать матеріалом для зіставлень і порівнянь, які допомагають розкрити процеси історичного розвитку мовних явищ.

Важливим джерелом для дослідження історичної граматики української мови є *свідчення споріднених мов*, витоки яких маємо в праслов'янській (носові голосні – у польській мові, тонічний наголос – у сербській, складотворчі сонорні – у чеській мові).

Матеріал для вивчення історії мови, особливо незадокументованого періоду, можна фрагментарно знайти в *свідченнях іноземних джерел*

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

(праця "Про народи" візантійського імператора К. Багрянородного, 949 р.; підпис Анни Ярославни на латинській грамоті, 1063 р.).

Топонімічні назви також використовують як свідчення історичного минулого в розвитку звуків і форм, досліджуваних у мові. Найменування країн, населених пунктів, вулиць тощо іноді приховують такі звукові й граматичні особливості, які в живому мовленні вже давно втрапилися (*Тереб^овля*, *Р^ось*, *Люб^омль* – давня форма присвійного прикметника).

Лексичні запозичення з інших мов допомагають зрозуміти та відновити форму того чи іншого слова, а саме: нім. *Karl* → *к^ор^оль* (розвиток повноголосся), сканд. *Inguarr* → *Игорь* – у "Слові ..." (відсутність носових голосних у X столітті) [13, с. 7–9].

4. Огляд наукової та навчальної літератури

Історією української мови науковці почали цікавитися ще в XVI–XVII ст. Проте ґрунтовні праці з'являлися значно пізніше. Так, наприклад, у працях М. Максимовича є думки про те, що східно-слов'янські мови походять від давньоруської мови, а початок формування трьох східнослов'янських мов належить до часу, що передував утворенню Київської Русі ("Критико-историческое исследование о русском языке", "История русской словесности" (1839 р.), "Начатки русской филологии", "Об отношении русской речи к западно-славянской" (1848 р.)).

Значна кількість праць з питань історії української мови належить О. Потебні ("Заметки о малорусском наречии", 1870 р.; відгук про роботу П. Житецького "Очерк звуковой истории малорусского наречия", 1878 р.; праця у чотирьох книгах "Из записок по русской грамматике" (кн. 1–2, 1876 р.; кн. 3, 1889 р.; кн. 4, 1941 р.), у якій подається матеріал з української мови).

Історії української мови присвячені й праці П. Житецького "Очерк литературной истории малорусского наречия в XII в." (1889 р.) та "Энеида" Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XIII в." (1900 р.). Перший систематичний опис історичної фонетики української мови запропоновано науковцем у праці "Очерк звуковой истории малорусского наречия" (1876 р.).

1880 р. у Львові вийшла друком праця О. Огоновського "Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache", у якій подано історію деяких фонетичних та морфологічних рис української мови.

Питання походження української мови розглядається в працях О. Соболевського "Очерки из истории русского языка" (1884 р.), "Опыт русской диалектологии. Наречие малорусское" (1892 р.) та "Лекции по истории русского языка" (1907 р.), у яких науковець, проаналізувавши значну кількість пам'яток, з'ясував, що вони належать до галицько-волинського наріччя XII–XV ст. На думку вченого, воно було предком української мови; на території ж Києва в той час звучала російська мова.

А. Кримському належать праці "Древнекиевский говор" (1907 р.) та "Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася" (1922 р.).

Питанням походження та розселення слов'ян, виникненню їхніх мов, присвячена праця О. Шахматова "Древнейшие судьбы славянства" (1919 р.).

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

Цікаві думки спостерігаємо і в дослідженнях С. Кульбакіна "Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии" (1919 р.), І. Свенціцького "Нариси з історії української мови" (1920 р.), П. Бузука "Коротка історія української мови. Вступ і звучня" (1924 р.), К. Німчинова "Українська мова в минулому і тепер" (1926 р.), М. Грунського та П. Ковальова "Історія форм української мови" (1931 р.).

У колі наукових інтересів І. Огієнка (митрополита Іларіона) були й питання з історії української мови, які подано у фундаментальних монографіях "Нариси з історії української мови. Система українського правопису" (1927 р.), "Історія української літературної мови", видана в 1950, 1995, 2001 рр.).

Є. Тимченко є автором підручника "Курс історії українського языка. Вступ і фонетика" (1927 р.).

Питання походження української мови аналізується в однойменній роботі Л. Булаховського "Питання походження української мови" (1956 р.).

У кінці 50-х рр. ХХ ст. з'являються підручники з історичної граматики: Ф. Медведєв "Історична граматика української мови" (1955 р.), О. Безпалько та ін. "Історична граматика української мови" (1957 р., 1962 р.), С. Бевзенко "Історична морфологія української мови" (1960 р.), М. Жовтобрюх та ін. "Історична граматика української мови" (1980 р.), М. Степаненко "Історія української мови" (1998 р.).

Найфундаментальнішим досягненням у галузі досліджень з історії української мови є академічне видання у 4-х томах, здійснене науковцями Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за участю інших мовознавців України (премія ім. І. Франка, 1985 р.) – "Історія української мови: Фонетика" (1979 р.), "Історія української мови: Морфологія" (1978 р.), "Історія української мови: Синтаксис" (1983 р.), "Історія української мови: Лексика і фразеологія" (1983 р.). У виданні вперше в україністиці систематизовано й узагальнено теоретичні проблеми історії української мови, по-новому осмислено основні напрями становлення та історичного розвитку української фонетики, лексики, фразеології та граматики [53, с. 248].

Подамо ще кілька ґрунтовних досліджень ХХ–ХХІ ст., які є актуальними для вивчення історії української мови: О. Горбач "Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських" (1959 р.), В. Русанівський "Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові ХVІ–ХVІІ ст." (1959 р.), О. Безпалько "Нариси з історичного синтаксису української мови" (1960 р.),

А. Москаленко "Основні етапи розвитку української мови" (1960 р.); І. Керницький "Система словозміни в українській мові (на матеріалі пам'яток XIV ст.)" (1967 р.), М. Брайчевський "Походження Русі" (1968 р.), В. Русанівський "Структура українського дієслова" (1971 р.), Ф. Філін "Происхождение русского, украинского и белорусского языков" (1972 р.), І. Слинко "Історичний синтаксис української мови" (1973 р.), Ю. Шевельов "Історична фонологія української мови" (1979 р.), В. Русанівський "Походження і розвиток східнослов'янських мов" (1980 р.), "Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов" (1985 р.), В. Скляренко "Нариси з історичної акцентології української мови" (1983 р.), "Праслов'янська акцентологія" (1998 р.), О. Царук "Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри" (1998 р.), праці Г. Півторака "Українці: звідки ми і наша мова" (1993 р.), "Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів)" (1998 р.), "Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи й правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски" (2001 р.), Т. Лукінова "Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) (2000 р.).

Отже, в історії української мови залишається ще значна кількість нерозв'язаних питань, які потребують ґрунтовного опрацювання.

5. Проблема походження української мови

Український глотогенез – складна проблема, яка вимагає об'єднання зусиль представників цілого ряду наукових дисциплін, основним завданням яких є насамперед з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, що поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови [36, с. 272]. Висновки ж повинні базуватися на науковій основі, а не на домислах чи патріотичних поривах [46, с. 4].

У науковій літературі маємо *дві точки зору* щодо походження української мови:

1. Початок формування української мови пов'язується з *"давньоруською мовою"*.

Східнослов'янські племена: словени, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, поляни, волиняни, древліани, сіверяни, угличі (уличі), тиверці, дуліби, білі хорвати – користувалися близькоспорідненими східнослов'янськими діалектами, що виділилися з праслов'янської мови. Сукупність цих діалектів і дістала в науковій літературі умовну назву *"давньоруська мова"*. Принагідно зазначимо, що на сьогодні не йдеться про суцільний діалектний моноліт, бо успіхи сучасної лінгвогеографії й досягнення східнослов'янських археологів дозволили зробити остаточний висновок про те, що на кінець XIII століття на території Київської Русі виділялося принаймні шість основних діалектних макрозон: південно-західна (галицько-волинська), карпатська, поліська, полоцько-смоленська, північна, північно-східна; поряд з діалектним народним мовленням існували усні *койне* наддіалектного типу.

Отже, **давньоруська мова** – це мова східних слов'ян, які населяли Київську Русь [53, с. 129–130]. Цю точку зору визнавали й визнають мовознавці різних епох, а саме: О. Востоков, І. Срезневський, О. Потебня, О. Соболевський, О. Шахматов, Л. Васильєв, М. Дурново, Б. Ляпунов, Г. Ільїнський, Л. Булаховський, А. Селищев, С. Обнорський, М. Грунський, В. Виноградов, Р. Аванесов, П. Кузнецов, В. Борковський, Ф. Філін, М. Жовтобрюх, В. Колесов, В. Марков, В. Німчук, Ю. Карпенко та інші дослідники. У праці "Історія української літературної мови" (2001 р., 2002 р.) В. Русанівський називає *"давньоруську мову"* вже *"давньокиївською мовою"*, пишучи про те, що це та сама старослов'янська, насичена східнослов'янськими фонетичними, граматичними й особливо лексичними елементами, що в різних стилях

(юридично-діловому, літописному, світсько-художньому) задовольняла суспільні й культурні потреби тогочасного суспільства. До того ж, давньоруська мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською, причина панування якої полягала в настановах давньоруських книжників, котрі вважали, що живе народне мовлення не слід відбивати в священній церковній книзі [43, с. 10].

2. Розвиток східнослов'янських мов (української) відбувався безпосередньо з відповідних діалектів *праслов'янської*. І. Огієнко пише: "На слов'янському сході постало три мови: українська, російська і білоруська, і всі три вони, одірвавшись від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом..." [32, с. 61]. Цей погляд обстоювали й обстоюють С. Смаль-Стоцький, С. Тимченко, Ю. Шевельов, В. Русанівський, О. Ткаченко, Г. Півторак, І. Матвіяс, В. Скляренко та інші науковці.

Отже, проблема залишається невирішеною, а "повна реставрація правди дожидає ще свого розумного робітника" [23, с. 43].

II. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

1. Система вокалізму і консонантизму праїндоевропейського, праслов'янського і давньоруського періодів

1.1. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику

Історична (діахронічна) фонетика – одна зі складових частин курсу історії української мови, яка вивчає історію становлення й розвитку звукової системи української мови від найдавнішого періоду її існування й до сьогодні за допомогою *порівняльно-історичного методу*. Цей розділ історії української мови є одним із найкраще досліджених.

Завданням розділу є показ та хронологізація змін фонетичної системи української мови в напрямкові до її сучасного стану.

Фонетична система характеризується значною стійкістю. Нова якість у звуках та їхніх сполученнях виникає й розвивається поступово, протягом тривалого часу. На якість звуків може впливати як артикуляція сусідніх звуків, так і особливості наголошування. Поступова зміна звуків і їхніх сполучень зумовлює якісну зміну всієї фонетичної системи мови, тобто якісну зміну матеріальних засобів вираження значень слів і граматичних форм. Саме тому звукові зміни в мові тісно пов'язані з лексичними й граматичними явищами, можуть викликати ці явища, зумовлюючи їхній розвиток.

У фонетичній системі сучасної української мови є елементи, які зберігаються ще від праїндоевропейської, праслов'янської та давньоруської мов, і є багато таких, що виникли пізніше – в епоху консолідації діалектів, у період існування мови української народності чи української національної мови.

1.2. Поняття про систему праїндоевропейського, праслов'янського і давньоруського вокалізму та консонантизму

1.2.1. Праїндоевропейська система

Індосвропейська мова – єдина в минулому мова (прамова), що функціонувала до III тис. до н. е. [53, с. 221]. Мовно-культурна сім'я індоевропейських народів, за свідченням істориків, протягом III–II тис. до н. е. заселила величезні простори від Західної Європи до Індії; до них належали численні кельтські, германські, романські, слов'янські, балтські, фракійські, індо-іранські та інші племена Європи й Азії, котрі виформувалися з племен ямної культури [40, с. 14].

У її системі *вокалізму* (голосних) розрізнялися *короткі* й *довгі* звуки. Серед них – *монофтонги*, *дифтонги* і *складотворчі сонанти*, а саме:

- монофтонги: короткі – [ǎ], [ǒ], [ǔ], [ǐ], [ǣ], довгі – [ā], [ō], [ū], [ī], [ē];
- дифтонги: короткі – [ǣi], [ǣu], [ǣi], [ǣu], [ǒi], [ǒu], довгі – [ēi], [ēu], [āi], [āu], [ōi], [ōu];
- складотворчі сонанти: короткі – [ř], [ň], [ǫ], [ǫ̃], довгі – [ř̄], [ň̄], [ǭ], [ǭ̃].

Майже всі праїндоевропейські голосні протиставлялися як за своєю якістю, так і за часокількістю, тобто за ознакою витраченого часу на їхню вимову чи за ступенем їхньої подовженості.

У системі *консонантизму*, ймовірно, функціонували такі звуки (єдиної думки на кількість приголосних у лінгвістичній науці досі не існує):

- губні – [b], [p], [bh], [ph], [w], [u];
- передньоязикові – [d], [t], [z], [s] – зубні; [dh], [th] – придихові зубні, [n], [m] – носові, [r], [l] – плавні;
- середньоязикові – [j], [i];
- задньоязикові – [g], [k], [gh], [kh] – чисті, [gʰ], [kʰ], [gʰh], [kʰh] – лабіалізовані, [gʷ], [kʷ] – напівпалаталізовані.

На основі індоевропейської фонологічної системи поступово, внаслідок певних фонетичних змін, склалася фонологічна система праслов'янської мови [13, с. 29–30].

1.2.2. Праслов'янська система, структура складу, характеристика наголосу

На початку н. е. слов'янська людність, котра згідно з писемними джерелами мала спільне ім'я *венеди* і вже заселяла територію від Вісло-Одерського басейну і Південної Балтики (на заході) до Дніпра (на сході) та від Прип'яті (на півночі) до Карпат і зони Степів (на півдні), розмовляла близькоспорідненими діалектами з багатьма спільними рисами, що дало вченим підставу назвати їх "праслов'янською мовою" [40, с. 18].

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова – мова-предок слов'янських мов, що сформувалася на основі одного з праіндоевропейських діалектів [53, с. 517].

Праслов'янська мова реконструюється шляхом порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов із залученням типологічних даних. Її вивченням займалися такі вчені: А. Шлейхер, І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, А. Лескін, В. Ягич, П. Фортунатов, О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, М. Фасмер, М. Дурново, Г. Ільїнський, О. Селищев, А. Мейс, М. Трубецької, Р. Якобсон, Є. Курилович, Л. Булаховський, О. Трубачов, О. Мельничук, В. Складаренко, В. Дібо, В. Колесов та інші дослідники.

В історії праслов'янської мови виділяють *3 періоди*: *ранній* (III–I тис. до н. е.), *середній* (I тис. до н. е. – III–V ст. н. е.) і *пізній* (V–VI ст. н. е.). Упродовж цього часу у фонетиці відбулися значні зміни.

У *ранній* період – утрата придихових проривних приголосних; занепад лабіалізованих задньоязикових приголосних; зміна палатальних у [z], [s]; виникнення нового приголосного [x] з придихового [k^h] та [s] після [i], [u], [r], [k]; занепад ларингальних (гортанних) приголосних; розщеплення складотворчих сонантів на дифтонгічні сполучення (*ī, *ū + *r, *l, *m, *n → псл. *ьr, *ьr, *ьl, *ьl, *ьn, *ьn, *ьm, *ьm).

У *середній* період з'являється тенденція до автономності складу в межах слова, а звідси – виникнення *законів відкритого складу* та *складового сингармонізму*.

Закон відкритого складу – це фонетичний закон, що діяв у праслов'янській, старослов'янській і давньоруській мовах, згідно з яким склад обов'язково закінчувався на голосний або складотворчий сонант, а звуки в його межах розташовувались від найменш гучного до найбільш гучного, напр.:

*рь-sa-ti, стсл. **пи-са-ти**, др. пи-са-ти;

*бог-da, стсл. **бра-да**, др. бо-ро-да.

Він зумовив такі важливі фонетичні зміни, як занепад приголосних у кінці слова, розвиток протетичних приголосних, переміщення меж складів, спрощення, асиміляційні (асиміляція приголосних перед *j, що дало праслов'янській мові палатальні приголосні) та дисиміляційні зміни в групах приголосних, монофтонгізацію дифтонгів, утворення носових голосних та складотворчих сонантів.

Відповідно до **закону складового сингармонізму** голосні й приголосні в складі сполучалися за принципом їхньої однорідності з погляду передньої та непередньої артикуляції. Внаслідок цього приголосні в позиції перед голосними переднього ряду ставали палаталізованими. Результатом загального процесу пом'якшення приголосних стала перша палаталізація задньоязикових [g], [k], [x], які перейшли у палатальні шиплячі [ǰž'] (пізніше [ž']), [č'], [š']).

У *пізній* період відбулися друга і третя палаталізації задньоязикових приголосних. Наслідком фонетичного процесу стало виформування палаталізованих [ǰz'] (пізніше [z']), [c'], [s'] (друга палаталізація) та [ǰz'] (пізніше [z']), [c'], [s'] (третя палаталізація).

Отже, підсумком розвитку системи вокалізму в праслов'янській мові є те, що ознака часокількості стала фонологічно не суттєвою і поступилася протиставленню голосних за якістю. Збагачення ж системи консонантизму відбулося за рахунок фрикативних приголосних і африкат.

Наголос у праслов'янській мові був *тонічним (музикальним)*. У праслов'янській мові були такі види інтонацій, успадковані зі спільної балто-слов'янської мови: односкладова висхідно-спадна (акутова), двоскладова висхідно-спадна, довга спадна, коротка спадна (обидві – циркумфлексиві інтонації).

Односкладова висхідно-спадна інтонація (^) – це підняття тону на першій морі і спадом тону на другій морі довгого голосного, дифтонга, дифтонгічного сполучення, напр.:

*svekrŭ, стсл. **свекры**, др. свекры → свекровь.

Двоскладова висхідно-спадна інтонація (˘), частіше позначається лише другим складом (˘) – це підняття тону на інтонованому першому складі й спад тону на інтонованому другому складі, напр.:

*slъzà → *slъzà, стсл. **сльза**, др. слъза.

Довга спадна інтонація (˘) – це спад тону на першій морі довгого голосного, дифтонга, дифтонгічного сполучення початкового складу слова, напр.:

*zīmq, стсл. **зимѣ**, др. зимоу.

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

Коротка спадна інтонація (") – це спад тону на короткому голосному початкового складу, напр.:

*gǫldъ, стел. **гладъ**, др. голодъ.

У пізньопраслов'янський період виникає іктус (') – сучасний динамічний наголос, властивий східнослов'янським та більшості інших слов'янських мов, який у праслов'янській мові вживався на початковому складі з довгим голосним, напр.:

*st'ora, стел. **ст҃жа**, др. стоупа.

Варто вказати, що, за свідченнями істориків, вже на початку н. е. праслов'янська спільність, як і праслов'янська мова, розпалася на західну і східну підгрупи з розмежуванням їх по р. Західний Буг. Західна частина стала прабатьківщиною західних слов'ян, а східна частина – прабатьківщиною східних і південних слов'ян [40, с. 18].

1.2.3. Давньоруська система

Аналізуючи мовну ситуацію в Київській Русі, варто розрізняти два рівні функціонування мови в давньоруському суспільстві – діалектний і літературний. На думку Г. Півторака, у Київській Русі існували дві форми усної мови (усне народне діалектне мовлення та усно-літературні койне) і дві писемно-літературні мови – давньокиївська (давньоруська) і церковнослов'янська [40, с. 84].

Давньоруська мова – літературно-писемна мова східних слов'ян, які населяли Київську Русь. До того ж вона є певною абстракцією, що містить набір характерних лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти VII–XII ст. вирізнялися серед інших слов'янських [53, с. 129].

Оскільки давній східнослов'янський мовний ареал був діалектно досить виразно здиференційований (за дослідженням Г. Півторака, на кінець XIII ст. на території Київської Русі виділялося 6 основних діалектних макрозон: південно-західна, карпатська, поліська, полоцько-смоленська, північна, північно-східна), тому монолітної, структурно одноманітної давньоруської мови не було. Мовні особливості давньоруських діалектів реконструюють на основі свідчень писемних пам'яток, написаних *кирилицею*, та сучасних східнослов'янських говорів із залученням матеріалу з інших слов'янських мов.

В історії давньоруської мови умовно розрізняють 2 *періоди*: дописемний (ранній, незадокументований – VII–X ст.) та писемний (задокументований – XI–XIII ст.).

Система вокалізму дописемного періоду мала голосні звуки, що розподілялися залежно від положення спинки язика щодо піднебіння при їхній артикуляції на:

а) голосні переднього ряду – [i], [ь], [e], [ѣ], [ě]; літерні позначення звуків писемного періоду – і (и), ь, е, ѣ, ѣ;

б) голосний середнього ряду – [ы]; літерне позначення звука писемного періоду – ы;

в) голосні непереднього (заднього) ряду – [a], [o], [ɔ], [ъ], [y]; літерні позначення звуків писемного періоду – а, о, ѡ, ѡ, оу.

Голосні *ɔ, *ѣ були носовими, решта ж голосних – звуки чистої (ротової) вимови. Дев'ять звуків належали до голосних повного творення *а, *о, *у, *е, *ѣ, *і, *ɔ, *ѣ, *ы; два – до неповного *ъ, *ъ – редуковані (від лат. – послаблення); у деяких працях ці голосні називають глухими, а в дослідженнях П. Фортунатова – ірраціональними.

Залежно від участі губ в артикуляції звуків голосні поділяються на: лабіалізовані – *о, *у, *ɔ, *ъ та нелабіалізовані – *а, *е, *ъ, *ы, *і, *ѣ, *ѣ.

Ще на праслов'янському ґрунті голосні звуки незалежно від їх місця в слові розрізнялися щодо часокількості: одні з них були довгими, а інші – короткими. До довгих належали *і, *ѣ, *ѣ, *ы, *а, *ɔ, *у, до коротких – *е та *о, а найкоротшими у вимові були *ъ та *ъ. Під час розпаду праслов'янської мовної єдності довгі голосні звуки в певних позиціях скорочувалися, короткі ж голосні могли подовжуватися, якщо вони стояли в позиції перед складом з голосним неповного творення *ъ або *ъ. У давньоруській мові дописемного періоду, як вважають науковці, різниці між довгими й короткими голосними повного творення вже не існувало, усі вони були звуками нормальної довготи. Лише голосні неповного творення *ъ, *ъ залишалися дуже короткими та дифтонг *ѣ зберігав довгу вимову [12, с. 74–75].

У системі консонантизму функціонували такі приголосні звуки:

а) губні – [б], [п], [в] (ймовірно, губно-губний), [м] (за походженням є індоевропейськими; могли бути позиційно м'якими й позиційно твердими, напр.: б'ити – быти, п'ити – снопъ, крѣв'ь – вошь, осм'ь – мыти);

б) язикові – передньоязикові [д], [т], [н], [р], [л], [з], [с], [ж], [ч], [ш] та [ѣ], який, утративши проривний компонент, пізніше асимілювався в [з];

середньоязиковий – [ј];

задньоязикові – [к], [х], [г].

У системі вокалізму писемного періоду зафіксовано такі голосні [13, с. 65–66]:

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

а) переднього ряду – [i], [ĭ (ѣ)], [e], [ь], [ä];

б) непереднього (заднього) ряду – [y], [и], (і, ы > и, можливо, або внаслідок злиття двох компонентів, або самостійного виформування), [ъ], [о], [а].

Одні з них – і, е, а, у, и, о, ä – звуки нормальної довготи; ь, ъ – короткі звуки; ĭ (ѣ) – дифтонг.

Голосний ѣ успадкований з двох звукових джерел індоєвропейського періоду, а саме: довгого відкритого *ē та дифтонга *ōī (з *ōī, *āī). Його артикуляційно-акустична природа трактується в науковій літературі неоднозначно. Про вимову цього голосного писали П. Фортунатов, А. Кримський, О. Селищев, Є. Тимченко та інші дослідники. На сьогодні науковці схиляються до того, що давній голосний ѣ вимовлявся як дифтонг іе. Про це свідчить те, що в сучасних східнослов'янських мовах він дав два рефлексії – і та е, напр.: укр. *літо*, *дід*; рос. *лето*, *дед*; блр. *лета*, *дзед*, а також і те, що в деяких говорах північного наріччя української мови, які зберегли архаїчні риси, досі відповідно до давньоруського ѣ вимовляється, переважно в наголошеній позиції, дифтонг іе, напр.: *сієно*, *лієто*, *дієд* [12, с. 78]. Саме цей "давній ѣ" (бо був ще й "новий ѣ", який є наслідком занепаду редукованого ѣ, подовження голосного е у закритих складах. Термін "новий ѣ" належить О. Соболевському, а природу цього явища розкрив О. Потебня) на більшій частині української етнічної території перейшов в і, напр.: дѣло – діло, стѣна – стіна, бѣда – біда (процес зміни не залежав від наголосу чи консонантного оточення).

Ікавізм як одне з фонетичних явищ відрізняє українську мову від російської та білоруської. Причину втрати голосного ѣ науковці вбачають у тому, що у фонетичній системі давньоруської мови він характеризувався деякою ізольованістю: за ознакою довготи / короткості входив лише до двочленного протиставлення голосних переднього ряду ѣ – е, а кореляції переднього ряду з голосними непереднього ряду вже не було. З утратою ѣ взагалі завершується процес занепаду довгих голосних. Голосний і, що виник з ѣ, якісно відрізнявся від і, успадкованого давньоруською мовою; як напружений звук більш високого підняття, він мав здатність сильніше палаталізувати попередні приголосні. Тому ця риса зумовила розширення складу палатальних приголосних давньоруської мови двома новими звуками – [д'], [т'].

Усі голосні переднього та непереднього ряду виконували дистинктивну функцію, напр.:

др. дымъ – домъ, миръ – моръ, сынъ – сънь, жиръ – жаръ.

Система ж консонантизму писемного періоду поповнилася губним приголосним **ф**, котрий уживався лише в книжних словах, запозичених з грецької мови, напр.:

др. фарисеї, философъ, финикъ, Филиппъ.

Народній мові він не був властивий, проникаючи в неї, замінювався іншими приголосними, відомими давньоруській мові, напр.:

др. Ходоръ, Хома, Хведора тощо.

Народні відповідники в деяких словах стали нормою сучасної української мови – *Пилип, Панас, Хома, хвіртка* тощо. До того ж, у сучасній українській мові приголосний **ф** є своєрідним маркером того, що слово запозичене.

Ще однією особливістю давньоруського консонантизму писемного періоду була поява фарингального **г** (питання про час і причини його виникнення досі трактуються неоднозначно, наприклад, Г. Півторак, О. Ткаченко пов'язують утрату вибухового ***g** і його заміну спочатку на фрикативний, а потім і гортанний ***h** впливом скіфсько-аланської мови на тогочасні південноруські діалекти [40, с. 33]) та відсутність приголосного **Ѣз**, який, утративши проривний компонент, асимілювався у **з**, напр.: др. звонь. Принагідно зазначимо, що африката **Ѣз**, котра фіксується в сучасній українській мові, не має зв'язку з давньоруським варіантом. Вона виникла значно пізніше, розвинувшись на місці початкового **з** в корені, ймовірно, унаслідок дисиміляції його з приголосним **з** прийменника, напр.: з *звѣном* → з *дзвѣном*, з *зѣркалом* → з *дзѣркалом*. За аналогією звук [Ѣз] поширився й на інші форми та слова одного кореня, наприклад: *дзвѣн, дзвонѣти*. Є в українській мові африката **Ѣз** і *звуконаслідувального походження*, напр.: *дзижчѣти* від *дзи*, *дзюрчѣти* від *дзю*, *дзелѣнькѣти* від *дзѣнь*. Зрідка звук **Ѣз** уживається і в словах *іншомовного походження*, напр.: *дзбан* (польск.) [28, с. 7–14].

Структура складу давньоруської мови

Звукова система давньоруської мови характеризувалася специфічними особливостями в структурі складу, які вона пізніше втратила і яких не знає тепер жодна з сучасних східнослов'янських мов. До таких особливостей, успадкованих від праслов'янської мови, належать: 1) *закон висхідної гучності*, 2) *закон відкритого складу* та 3) *закон складового сингармонізму*.

Суть першого закону полягає в тому, що звуки в складі розташовувалися за принципом висхідної гучності – від менш звучних на початку до більш звучних у кінці. Тому дзвінкий приголосний у складі не міг стояти перед глухим, сонорний – перед шумним, голосний – перед приголосним, напр.: др. про-сла-ви-ти (умовно

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

134-134-24-14, де 1 – шумний глухий, 2 – шумний дзвінкий, 3 – сонорний, 4 – голосний або складотворчий сонант), др. до-брь (умовно 24-234).

Оскільки голосний звук завжди відповідно до закону висхідної гучності стояв у кінці складу, то всі склади стали відкритими, напр.: др. по-ле, о-сьмь (хоча прийменники й префікси могли закінчуватися на приголосний звук, але самостійно вони не вживалися, бо з фонетичного погляду завжди оформлювалися в одне звукосполучення, яке й поділялося на окремі склади, напр.: др. без вѣсти – бе-звѣ-сти, разбити – ра-зби-ти). Ця закономірність названа мовознавцями законом відкритого складу. Якщо сонорні **р** та **л** стояли після голосного перед приголосним, то тоді вони набували складотворчої властивості й попереднього складу не закривали, а самі утворювали окремий склад слова, напр.: ть-рѣ-гъ, пѣ-лѣ-нь [12, с. 83].

Також діяла тенденція до об'єднання в одному складі звуків однорідної або схожої артикуляції – так званий закон складового сингармонізму. Його суть полягала в тім, що м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої, а тверді – з голосними непередньої артикуляції.

Характеристика наголосу

Узагальнення, зроблені вченими, свідчать про те, що сучасна акцентна система української мови виформувалася в результаті історичного розвитку праслов'янської, давньоруської та староукраїнської акцентних систем.

Як стверджує В. Складенко, на праслов'янському ґрунті, наприклад, акцентований голосний характеризувався не тільки наголосом, а й певною довготою або короткістю й відповідною інтонацією: односкладовою висхідно-спадною, двоскладовою висхідно-спадною, спадною (довгою чи короткою). Загалом у праслов'янській мові розрізняли три акцентні парадигми, тісно пов'язані з інтонаціями: баритоновану – з нерухомим наголосом (акутовою інтонацією) на корені; окситоновану – з нерухомим наголосом на закінченні; рухому – з низхідною (довгою або короткою) інтонацією на початковому складі в одних формах і кінцевим наголосом в інших формах [46, с. 4].

На давньоруському ж ґрунті розмежування довготи й короткості, а також інтонацій зникло, і в словах зберігся лише динамічний наголос.

2. Відображення в мові давньоруського періоду фонетичних процесів праслов'янської мови в системі консонантизму

2.1. Палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення *g, *k, *x)

У праслов'янській мові задньоязикові приголосні **г, к, х** вимовлялися твердо. Голосні ж переднього ряду вимагали обов'язкового пом'якшення приголосних, які безпосередньо стояли перед ними. Тому задньоязикові приголосні перед голосними переднього ряду у вимові не могли зберігатися, у такій позиції на їхньому місці утворювалися інші приголосні, здатні пом'якшуватися в той період мовного розвитку.

Отже, **перехідна палаталізація задньоязикових** – це процес пом'якшення цих приголосних у позиції перед голосними переднього ряду, результатом якого є трансформація задньоязикових приголосних у якісно нові, передньоязикові звуки.

На сьогодні (традиційно) розрізняють три палаталізації задньоязикових приголосних, які дали різні рефлекси.

1. *Перша перехідна палаталізація *g, *k, *x.*

Під **першою палаталізацією (першим перехідним пом'якшенням)** розуміють процес зміни постійно твердих задньоязикових приголосних у палатальні шиплячі приголосні *g → *ž', *k → *č', *x → *š' у позиції перед голосними переднього ряду *i, *e, *ь, *ę, *ě, напр.:

*gěnā → *g'ěnā → *žena, стсл. **жена**, др. жена, укр. *жона́*;

*kěndō → *k'ědo → *čędo, стсл. **чѣдо**, др. чадо, укр. *чадо́*;

*tějxīnā → *těj'īnā → *tīšina, стсл. **тишина**, др. тишина, укр. *тіша*.

У позиції перед голосними переднього ряду [ī], [i], [ē], [ě], [ēi], [ēu], [ěj], [ěj] приголосні *g, *k, *x унаслідок асимілятивного впливу на них голосних, поданих вище, палаталізувалися, а далі змінилися в постійно м'які шиплячі: [g] → [g'] → [ž], [k] → [k'] → [č], [x] → [x'] → [š], наприклад: давньоруські рефлекси *другъ – дружє, дружьба, дружци* [13, с. 36]. Відбулася вона, ймовірно, у I–II ст. н. е. (на думку В. Богородицького, у VI–V ст. до н. е. [53, с. 472]). Задньоязикові приголосні могли стояти не лише перед голосними переднього ряду, а й перед голосними непереднього ряду. У такій позиції вони не змінилися в шиплячі. На цій підставі в процесі першої перехідної

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

палаталізації виникло чергування приголосних звуків [g] → [ž'], [k] → [č'], [x] → [š'].

Наслідки першого перехідного пом'якшення, яке стало однією з фонетичних рис, що виділяють слов'янські мови з-поміж інших індоєвропейських, повністю зберегла давньоруська мова; фіксуються вони й в усіх інших сучасних слов'янських мовах, напр.: др. жити, жена; укр. *жѣти, жонá*; рос. *жить, женá*; блр. *жыть, жб́нка*; блг. *живея, жена* [12, с. 85].

*2. Друга перехідна палаталізація *g, *k, *x.*

Друга палаталізація (друге перехідне пом'якшення) – це процес зміни задньоязикових приголосних у м'які свистячі приголосні *g → *z', *k → *c', *x → *s' перед голосними *ě та *i дифтонгічного походження: *ě, *i ← *ǎi, *ǒi, *āi, *ōi, напр.:

*pǒgāi → *nogē → *nog'ě → *pozě, стсл. **нозѣ**, др. *нозѣ*, укр. *нозі*;

*kāinā → *kěna → *k'ěna → *cěna, стсл. **цѣна**, др. *цѣна*, укр. *ціна*;

*o grěxōi → *o grěxě → *o grěx'ě → *o grěsě, стсл. **о грѣсѣ**, др. *о грѣсѣ*.

Цей фонетичний процес пов'язаний з дифтонгами *oi та *ai, який дав два рефлекси: **ѣ** (завжди в основі слова і в деяких закінченнях) та **і** (лише в закінченнях окремих словоформ). Ці голосні, як й інші голосні переднього ряду, вимагали пом'якшення приголосних, що стояли перед ними. Тому тверді приголосні *g, *k, *x у позиції перед **ѣ** та **і** напівпалаталізувалися: [g] → [z'], [k] → [c'], [x] → [s'], напр.:

др. *нога* – *нодзѣ*, *другъ* – *друдзѣ* (у дописемний період давньоруської мови африката **ѣз** утратила проривний компонент, змінившись у **з**), *человѣкъ* – *человѣци*, *оученикъ* – *оученици*, *ректи* – *рыци*, *пекти* – *пыци*, *пыцѣте*, *страхъ* – *страсѣ*.

Це чергування зберегли сучасні українська й білоруська (окрім, як стверджує Ю. Карський, форм наказового способу [37, с. 367]) мови: укр. *кни́га* – *кни́зі*, *го́лка* – *го́лці*, *му́ха* – *му́сі*, *бе́рег* – (*при*) *бе́рези*, *байра́к* – (*на*) *байра́ці*, *кожу́х* – *кожу́сі*; блр. *нага́* – *назе́*, *рука* – *руцы*, *саха* – *сасе*, *страх* – *страсе*; але пор. др. берези, вълци (наз. мн.), помози, пыци, пыцѣте (2 ос. одн. і мн. нак. сп.) замінилися в українській мові на *берегі*, *вовкі*, *поможі*, *печі*, *печіть*, а в білоруській – *бярэгі*, *ваўкі*, *памажы́*, *пяхы́*, *пяхы́це*.

Чергування **г, к, х** із **з, ц, с** у російській мові фіксується лише в поодиноких словах, напр.: *це́на*, *дру́зья*, *це́лый* тощо.

Наслідки другої перехідної палаталізації задньоязикових приголосних відомі також усім південнослов'янським та західнослов'янським мовам, наприклад: блг. *подлог* – *подлози*, *сирмах* – *сирмаси*, *юнак* – *юнаци*; пол. *noga* – *podze*, *waga* – *wadze*; чеськ. *noha* – *noze*, *vaha* – *vaze* [12, с. 86–87].

Друга перехідна палаталізація відбулася, ймовірно, у II–IV ст. н. е., як вважає польський дослідник Т. Лер-Сплавінський, чи III–V ст. н. е. – за тлумаченням російського науковця Ф. Філіна.

3. Третя перехідна палаталізація *g, *k, *x.

Третя палаталізація (третє перехідне пом'якшення, або закон Бодуена де Куртене) – це процес трансформації задньоязикових приголосних у м'які свистячі *g → *z', *k → *c', *x → *s' під впливом попередніх голосних переднього ряду *i, *ь, *e та складотворчого сонанта *r̥ унаслідок міжскладової асиміляції, напр.:

*r̥ōlīgā → *r̥oľgā → *r̥oľg'a → *r̥oľza, др. польза, рос. польза;

*ōvīkā → *oľvka → *oľvk'a → *oľvsa, др. овца, рос. овца, укр. вівця.

Однак не всі фонетичні умови третьої палаталізації на сьогодні вивчені, бо зміни, зумовлені нею, фіксуються в мові як непослідовні. Не з'ясовано остаточно й часові межі цієї палаталізації. Більшість науковців вважають, що вона відбулася, певно, після другої, або ж у її завершальний період [14, с. 124]. Є й дослідники, які називають третю перехідну палаталізацію різновидом другої [53, с. 191].

Унаслідок усіх типів перехідної палаталізації задньоязикових приголосних у слов'янських мовах утворилося чергування г, к, х із ж, ч, ш та з, ц, с, напр.:

укр. луг – луже – (у) лузі, рік – річний – (у) ріці, кожух – кожушина – (у) кожусі; рос. облик – лічний – лицо, княгиня – княжеский – князь; блр. нага – ножка – назе, муха – мушка – мусе; блг. юнак – юначе – юнаци, сирмах – сиромашня – сиромаси [12, с. 88]. Проте від цього чергування є багато відхилень.

Наслідки першого перехідного пом'якшення зберігають усі слов'янські мови; наслідки ж другої і третьої палаталізації або зовсім втрачені, або ж відомі лише окремим граматичним формам слів.

2.2. Доля приголосних у сполученні з постконсонантним *j

Звук [j], що в праслов'янській мові належав до складу іменного або дієслівного суфікса, вплинув на розвиток і зміну системи консонантизму слов'янських мов. Він зумовлював палаталізацію приголосних, після яких стояв у постпозиції, а це викликало різні зміни їх, унаслідок чого з'явилися звукові альтернативи, відомі й сучасним слов'янським мовам (процес впливу *j був досить тривалим, охоплював, напевно, не один період мовного розвитку).

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Унаслідок палаталізації приголосних у сполученні з *j відбулися такі фонетичні процеси:

1. Сполучення "задньоязиковий + *j" (*gj, *kj, *xj) змінилися в шиплячі ž, š, č, наприклад: *drugjō – *дружу*, *mokjō – *мочу*, *plakjō – *плачу*, *koluxjō – *колишу*, *suxja – *суша*.

Причиною цього явища, як підкреслював О. Селищев, була зміна артикуляції задньоязикових приголосних на шиплячі внаслідок асиміляційного впливу на них *j. Спочатку відбулася регресивна асиміляція за м'якістю, уснаслідок якої задньоязикові пом'якшувалися, а потім переходили в постійно м'які шиплячі. Новоутворені шиплячі, повністю асимілювавши *j, подовжилися, потім – поступово скоротилися. Процес зміни задньоязикових приголосних *g, *k, *x перед *j схематично можна подати так:

*gj → *g'j → *ž'j → *ž'ž' (ž':) → *ž' :

*stōḡgjь → *storg'jь → *storgž'jь → *storož'ь → *storož'ь: др. страж (сторож), укр. *стóрож*, тому

псл. *stēḡgtēj → *stōḡgjь / *stertti → *storg'jь / *ster^bštši → *storgž'jь / *sterčti → *storož'ь: / *stereči → *storož'ь, др. стеречи → страж (сторож), укр. *стерегті* → *стóрож*.

*kj → *k'j → *č'j → *č'č' (č':) → *č' :

*plākjь → *plak'jь → *plač'jь → *plač'ь → *plač'ь: др. плач, укр. *плач*, тому псл. *plakati → *plakjь / *plakati → *plak'jь / *plakati → *plač'jь / *plakati → *plač'ь: / *plakati → *plač'ь, др. плакати → плач, укр. *пláкати* → *плач*.

*xj → *x'j → *š'j → *šš' (š':) → *š' :

*sōuxjā → *soux'ja → *suš'a → *suš':a → *suš'a: др. соуша, укр. *суша*, тому псл. *sōuxš → *sōuxjā / *souxь → *soux'ja / *suxь → *suš'a / *suxь → *suš':a / *suxь → *suš'a, др. соухь → соуша, укр. *сухій* → *суша*.

Результати першої палаталізації задньоязикових та зміни задньоязикових приголосних у сполученні з постконсонантним *j тотожні: наслідком є поява постійно м'яких шиплячих приголосних. Проте відмінність між обома процесами полягає в тому, що в першому випадку задньоязикові переходять у шиплячі перед голосними переднього ряду, а в другому – задньоязикові сполучаються з голосними непередньої артикуляції, пор.:

др. оухо – оуши та соухь – соуша.

2. Сполучення "свистячий + *j" (*zj і *sj) змінилися в шиплячі *ž і *š, напр.:

*mazjō – *мажу*, *pisjō – *пишу*, *nosja – *ноша*.

Доля свистячих у сполученні з наступним *j, у цілому, схожа: спочатку вони, зазнаючи регресивної асиміляції за м'якістю, стають пом'якшеними, потім відбувається асиміляція за способом творення, наслідком чого є перехід у шиплячі, далі шиплячий звук повністю асимілює *j, подовжується, а згодом втрачає подовження і стає звичайним неподовженим звуком. Асиміляційний процес схематично можна подати так:

*zj → z'j → žj → žž' (ž:') → ž' :

*māzjōn → *maz'jōn → *maž'jon → *maž':oⁿ → *maž'q: стел. **мажж**, др. мажоу, укр. *мажу*, тому псл. *māzātēj – *māzjōn / *mazati – *maz'jōn / *mazati – *maž'jon / *mazati – *maž':oⁿ / *mazati – *maž'q, стел. **мазати** – **мажж**, др. мазати – мажоу, укр. *мазати* – *мажу*.

*sj → s'j → šj → šš' (š:') → š' :

*nōsjā → *nos'ja → *noš'ja → *noš':a → *noš'a: др. *нош'а*, укр. *ноша*, тому псл. *nōsītēj → *nōsjā / *nositi → *nos'ja / *nositi → *noš'ja / *nositi → *noš':a / *nositi → *noš'a, др. носити → *нош'а*, укр. *носити* → *ноша*.

Трансформацію свистячих у шиплячі можна спостерігати в давньоруській та сучасній українській літературній мові при творенні віддієслівних іменників шляхом нульової афіксації та при творенні дієслівних форм 1 ос. одн. презента.

3. Сполучення *lj, *rj, *nj змінилися в м'які (в сучасній українській мові – пом'якшені) приголосні *l', *r', *n', наприклад: *poljō – *полю*, *koljō – *колю*, *tvorjō – *творию*, *govorjō – *говорю*, *konjā – *кінь*.

Сонорні приголосні (спочатку тверді) у сполученні з постконсонантним *j зазнавали регресивної асиміляції за м'якістю, потім, будучи м'якими, асимілювали повністю наступний *j, результатом чого стало виникнення подовженого палатального сонорного, який пізніше скоротився до приголосного звичайної тривалості. Схематично цей процес можна відтворити так:

*lj → l'j → ll' (l:') → l' :

*vōljā → *vōl'jā → *vol:'a → *vol'a: стел. **вола**, др. воля, укр. *воля*;

*rj → r'j → rr' (r:') → r' :

*bōurjā → *bōur'jā → *bur:'a → *bur'a: стел. **боуря**, др. боуря, укр. *буря*;

*nj → n'j → nn' (n:') → n' :

*klōnjōn → *klon'joⁿ → *klon:'q → *klon'q: стел. **клонж**, др. клоню, укр. діал. *клоню*.

На відміну від сполучень свистячих та задньоязикових поєднання сонорних з *j у підсумку не дало якісних змін і, відповідно, альтернацій при формо- і словотворенні; сонорні внаслідок такого сполучення зазнали лише пом'якшення.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

4. Сполучення *dj і *tj. Рефлекси цих сполучень не в усіх слов'янських мовах однакові. У давньоруській мові *dj і *tj змінилися в *ž та *č, напр.:

*medja – межа, *sadjja – сажа, *světja – свѣча.

Унаслідок сполучення проривних передньоязикових *d, *t з наступним *j відбулася регресивна асиміляція за м'якістю цих приголосних; далі – процес прогресивної асиміляції за місцем і способом творення *j, результатом чого стало виникнення подовженого проривного приголосного; потім подовжений проривний приголосний розщеплюється на основний звук і шиплячий призвук; останнім етапом є заміщення основного звука призвуком, що розвинувся до повноцінного приголосного. Схематично це можна відтворити так:

*dj → *d'j → *d': → *d'^ž → *ž' → ж' → ж :

*mēdjā → *med'ja → *med':a → *med'^ža → *mež'a: др. межа, укр. *межá*;

*tj → *t'j → *t': → *t'^č → *č' → ч' → ч :

*světjā → *svět'ja → *svět':a → *svět'^ča → *svěč'a: др. свѣча, укр. *свічá*.

Як бачимо, звуки [ж], [ч] із поданих сполучень засвоєні сучасними східнослов'янськими мовами, напр.: укр. *межá*, *свічá*; рос. *межá*, *свечá*; блр. *мяжá*, *свячá*.

Однак на місці *dj у дієслівних формах українська мова має інший рефлекс, а саме: *vodjō – *воджу́*, *xodjō – *ходжу́*, *sadjō – *саджу́*. Крім того, у різних слов'янських мовах рефлекси *dj, *tj не однакові.

На жаль, походження звука [дж] в українській мові (як і в білоруській) на сьогодні ще не з'ясовано. Свого часу науковці П. Лавровський та І. Срезневський вважали, що африката *дж* утворилася безпосередньо зі сполуки *dj. Цієї ж точки зору дотримувався дослідник О. Потебня. Мовознавець П. Житецький, навпаки, безпосередню зміну *dj у *дж* вважав лише за можливу, а історик мови Н. Коробка писав про те, що звук *дж*, на його думку, в українській мові новий [12, с. 90].

5. Сполучення *skj, *stj, *zgj, *zdj. Давньоруська мова закономірно відбиває праслов'янську зміну *skj і *stj у ш'ч' (ш), а сполучень *zgj і *zdj – у ж'ж'. Таку вимову послідовно зберігає і сучасна українська мова, напр.: *пушч'у* (із пуш'ч'у – *pyskjō), *прошч'у* (із прош'ч'у – *prostjō), *їжджу* (ѣждж'у – *ězdjō). Давньокиївське написання *жж* відповідно до *zdj, *zgj неповністю передавало вимову відповідних приголосних, про що свідчать окремі написання пізніших часів, напр.: не въѣжжают (Грамматика 1453 р.) [12, с. 93].

6. Сполучення звука *j з *попередніми губними*. Після губних на початку слова звук [j] ще в праслов'янській мові змінився в *l, напр.:

***рjьvati**, ***рjуjо**, ***bjudo**; др. плъвати, плюю, блюдо; укр. *плювати, плюю, блюдо*.

Процес зміни губних приголосних у сполученні з постконсонантним ***j** розпочався в праслов'янській мові й був зумовлений регресивною асиміляцією за м'якістю, внаслідок якої попередній губний пом'якшувався. Згодом відбувається повна прогресивна асиміляція, унаслідок якої попередній губний поглинає ***j**, через що він стає подовженим м'яким. Далі подовжений м'який губний розщеплюється на основний звук і палатальний призвук ^{*l'}, і потім призвук ^{*l'} розвивається в самостійний звук. Схематично цей процес у похідних словах (у твірних словах – основах дієслів – губні приголосні змін не зазнали, оскільки не сполучалися з ***j**: після них наступним був голосний) можна відтворити так:

***bj** → ***b'j** → ***b'**: → ***b'^l** → ***bl'** → **бл'**, напр.:

***lěubjōn** → ***lěub'jōn** → ***leub'jon** → ***l'ub':oⁿ** → ***l'ub'^lo** → ***l'ubl'o**: стсл. **люблѣж**, др. люблю, укр. *люблю*, тому посл. ***lěubītēj** → ***lěubjōn** / ***lěubītēj** → ***lěub'jōn** / ***leubitej** → ***leub'jon** / ***l'ubiti** → ***l'ub':oⁿ** / ***l'ubiti** → ***l'ub'^lo** / ***l'ubiti** → ***l'ubl'o**, стсл. **любити – люблѣж**, др. любити – люблю, укр. *любіти – люблю*;

***рj** → ***р'j** → ***р'**: → ***р'^l** → ***pl'** → **пл'**, напр.:

***kōupjā** → ***kup'ja** → ***kup':a** → ***kup'^la** → ***kupl'a**: укр. *купля*, тому посл. ***kupiti** → ***kupjā** / ***kupiti** → ***kup'ja** / ***kupiti** → ***kup':a** / ***kupiti** → ***kup'^la** / ***kupiti** → ***kupl'a**, укр. *купіти – купля (купівля)*;

***mj** → ***m'j** → ***m'**: → ***m'^l** → ***ml'** → **мл'**, напр.:

***zēmjā** → ***zem'ja** → ***zem':a** → ***zem'^la** → ***zeml'a**: др. земля, укр. *земля*;

***vj** → ***v'j** → ***v'**: → ***v'^l** → ***vl'** → **вл'**, напр.:

***lōvjōn** → ***lov'jōn** → ***lov'jon** → ***lov':oⁿ** → ***lov'^lo** → ***lovl'o**: стсл. **ловлѣж**, др. ловлю, укр. *ловлю*, тому посл. ***lōvītēj** → ***lōvjōn** / ***lovītēj** → ***lov'jōn** / ***lovitej** → ***lov'jon** / ***loviti** → ***lov':oⁿ** / ***loviti** → ***lov'^lo** / ***loviti** → ***lovl'o**, стсл. **ловити – ловлѣж**, др. ловити – ловлю, укр. *ловіти – ловлю*.

Різними були рефлекси суфіксального ***j** у східнослов'янських, південнослов'янських та західнослов'янських діалектах праслов'янської мови. Так, у східнослов'янських діалектах він змінився в л, напр.: укр. *земля, купля, ловлю, люблю*; рос. *земля, ловлю*; блр. *зямя, лавлю*; у південнослов'янських – у л, але не послідовно, напр.: блг. *земя, лова*, але *оскърбление, обявление, престъпление, изумление*; срб. *земља, скупљи, грубљи, ловљење*; у західнослов'янських діалектах зміна не відбулася, хоча її залишки маємо лише в м'якості тих приголосних, після яких він стояв, напр.: пол. *ziemia, lowię*; чес. *zeme, koupě* [12, с. 92–93].

2.3. Доля сполучень *kt', *gt' та *dt, *tt

Сполучення приголосних *k і *g із м'яким *t' дало в слов'янських мовах той самий рефлекс, що й сполучення *tj, напр.:

*pōktīs → *pōktī → *nokt'ь, др. *ночь*, укр. *ніч*, рос. *ночь*, блр. *ноч*, блг. *нощ*, пол. *noc*, чес. *noc*;

*rēktīs → *rēktī → *rekt'ь, др. *печь*, укр. *піч*, рос. *печь*, блр. *печ*, блг. *пещ*, пол. *piec*, чес. *pec*.

У сполученні *kt' ще на праслов'янському ґрунті м'який *t' викликав пересування артикуляції вперед і пом'якшення задньоязикового *k, що стояв перед ним, після чого асиміляційно-дисиміляційні процеси зумовили подальшу зміну сполучення *k't', котра завершилася після розпаду праслов'янської мови (спочатку регресивна асиміляція за м'якістю, внаслідок якої задньоязиковий *k зазнає не властивого для нього пом'якшення, що потягло за собою його повну регресивну асиміляцію й перетворення його на *t'; далі відбувається дисиміляція *t't', результатом якої стає поява шиплячого *š'; потім унаслідок взаємодії *t'š' виникає африката *č'). Процес зміни схематично можна подати так:

*kt' → *k't' → *t't' → *t'š' → *č' :

*pōktīs → *pōktī → *nokt'ь → *nok't'ь → *not't'ь → *not'š'ь → *noč'ь, др. *ночь*, укр. *ніч*.

У групі *gt' відбувалася регресивна асиміляція звука *g, внаслідок якої сполучення *g't' змінювалося в *kt', котре потім розвивалося як первинне *kt':

*gt' → *kt' → *k't' → *t't' → *t'š' → *č' :

*mōgtēj → *mogtēj → *moktej → *mokt'i → *mok't'i → *mot't'i → *mot'š'i → *moč'i, др. *мочи*, рос. *мочь*, укр. діал. *мочи*, укр. літ. *могті*.

У сучасній українській мові сполучення приголосних *gm* і *km* в інфінітивних формах (*могти*, *берегти*, *пекти*, *сікти*), як вважають учені, належать до вторинних явищ, які розвинулися нефонетичним шляхом [12, с. 92].

До пізнього періоду праслов'янської мови науковці відносять дисиміляційну зміну сполучень *dt, *tt у *st в інфінітивних формах, яку успадкувала давньоруська мова, напр.:

*pletti – плести, *metti – мести, *bredti – *bretti – брести, *vedti – *vetti – вести, *kradti – *kratti – красти.

Спочатку, очевидно, дзвінкий *d унаслідок асиміляції під впливом наступного приголосного змінився у глухий *t, а згодом дисиміляційні процеси зумовили розподібнення сполучення *tt у *st.

*dt → *tt → *st :

*vēdtēj → *vedtēj → *vettej → *vetti → *vesti, др. *вести*, укр. *весті*;

***tt** → ***st** :

***plēttēj** → ***plettej** → ***plettej** → ***pletti** → ***plesti**, др. плести, укр. *плести*.

До того ж, зміна цих сполук викликана дією закону відкритого складу. Звук ***t** дієслівної основи і ***t** інфінітивного суфікса належали до різних складів, а тому склад перед ***-ti** був закритим, напр.: ***plet-ti**; приголосні ж ***st** належали до одного складу, отже, зміна ***tt** у ***st** відкривала попередній склад, напр.: ***ple-sti**.

Дисиміляційна зміна ***dt** і ***tt** поширилася і на віддієслівні іменники, напр.:

вѣсть (із ***vedtŕ**), чьсть (із ***čŕtŕ**), волость (із ***vołdŕ**) тощо.

Наслідком дисиміляційного процесу в групах приголосних ***dt** і ***tt** є альтернація фонем /т/:/с/ та /д/:/с/ у формах презенса та інфінітива, яке засвідчує і давньоруська, і сучасна українська мови, напр.: *плету́* – *плести́*, *веду́* – *вести́*, *кладу́* – *кла́сти*, а також при словотворенні, напр.: *плести́* → *плетіння*, *вести́* → *ведення*.

2.4. Спрощення в групах приголосних

З дією закону відкритого складу пов'язані найдавніші спрощення приголосних у праслов'янській мові. У групах приголосних неоднакового творення відбувалася втрата компонентів, а саме:

а) ***b**, ***p**, ***g** і ***d** перед ***n** наступної морфемі, напр.:

***szgybnŕti** → ***szgyndŕti**, др. съгыноути, укр. *згинути*;

***kanŕti** → ***kanŕti**, др. каноути, укр. *кάνути* (сучасне *кánнути* поширилося тоді, коли закон відкритого складу перестав діяти);

***tronŕti** → ***tronŕti**, др. тронути, укр. діал. *трónути*; ***kydnŕti** →

***kyndŕti**, др. кыноути, укр. *кінути*;

***stydnŕti** → ***styndŕti**, др. стыноути, укр. діал. *стінути*, рос. *сты́нуть*;

б) ***v** на початку кореня після префікса ***ob-**, напр.:

***obvozŕ** → ***obozŕ**, др. обозъ, рос. *обóз*;

***obvĕtŕ** → ***obĕtŕ**, др. обѣтъ, укр. *обі́тниця*;

***obvortŕ** → ***obortŕ** → ***oborotŕ**, др. оборотъ, рос. *оборóт*;

***obvŕnŕti** → ***obĕnŕti**, др. обьрноути, укр. *оберну́ти*;

***obvida** → ***obida**, др. обида, рос. *оби́да* (спільний корінь з дієсловом ***vidĕti**);

в) ***b** у префіксі ***ob-** перед задньоязиковими ***g**, ***k** приголосними кореня, окрім фрикативного **v**, напр.:

***obgovoriti** → ***ogovoriti**, др. оговорити, рос. *оговори́ть*;

***obkrŕiti** → ***okrŕiti**, др. окроутити, укр. *окрути́ти* [12, с. 94].

Наслідки цього спрощення зберігає сучасна українська мова, напр.: *в'янути*, *згинути*, *кінути*.

3. Відображення в мові давньоруського періоду фонетичних процесів праслов'янської мови в системі вокалізму

3.1. Монофтонгізація дифтонгів

У праслов'янській мові структура складу була зумовлена дією закону висхідної гучності та закону відкритого складу. Ці закони діяли й після розпаду праслов'янської мови-основи в старослов'янській, давньоруській та інших слов'янських мовах аж до занепаду редукованих у слабких позиціях.

У ранньопраслов'янську добу не всі склади були відкритими та будувалися за законом висхідної гучності. Цим законам суперечили склади, що містили дифтонги та дифтонгічні сполучення, оскільки в їхній будові складотворчий голосний передував нескладотворчому *i та *u чи сонорному приголосному *m або *n. З початком дії у праслов'янській мові двох вищезгаданих законів почали відбуватися зміни в складах, що усували зазначені перешкоди. Це, у свою чергу, змінило не тільки структуру складів, але й фонетичну систему праслов'янської мови. До таких змін лінгвісти зараховують монофтонгізацію дифтонгів та зміну дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n", наслідком чого стало перетворення дифтонгів на монофтонги та поява носових голосних.

Дифтонг – це голосний, що складається з двох компонентів – складотворчого й нескладотворчого, які утворюють один склад, що забезпечує фонематичну й фонетичну цілісність дифтонга. Праслов'янська мова на початку свого існування успадкувала низку праїндоевропейських дифтонгів (див. п. 1.2.1).

Дифтонгічне сполучення – це сполучення складотворчого голосного з нескладотворчим носовим чи плавним сонорним, напр.: *õn, *õm, *ьg, *ьl та ін.

Монофтонгізація дифтонгів та поява носових відбувалася за тієї умови, якщо дифтонг чи дифтонгічне сполучення опинялося перед приголосним чи в кінці слова. Якщо ж дифтонг стояв перед голосним, тоді відбувалося переміщення складової межі й дифтонг розщеплювався на два звуки, напр.:

*rõi-ĕ-tĭ → *rõ-ĭe-ть → *ro-ĭe-ть, др. по-ю-ть, рос. *ноѣт*, укр. *співáє*
та

*rõi-snĭ → *rõi-snь → *roi-snь → *rě-snь, др. пѣ-снь, рос. *пѣсня*,
укр. *пíсня*.

Отже, **монофтонгізація дифтонгів** – це процес трансформації прайндоевропейських дифтонгів у праслов'янські монофтонги в середині слова перед приголосним або в абсолютному кінці слова. Наслідками монофтонгізації прайндоевропейських дифтонгів у праслов'янській мові стали: 1) поява нових голосних звуків; 2) різні альтернативи (чергування) звуків (див. п. 3.3).

Процес монофтонгізації дифтонгів відбувався поетапно: на першому етапі довгі й короткі дифтонги зливалися в короткі; на другому – складотворчий голосний втрачав короткість, перетворюючись у голосний звичайної тривалості; на третьому етапі відбувалася безпосередньо зміна в монофтонг:

- 1) *āī, *āi → *āi → *oi → *ě, др. ѣ, укр. і, рос. е,
 *ōī, *ōi → *ōi
 *tāistōs → *tāistō → *toisto → *tēsto, др. тѣсто, укр. місто,
 рос. место;
 *nōgāi → *nōgāi → *nogoī → *nog'ě → *noz'ě, др. нозѣ,
 укр. нозі́, рос. ногé.
- 2) *āi, *āi → *āi → *oi → *i, др. и, укр. і (у), рос. и (ы),
 *ōī, *ōi → *ōi
 *kōnjōi → *kon'jōi → *kon'oi → *kon'i, др. кони, укр. коні,
 рос. кони;
 *stōlōi → *stolōi → *stoli, др. столи, укр. столі́,
 рос. столы́.
- 3) *ēi, *ēi → *ēi → *ei → *i, др. и (i), укр. и (i), рос. и,
 *vēidūs → *vēidū → *veidъ → *vidъ, др. видъ, укр. вид,
 рос. вид;
 *znātēi → *znatēi → *znatei → *znati, др. знати, укр. знати́,
 рос. знаютъ;
- 4) *āu, *āu; *ōu, *ōu → *āu, *ōu → *ou → *u (перед приголосним)
 та *ov (перед голосним), др. ou та ov, укр. у, рос. у та ов,
 *tāurūs → *tāurū → *tourgъ → *turgъ, др. тоуръ, укр. тур,
 рос. тур;
 *sōuātēi → *sōuatēi → *souatei → *sovati, др. совати,
 укр. сувати́, рос. совать;
- 5) *ēu, *ēu → *ēu → *eu → *u (перед приголосними) та *ev (перед
 голосними), др. ю та єv, укр. ю (ý), рос. ю (ý) та ев,
 *lēubūs → *lēubū → *leubъ → *l'ubъ, др. любъ, укр. любий́,
 рос. люб;
 *blēuvātēi → *blēuvatēi → *bleuvatei → *blevati, др. блєвати,
 укр. блювати́, рос. блевать.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Таким чином, процес монофтонгізації дифтонгів зумовив появу нових голосних у праслов'янській мові, які були успадковані мовою давньоруського періоду. Так, із дифтонгів **aj*, **oj* виник голосний **ě* (ѣ) як в основах слів, так і у флексіях, а також голосний **i* (и, і) – лише у флексіях; з дифтонга **ej* – голосний **i* (и, і); з дифтонгів **au*, **ou*, **eu* – голосний **u*, **u* (ou, ю) або перед голосними фонемні сполучення **ov*, **ev* (ов, єв).

3.2. Виникнення носових **ẽ*, **õ*

Подальшим фонетичним процесом після монофтонгізації дифтонгів стала зміна дифтонгічних сполучень "голосний + **m*, **n*". Він, як і попередній процес, зумовлений дією закону відкритого складу. Доля цих сполучень аналогічна долі дифтонгів: вони збереглися в позиції перед голосними, але змінилися в середині слова перед приголосним чи в абсолютному кінці слова. З дифтонгічних сполучень носового сонорного з голосним переднього ряду розвинувся носовий голосний переднього ряду середнього піднесення (підняття) нелабіалізований **ẽ*, перед яким уживалися постійно або позиційно м'які приголосні; а з дифтонгічних сполучень носового сонорного з голосним заднього ряду – носовий голосний заднього ряду середнього піднесення (підняття) лабіалізований **õ*, перед яким уживалися постійно або позиційно тверді приголосні.

Носові голосні виникли ще в праслов'янській мові приблизно в середині I тис. до н. е. Уперше правильно визначив фонетичне значення старослов'янських букв "юса великого" і "юса малого" російський мовознавець О. Востоков, який вважав, що в давньоруській мові таких звуків не було. Тому одним із учених, котрий довів існування носових голосних у давньокиївській мові, був П. Лавровський.

Трансформація дифтонгічних сполучень "голосний + **m*, **n*" відбувалася в декілька етапів: спочатку довгі й короткі голосні зливалися в дифтонгічні сполучення з коротким голосним; потім короткі голосні перетворювались у звуки звичайної (нормальної) тривалості; далі голосні **e* та **i* об'єднувались у голосний **ẽ*, голосні **u*, **o*, **a* – в голосний **õ*, а сонорні **m* та **n* зливалися у звук **ñ*; згодом носовий сонорний переходив у призвук **ñ*; нарешті, останнім етапом була поява в системі вокалізму праслов'янської мови двох якісно нових звуків – носових голосних **ẽ*, **õ*.

Схематично це можна позначити так:

*ēn, *ēn,

→ *ěn, *ěm → *en, *em → *en

*ēm, *ēm

→ *en → *eⁿ → ɛ:

*īn, *īn,

→ *īn, *īm → *in, *im → *in

*īm, *īm

*rēntīs → *rēntī → *rentь → *reⁿть → *ręть, стсл. **пѣть**, др. **пѣть** / **пѣть**, укр. *п'ять*, пор.: лат. *quīnque*, гр. *πέντε*, лит. *penkī*.

*ōn, *ōn,

→ *ōn, *ōm → *on, *om → *on

*ōm, *ōm

→ *on → *oⁿ → ɔ:

*ān, *ān,

→ *ān, *ām → *an, *am → *an

*ām, *ām

*rōntīs → *rōntī → *rontь → *roⁿть → *rɔть, стсл. **пѣть**, др. **поуть**, укр. *путь*, пор.: лат. *rontis* ('міст').

Згадані сполучення носових сонорних із голосним не втрачали приголосний компонент, якщо він опинявся в позиції між голосними. Це не суперечило дії закону відкритого складу, відбувалося лише переміщення складової межі: голосний опинявся в кінці попереднього складу, а сонорний починав наступний склад: *zvōnūs → *zvo-нъ, др. *zvōnūs* → *na-či-na-tī, др. **на-чи-на-ти**.

Поява носових у праслов'янській мові зумовила їхнє чергування з чистими (ротовими) голосними, напр.:

*ɛ//i, др. **а//и(i)**, укр. **а//и**:

*pačęti//*pačīnati, др. **начати//начинати**, рос. *начѣть//начинѣть*, укр. **почѣти//починѣти**.

Про подальшу долю носових на східнослов'янському ґрунті (зокрема, на українському) див. у п. 4.5.

3.3. Найдавніші альтернації в системі вокалізму

Альтернації (чергування) – закономірна зміна фонем у складі тієї самої морфемі слова (словоформі) при лексичній деривації або формотворенні, напр.: *стел-ѣти – стол-ѣ*, *вез-тѣ – воз-ѣти*, *бер-ѣ – бр-ѣти*. Якщо чергування вже не пов'язане зі зміною позиції фонем,

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

то воно використовується як додатковий морфологічний засіб. Такі чергування фонем, як правило, називають морфологічними.

Праслов'янська мова успадкувала від праїндоевропейської низку морфологічних альтернацій голосних фонем, що в подальшому змінилися відповідно до змін самих індоєвропейських голосних у праслов'янській мові. Тому в ній прийнято розрізняти *кількісні* та *якісні* чергування.

Кількісними називаються альтернації голосних фонем, однакових за якістю творення, але різних за тривалістю звучання, напр.: чергування **ī//*ī̄*; це голосні однакові за якістю – місцем і способом творення, але різні за часокількістю – короткий і довгий.

До них належать:

1) **ō//*ō̄* → **o//*a*, др. **o//a**, укр. **o//a**:

**skōkītēj//*skōkātēj* → **skočiti//*skakati*, др. *скочити // скакати*, укр. *скóчити // скакáти*.

Така альтернація характеризувала дієслівні корені з семантикою нетривалого односпрямованого процесу (короткий голосний) і тривалого, іноді – повторюваного процесу (довгий голосний). Ця ж альтернація спостерігається і в основах віддієслівних іменників. Тут ранньопраслов'янське кількісне **ō//*ō̄* під час пізньопраслов'янського вирівнювання часокількості в системі вокалізму змінилося в якісно-кількісне чергування **o//*a*, що й успадкувала спочатку давньоруська, а потім і сучасна українська мова.

2) **ě//*ě̄* → **e//*ě*, др. **e//ě**, укр. **e//i**:

**lětētēj//*lētātēj* → **letěti//*lětati*, др. *летѣти // лѣтати*, укр. *летіти // літáти*.

Морфологічне значення цього чергування те саме, що й у попереднього. Умови й причини його аналогічні альтернації **ō//*ō̄* → **o//*a*. Наслідки цієї альтернації для давньоруської мови – це чергування **e//ě**, а для сучасної української мови – **e//i**.

3) **ī//*ī̄* → **y//*i*, др. **y//и**, укр. **o//и**:

**bīrātēj//*pībīrātēj* → **byrati//*pībirati*, др. *бьрати // прибирати*, укр. *брáти // прибирáти*.

Історичне чергування **o//и** в сучасній українській мові пояснюється кількісним ранньопраслов'янським чергуванням **ī//*ī̄*, з яких у пізньопраслов'янській період виникли відповідно голосні **y//*i*. Оскільки голосний **ь** опинився в слабкій позиції, то внаслідок занепаду редукованих у цій позиції утворився фонемний нуль. Морфологічне значення цього чергування, а також умови й причини аналогічні двом попереднім альтернаціям.

- 4) *ǔ//*ū → *ъ//*у, др. ъ//ы, укр. Ø//и або о//и:
*sǔlātēj//*pōsǔlātēj → *sъlati//*posylati, др. сълати // посылати, укр. слáти // послáти.
*pōsǔlūs//*pōsǔlātēj → *posъlъ//*posylati, др. посъль → посоль // посылати, укр. посóл // послáти.

Морфологічне значення кількісної альтернації *ǔ//*ū → *ъ//*у, а також умови і причини аналогічні попереднім кількісним альтернаціям. Різні рефлексії цього давнього чергування пояснюються слабкою (у першому прикладі) та сильною позицією редукованого (у другому прикладі). Наслідки згаданого процесу простежуються в таких спільнокореневих парах слів сучасної української мови, як-от: *сон – засинáти, здóхнути – дóхати* тощо.

Якісними називаються альтернації голосних фонем, однакових у кількісному плані, тобто за тривалістю звучання, але різних за якістю, наприклад, за способом творення, напр.: чергування *ǐ//*ě, це чергування двох коротких голосних, різних за способом творення – високого та середнього ступеня підняття.

До них належать:

- 1) *ě//*ǔ → *e//*o, др. e//o, укр. e//o (і):
*vĕstēj//*vǔdītēj → *vesti//*voditi, др. вести // водити, укр. *вeстí* // *вoдítи* (*eie*).

Це найбільш поширене чергування голосних, представлене й у більшості слов'янських мов. Вважають, що воно зумовлене переміщенням акцентуації з кореня на сусідній склад. Крім того, це чергування мало й граматичне значення: дієслівні основи з компонентом *ě виражали визначеність, конкретну спрямованість дії, а основи з компонентом *ǔ – невизначеність, різноспрямованість дії. Рефлексами цієї альтернації в сучасній українській мові та на попередніх етапах її розвитку стали голосні **e** та **o**.

- 2) *ē//*ō → *ě//*a, др. ѣ//а, укр. и (і)//а:
*sĕdētēj//*sōdītēj → *sĕdĕti//*saditi, др. сĕдѣти → сидѣти // садити, укр. *сидíти* // *садíти* або:

*sĕstēj//*sōdītēj → *sĕsti//*saditi, др. сĕсти // садити, укр. *сíти* // *садíти*.

Чергування цих самих голосних (але вже не коротких, а довгих) мало те саме граматичне значення, проте його рефлексії в давньоруській та сучасній українській мові інші: з *ē виник *ě (ѣ), що на українському ґрунті перейшов в **i**, а з *ō виник голосний **a**.

- 3) *ě//*ǐ → *e//*ь, др. e//ъ, укр. e//Ø:
*bĕrōn//*bĭrātēj → *berǫ//*bьrati, др. бєроу // бьрати, укр. *беру́* // *бра́ти*.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Ця альтернація спочатку супроводжувала дієслівне формотворення. На думку дослідників, голосний *ї – це результат редукції *ě в ненаголошеній позиції. Змінившись у якісно-кількісне на пізньопраслов'янському ґрунті, це чергування характеризувало дієслівні основи з вихідним компонентом *ě. Оскільки згадане чергування від початку відбувалося в дієслівних коренях, то в найдавніші часи воно мало те саме морфологічне значення, що й попередні.

Далі наведемо низку інших якісних чергувань, морфологічне значення, причини та умови яких аналогічні попереднім.

4) *ē/*ī → *ě/*i, др. ѣ//и (і), укр. і//и:

*lērītēj//*līpnōntēj → *lěpiti//*līpnōti, др. лѣпити // липноути, укр. *лі́питу* // *лі́пнути*.

5) *ǔ/*ǝ → *ъ/*o, др. ѡ//о, укр. О//о:

*zǔvatēj//*zǝvūs → *zъvati//*zovъ, др. зъвати // зовъ, укр. *зв́ати* // *пóзов*.

6) *ēn/*ōn → *ę/*o, стел. а//ж, др. а(а)//оу, укр. а//у:

*trēnstēj//*trōnsītēj → *tręsti//*trōnsiti, стел. трасти // тржсити, др. трасти // троусити, укр. *тря́сти* // *трусі́ти*.

7) *ū/*ōu → *y/*ov або *y/*u, др. ѡ//ов або ѡ//оу, укр. и//ов:

*rūtēj//*rōu → *ryti//*rovъ, др. рыти // ровъ, укр. *ру́ти* // *ров*
та

*slūxjātēj//*slōuxūs → *slyšati//*sluxъ, др. слышати // слоухъ.

Останнє чергування зумовлене процесом монофтонгізації дифтонгів (див. п. 3.1.)

Якісно-кількісні альтернації – це чергування голосних фонем, що відрізняються як за способом творення, так і за тривалістю.

Характерною рисою цих альтернацій є те, що вони переважно відбуваються в процесі лексичної деривації за винятком чергування, зазначеного нижче в п. 2), яке не має відповідних рефлексів у сучасній українській мові. Крім того, одне з них, зазначене нижче в п. 1), зумовлене монофтонгізацією дифтонгів.

1) *ū/*ōu → *ъ/*u, др. ѡ//оу, укр. О//у:

*sūxnōntēj//*sōuxūs → *sъxnōti//*suxъ, др. съхноути // соухъ, укр. *сòхнути* // *сухій*.

2) *ē/*ī → *ě/*ь, др. ѣ//ь:

*svētītēj//*svītētēj → *světiti//*světěti, др. свѣтити // свѣтъти (укр. 'світити – світитися').

3) *ǝ/*ī → *o/*i, др. о//и (і), рос. о//и:

*prǝrōkūs//*prōrkātēj → *prorokъ//*proricati, др. пророкъ → прорицати, рос. *пророк* // *прорицать*.

Альтернаційні ланцюги – це низка чергувань голосних фонем у ряді спількореневих слів, напр.:

- 1) *ī//*ĕ//*ī//*ō → *ь//*e//*i//*o, др. ь//ε//и(i)//o, укр. Ø//e//и//o (i):
рпсл. *bīrātēi//*bĕrōn//*vūbīrātēi//*vūbōgŭs;
псл. *bьrati//*berŏ//*vybirati//*vyborь;
др. бьрати // бероу // выбирать // выборь;
укр. бр́ати // беру́ // вибир́ати // ви́бору (род. одн. ви́бир від др. выборь).

Причини цих альтернатив ще й на сьогодні науковцями не з'ясовані. Проте переважна більшість дослідників вважає, що ці чергування пов'язані з аспектуальною семантикою дієслова, оскільки відбувалися в дієслівних основах та похідних від них утвореннях, виражаючи значення повторюваної дії, протяжності процесу, доконаності й недоконаності. З розвитком категорії виду на слов'янській лінгвальній основі ця альтернація стала допоміжним засобом у процесі творення видових корелятивів, напр.: *вибир́ати* – *ви́брати*.

4. Найдавніші фонетичні процеси дописемного періоду в мові східних слов'ян

4.1. Зміна *gv і *kv перед *ě (з *oi) в *zv та *cv

В історії давньоруської мови розрізняють два періоди: *дописемний* (VI, VII–X ст.) та *писемний* чи *задокументований* (XI–XIII ст.). Межею між ними вважається кін. X – поч. XI ст.

Фонетичні явища дописемного періоду відбувалися в усному мовленні, тому вивчаються шляхом їхньої реконструкції за допомогою порівняльно-історичного методу. Фонетичні ж процеси писемного періоду – за задокументованими писемними пам'ятками (від цього періоду залишилося близько п'ятисот книг). Одним із таких явищ була трансформація *gv і *kv у *zv і *cv перед *ě (ѣ).

Праслов'янські сполучення приголосних *gv і *kv перед *ě (ѣ), що розвинувся з дифтонга *oi, в давніх протоукраїнських (східнослов'янських) племінних діалектах змінилися в *zv і *cv (зв і цв), напр.: *gvězda ← *gvōjzdā, др. звѣзда, *kvěť ← *kvōjtūs, др. цвѣть. Така ж зміна властива й південнослов'янським мовам, але не фіксується західнослов'янськими, напр.: стсл. звѣзда, цвѣтъ; блг. звезда, цвят; срб. звијезда, цвијет; пол. gwiazda, kwiat; чес. hvezda, kvet. Цю зміну науковці пов'язують із другою перехідною палаталізацією задньоязикових приголосних у позиції перед голосним *ě дифтонгічного походження [14, с. 120].

Проте в українській мові поруч із *цвіт*, *цвісті* поширені також *квіт*, *квітка*, *квітнути*, *квітлити*. Як бачимо, у заданому фонетичному явищі спостерігаються й деякі відхилення від закономірної зміни. Їхні причини в науці досі не з'ясовано. Мовознавець О. Селищев, наприклад, вважає, що збереження сполуки *kv відображає звуконаслідувальний характер [44, с. 203], чи що *kv, змінившись у *cv, знову перейшло в початкову форму [12, с. 97]. Найбільш переконливою є думка про те, що сполука *kv* у наведених словах пізнішого походження, її ж виникнення зумовлене міжмовними контактами [13, с. 46].

4.2. Спрощення в групах приголосних *dl, *tl, *dm

Пізнім праслов'янським фонетичним явищем є спрощення груп приголосних *dl, *tl, *dm у середині слова в східнослов'янських та південнослов'янських мовах, напр.:

укр. *гóрло, міло, рáло, сáло, велá, плелá*;

рос. *ель, мýло, сáло, велá, плелá*;

срб. *рало, вела*;

стсл. **салл, велл**.

У західнослов'янських мовах такий фонетичний процес не відбувся, напр.:

пол. *mydło, jodła, radło, wiodła, plotła*;

чес. *jedle, mýdlo, radlo, pletla, vedla*.

Науковці вважають, що спрощення ***dl**, ***tl**, ***dm** відбувалося, ймовірно, у пізньоспільнослов'янський період, тобто в V–VI ст. [13, с. 47; 14, с. 128]. Хоча є й інші міркування.

Причину спрощення мовознавці вбачають у близькій артикуляції приголосних, унаслідок чого проривний компонент ***d** та ***t** втратився, що й зумовило заміну їх одним сонорним ***l**, напр.:

***dl** → ***l**, др. л.: **mydlo* → **mylo*, др. мьло;

***tl** → ***l**, др. л.: **metla* → **mela*, др. мела.

Наявність приголосних **ð** і **m** у дієсловах теперішнього часу в українській мові та відсутність їх перед суфіксом **л** у формах минулого часу можна пояснити саме цим фонетичним процесом, напр.: *ведy* – *велá* (з **vedla*), *племy* – *плелá* (з **pletla*), *метy* – *мелá* (з **metla*).

Появу сучасних сполучень **дл** і **тл**, які є новими утвореннями, у східнослов'янських мовах пояснюють тим, що вони виникли після занепаду перед **л** зредукованого голосного (*сідлó, світлó, митлá* із *сєдло, свѣтло, метьла*) [12, с. 99], де **л** був частиною суфікса, а **д**, **т** – кінцевим кореня. До того ж такі сполучення можуть бути й запозиченими (пор.: укр. *заядлий* та польськ. *zajadły*).

Група приголосних ***dm** спростилася в ***m**, як уважають науковці, пізніше, ніж відбувся процес спрощення сполук ***dl**, ***tl**, напр.:

***dm** → ***m**, др. м.: **pledmę* → **plemę*, др. племя.

Наслідки цього фонетичного процесу фіксує й сучасна українська мова, напр.: *плém'я, ім, дам, сім*.

4.3. Розвиток повноголосся зі сполучень

***tort, *tolt, *tert, *telt**

Однією з найхарактерніших фонетичних рис східнослов'янських мов є так зване "перше повноголосся" [12, с. 101; 13, с. 58; 14, с. 154; 40, с. 44; 59, с. 74] (термін належить мовознавцеві М. Максимовичу). "Проте це мовне явище не властиве лише східнослов'янським мовам", –

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

указує дослідник О. Царук. Зокрема, він вважає, що в російській мові воно виникло під впливом української, а в протоукраїнській було зумовлене міжмовними контактами з тюркськими, фінно-угорськими, особливо угорськими племенами [58, с. 130–133].

Суть так званого "першого повноголосся" полягає в тім, що праслов'янські звукосполучення ***or-**, ***ol-**, ***er-**, ***el-** між приголосними, змінилися в повноголосні сполучення **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-** (іноді **-ело-**), напр.: *koŕva – корова, *koŕsь – колось, *beŕza – береза, *meŕko – молоко – молоко.

Виникнення повноголосся науковці пов'язують із дією закону відкритого складу, а втрату складотворчої властивості сонантами називають першопричиною цього фонетичного явища [22, с. 4]. Сполучення ***or**, ***ol**, ***er**, ***el** могли стояти як перед голосними, так і перед приголосними звуками. Саме в позиції перед приголосними вони мали дифтонгічний характер – складотворчий сонант з попереднім голосним належав до одного складу. До того ж, у праслов'янській мові ці дифтонгічні сполучення були різними за своїм характером, що зумовлювалося неоднаковими способами вираження в них тривалості складу. В одних довгота складу в сполученнях ***or**, ***ol**, ***er**, ***el** виражалася голосними повного творення ***o** та ***e** (***tōrt**, ***tōlt**, ***tērt**, ***tēlt**), а в інших – складотворчими сонантами ***r**, ***l** (***toŕt**, ***toŕlt**, ***teŕt**, ***teŕlt**). Закон відкритого складу зумовив розвиток складотворчості сонорних, а разом з цим і розпад дифтонгічних сполучень на монофтонги. Плавні ***r** та ***l** переходили до наступного складу, набуваючи складотворчої властивості, напр.:

*bor-na – *bo-rna – *bo-ŕ-na, *mol-ti-ti – *mo-lti-ti – *mo-ŕ-ti-ti,
*ser-da – *se-rda – *se-ŕ-da.

Усунення складотворчої властивості сонорних у східнослов'янських мовах відбувалося дещо по-іншому, ніж у південнослов'янських та західнослов'янських. На думку акад. В. Скляренка, часокількість, що заздільнялася при втраті складотворчої властивості, не передавалася першому елементу дифтонгічного сполучення, а концентрувалася між плавним, який втрачав цю складотворчість, і наступним приголосним [45, с. 45]. Тому після плавних ***r** та ***l** виникали нові голосні, аналогічні до тих, що стояли перед ними. Це дало змогу уникнути закритих складів, чого вимагав закон відкритого складу, який тоді ще активно діяв у слов'янських мовах, напр.:

*boŕda – борода, *goŕxь – горохь, *moŕzь – морозь, *goŕva – голова,
*moŕdь – молодь, *deŕvo – дерево, *beŕgь – берегь, *peŕnь – польнь –
полонь, *zьŕbь – желобь.

Південнослов'янські та західнослов'янські мови у словах зі звукосполученнями ***or**, ***ol**, ***er**, ***el** уникнули закритих складів шляхом перестановки місця голосного (так звана *метатеза* – фонетична зміна, що полягає в переміщенні звуків у межах складу).

Це фонетичне явище схематично можна передати так (приголосні, між якими стояли звукосполучення "голосний+сонорний", умовно позначаються літерою ***t**):

***tořt** → ***to-r̥-t** → ***to-r^h-t** → ***to-rъ-t** → ***to-ro-t**:

***bořda** → ***bo-r̥-da** → ***bo-r^h-da** → ***bo-rъ-da** → ***bo-ro-da**, др. **борода**, укр. *борода*;

***tołt** → ***to-l̥-t** → ***to-l^h-t** → ***to-lъ-t** → ***to-lo-t**:

***vołsъ** → ***vo-l̥-sъ** → ***vo-l^h-sъ** → ***vo-lъ-sъ** → ***vo-lo-sъ**, др. **волось**, укр. *волося*;

***teřt** → ***te-r̥-t** → ***te-r^h-t** → ***te-rъ-t** → ***te-re-t**:

***beřza** → ***be-r̥-za** → ***be-r^h-za** → ***be-rъ-za** → ***be-re-za**, др. **береза**, укр. *береза*;

***tełt** → ***te-l̥-t** → ***te-l^{h/b}-t** → ***te-lъ/tъ-t** → ***te-le-t / *te-lo-t** (за умови, якщо попередній приголосний шиплячий):

***žełza** → ***že-l̥-za** → ***že-l^h-za** → ***že-lъ-za** → ***že-le-za**, др. **железа**, рос. *железа*, укр. *зілза*;

***šelm** → ***še-l̥-mъ** → ***še-l^h-mъ** → ***še-lъ-mъ** → ***še-lo-mъ**, др. **шєломъ**, рос. *шлем* (пор. стсл. **шлѣмъ**), стукр. *шєломъ* → сучас. укр. *шолом*;
або

***tełt** → ***te-l̥-t** → ***të-l^h-t** → ***to-lъ-t** → ***to-lo-t** (за умови, якщо попередній приголосний будь-який інший):

***rełpъ** → ***re-l̥-pъ** → ***rë-l^h-pъ** → ***ro-lъ-pъ** → ***ro-lo-pъ**, др. **ролонъ**, укр. *полон*.

Отже, основними етапами розвитку повноголосся були такі:

1. У праслов'янській мові дифтонгічні сполучення "***o,*e** + плавний" усередині слова суперечили дії закону відкритого складу: плавний сонорний, на якому зосереджувалася довгота, закривав склад.

2. Плавний сонорний, утрачаючи довготу, набував складотворчої функції.

3. На східнослов'янському мовному ґрунті складотворчі сонорні не збереглися, втрата цієї функції потягла за собою появу редукованого призвука, що згодом розвинувся до повноцінного ультракороткого голосного.

4. Згодом цей редукований внаслідок асиміляції перейшов у голосний повного творення: ***ъ** → ***o**, ***ь** → ***e**, що остаточно сформувало повноголосся.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

5. Сполучення ***teĭt** дало різні рефлекси в дописемний період у мові східних слов'ян: після шиплячих приголосних виникає ***ele** або ***elo**, після інших приголосних ***olo** (внаслідок лабіалізації голосного ***e** та його подальшого переходу в ***o**). Форми типу *шолóm* (з др. шеломъ) і *жóлоб* (з др. желобъ) у сучасній українській мові є результатом іншого фонетичного процесу, що відбувся в староукраїнський період, – переходу **e** в **o** після шиплячих та **j**.

Розвиток повноголосся в слов'янських мовах відбувався тоді, коли праслов'янська мова вже розпалася. В XI ст. повноголосні форми в давньокиївській мові вже існували. Писемними пам'ятками того часу вони засвідчені досить часто, напр.:

новѣ**г**ородѣ, Володимира, пер**е**гъноувъ (Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.);

пор**о**сяте, полоненѣ (Ізборник Святослава 1073 р.);

вер**е**дихъ (Ізборник Святослава 1076 р.);

б**е**р**е**мя, ж**е**р**е**бия (Архангельське Євангеліє 1092 р.);

Волод**и**миръ, Всеволодъ (Мстиславська грамота близько 1130 р.);

Волод**и**мерова, здор**о**вьє (Напис 1151 р.) тощо.

Фіксуються неповноголосні (під впливом старослов'янської мови) та повноголосні форми і в книжній староукраїнській мові, напр.: *в**р**ємя* (Грамота 1388 р.), *б**р**єгъ* (Грамота 1404 р.), *в**р**ємя, г**л**асъ, стр**ан**нику, ч**р**єва і вол**о**чите, зол**о**тими* (І. Вишенський), *стр**а**жъ, др**е**вехъ і пор**о**ся, др**е**во, наг**о**роди* (Полтавські акти XVII ст.), *в**р**агъ, стр**а**жи, м**л**єкомъ, обл**е**кутъ і в**о**рога, стор**о**жи, б**е**р**е**га* (Літопис С. Величка), *в**р**агъ, х**р**анит**е**ль, см**р**ада, пред**л**єжит і пер**е**спори**ш**ь, здор**о**вь, гол**о**ви* (І. Некрашевич) [12, с. 105].

4.4. Зміна сполучень ***ort**, ***olt** на початку слова

Фонетичний процес охоплює дифтонгічні сполучення ***or**, ***ol**, які в праслов'янській мові стояли на початку слова в позиції перед голосним або приголосним звуком. У позиції перед голосним вони збереглися, напр.:

***ogati** – *орáти*, ***oladъkъ** – *олáдок*.

Якщо ж початкові дифтонгічні сполуки ***or**, ***ol** стояли в позиції перед наступним приголосним, то внаслідок дії закону відкритого складу вони зазнавали змін в усіх слов'янських мовах, хоча результат цих змін був у них не однаковим.

Так, у східнослов'янських та західнослов'янських мовах ***ort** і ***olt** дали по два рефлексі – ***rot**, ***lot**, ***rat**, ***lat**, напр.:

др. рало із ***ordlo**, лань із ***olнь**, др. лакомь з ***olкомь**, др. робота з ***orgbota**; префікс **poz-** (з ***orz**), локьть (укр. *лiкомь*);

у південнослов'янських – один ***rat**, ***lat** [20, с. 84], напр.:

стел. **работа**, **разумь**, **равнь**, префікс **раз-**.

Як бачимо, у сполученнях ***ort**, ***olt** у всіх слов'янських мовах відбулося явище метатези [14, с. 162], яке дало змогу уникнути закритих складів. До того ж подвійна рефлексія ***ort** і ***olt** зумовлена характером давньої слов'янської інтонації (у давній період усім слов'янським мовам була властива музикальна, або тонічна, система наголосу), а саме: при акутовій (висхідній) – ***rat**, ***lat**, при циркумфлексивній (спадній) – ***rot**, ***lot**. Ця точка зору була запропонована такими дослідниками: П. Фортунатовим, О. Шахматовим, О. Селищевим, Л. Якубинським.

Схематично цей процес можна подати так:

***ōrt** → ***rot**, др. **ro**, укр. *po*, якщо довгота зосереджувалась на сонорному:

***ōrbōtā** → ***robota**, др. **робота**, укр. *робóта*;

***ōrt** → ***rōt** → ***rat**, др. **ra**, укр. *pa*, якщо довгота зосереджувалась на голосному:

***ōrdlō** → ***rōlō** → ***ralo**, др. **рало**, укр. *рáло*;

***ōlt** → ***lot**, др. **lo**, укр. *lo*, якщо довгота зосереджувалась на сонорному:

***ōlkъtь** → ***lokъtь**, др. **локъть**, укр. *лóкоть* → *лiкоть*;

***ōlt** → ***lōt** → ***lat**, др. **la**, укр. *la*, якщо довгота зосереджувалась на голосному:

***ōlnь** → ***lōnь** → ***lanь**, др. **лань**, укр. *лань*.

Цю зміну засвідчують найдавніші писемні пам'ятки, напр.:

лодия, **роздѣли**, **розбоиникъ** (Ізборник Святослава 1073 р.);

роста (Успенський зборник XII ст.);

локътоу (Мінея XII ст.);

розгадаеть (Граматики 1327–1328 рр.);

ропустити (Іпатіївський літотис) тощо.

Успадковане це явище й сучасними східнослов'янськими мовами:

укр. *рáло*, *лань*, *робóта*, *розписáтися*;

рос. *рáло*, *лáкомый*, *рост*, *лóкоть*, *лóдка*;

блр. *рáло*, *лань*, *рост*, *лóкаць*.

Поширення в російській форм із **pa**, **la** можна пояснити дальшим розвитком акання та впливом старослов'янської книжної традиції.

4.5. Трансформація носових голосних **ę*, **o* на східнослов'янському ґрунті

Носові голосні виникли ще в праслов'янській мові приблизно в середині I тис. до н. е. і були засвоєні з неї (про це див. п. 3.2.).

У давньоруській мові довгий носовий голосний **o* змінився в чистий звук **u*, др. *ou* (*ю*), а довгий носовий **ę* – в **a*, др. *a* (*я*). Щодо причин такої фонетичної видозміни є кілька поглядів, а саме:

1) близькість артикуляції голосних **o* та **u*, **ę* і **a*. Так, **o* та **u* є лабіалізованими голосними заднього ряду, а **ę* і **ä* – нелабіалізованими голосними переднього ряду;

2) одночасно з утратою носового звучання голосними відбувалася їхня дифтонгізація, далі – регресивна асиміляція етимологічних **o*, **e*, наслідком чого стало виникнення довгих **ū* та **ā*, потім стягнення цих довгих голосних, напр.:

o* → **ou* → **uu* (u:*) → **u*, др. *ou*, укр. *у* :

**roka* → **rouka* → **ru:ka* → **ruka*, др. *роука*, укр. *рука*;

ę* → **ea* → **aa* (a:*) → **a*, др. *a*, укр. *а* :

**žeti* → **žeati* → **ža:ti* → **žati*, др. *жати*, укр. *жати*;

Як бачимо, на ґрунті давньоруської мови було втрачено артикуляційну ознаку – назальність та акустичну ознаку – довготу.

Носові голосні **o*, **e* не збереглися в жодній зі слов'янських мов, окрім польської, напр.: *dąb* – дуб, *ząb* – зуб, *mięta* – м'ята, *język* – язик.

Зміна дифтонгічних сполучень "голосний + **m*, **n*" у кінці складу й в абсолютному кінці слова в **o*, **e* і подальша деназалізація їх зумовили появу в слов'янських мовах цілої низки альтернацій. У сучасній українській мові, наприклад, такі: *a* – *n* – *ин*, *a* – *m* – *им*, *a* – *en*, *a* – *m*, *y* – *m* – *им*, пор.:

pocąti – *pocnu* – *pocin*, пор. псл. **ročeti* – **ročьnо* – **ročinь*, др. *почати* – *почьноу* – *починь*;

žati – *žnu* – *ужинок*, пор. псл. **žeti* – **žьnо* – **užinьkь*, др. *жати* – *жьноу* – *оужинькь*;

žati – *žmu* – *прижимати*, пор. псл. **žeti* – **žьmо* – **prižimati*, др. *жати* – *жьмоу* – *прижимати*;

im'ja – *imeni*, пор. псл. **ime* – **imeni*, др. *има* (*имя*) – *имени*;

vzati – *vizьmu*, пор. псл. **vъzeti* – **vozьmо*, др. *взяти* – *возьмоу*;

duiti – *dmu* – *надиматися*, пор. псл. **doti* – **dьmо* – **nadimati se*, др. *доути* – *дьмоу* – *надимати сѧ*.

Послання в споріднених словах наслідків деназалізації **o* та **e* з іншими фонетичними змінами утворювало й більш складні альтернації, наприклад, антонімічних слів. Це стосується, зокрема, пари слів

початок – *кінець*. Так, корінь ***-ken-** унаслідок якісного чергування ще в дослов'янський період дав два різновиди: ***-ken-** і ***-kon-**. Один з них (***ken**) у зв'язку з першою палаталізацією задньоязикових ***k** у спільнослов'янській мові змінився у ***-č'en-**, а далі за законом відкритого складу в ***-č'e**, на ґрунті давньоруської мови – у **-ча-** (уживається в українських словах *почáти*, *почáток*). Другий різновид цього кореня (***-kon-**) досі зберігся в слові *споконвічний*, а також із пізнішою зміною **o** в **i** у слові *кінець* (із др. коньць). Таким чином утворилося два альтернативних ряди: **к//ч** і **а//н//ун//он//ін**, напр.: *почáток* – *почнóу* – *починáти* – *споконвіку* – *кінéць* [12, с. 109].

Хронологічно деназалізація носових відбулася, ймовірно, у кінці IX ст. або в кін. IX – на поч. X ст. [12, с. 109; 40, с. 44]. Свідченням того, що в др. пол. IX ст. носові голосні ще функціонували, є аналіз давньоруських слів, запозичених у той період іншими мовами. Так, наприклад, у праці географа Баварського "Descriptio cilitatum et regionum ad septentrionalem flagam Danubii", написаній між 866–890 pp., назва східнослов'янського племені *уличі* передається через *unlizi*. Коли б у цей час східні слов'яни носових голосних уже не мали, то це слово звучало б в іншомовному варіанті з початковим у [12, с. 109].

Про відсутність носових голосних у давньокиївській мові сер. XI ст. свідчить постійне змішування букв **Ж**, **ЮЖ** ("юс великий") та **А**, **ИА** ("юс малий"), якими позначалися носові, як згадувалося раніше, у старослов'янській мові.

4.6. Рання монофтонгізація дифтонга *ě (ѣ) в *i; о замість початкового а в словах іншомовного походження

У праслов'янській мові функціонував голосний ***ě (ѣ)**, який вимовлявся, очевидно, як дифтонг [ie] або як вузький закритий [ê]. Утворився він, як вважають науковці, двома шляхами – з монофтонга ***ē** та з дифтонгів ***aj**, ***oj**, ***aj**, ***oj**. Ще задовго до загальної заміни його монофтонгічним голосним він змінився в ***i** внаслідок регресивної асиміляції в протоукраїнських племінних діалектах перед складом із наголошеним ***i**, напр.:

***větijь** – др. вит'ии, укр. *вита́я* (заст.), рос. *вита́я* (заст.);

***dětina** → ***ditina**, др. дит'я, рос. *дитя́*, укр. *дитина*, *дитя́*, блр. *дзіця́* (рос. *де́тина* пізнішого походження, де звук *e* виник під впливом форми *де́ти* із др. дѣти);

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

**mězinpъ* – др. миз'иньць, рос. *мизінецъ*, укр. діал. *мизінець*;

**šēnica* – др. син'ица, укр. *синіця*, рос. *синіца*, блр. *сініца*;

**šēdiši, šēditъ* (інф. **šēdēti*) – др. сид'иши, сид'ить, укр. *сидіши, сидить*, рос. *сидішь, сидят* тощо [12, 112].

Однак у багатьох давньоруських словах така зміна не засвідчена, що пояснюється аналогією до початкових форм лексем, напр.: грѣшити, смѣшити від іменників грѣхъ, смѣхъ.

Давньоруська мова ще в ранній період свого розвитку засвоїла певну кількість слів грецького походження з початковим **а*, переважно у власних іменах. Грецьке коротке *á* на давньоруському мовному ґрунті сприймалося як голосний **о*, що й передають найдавніші писемні пам'ятки, напр.:

Ольксандрию, Олексію (Житіє Нифонта 1219 р.);

Онания (Апостол 1220 р.);

Олександрє (Новгородські берестяні грамоти XIV ст.) [12, с. 116].

Як бачимо, така вимова збереглася і в сучасній українській мові, а саме: *Олекса́ндр, Олексі́й, Овді́й, Опана́с*. У російській же мові залишилося запозичене *а* – *Алекса́ндр, Алексе́й, Авде́й, Афанásiй* тощо.

4.7. Зміна **je* в **о* на початку слова; втрата початкового звуку **j* перед **и*

Від праслов'янського періоду слов'янські племінні діалекти успадкували початкове сполучення **je*. Традиційно його вважають характерною рисою лише східнослов'янських мов [12, с. 113–114; 13, с. 56; 14, с. 143]. Хоча наслідки цього явища (тією чи іншою мірою) виявилися, як переконують деякі науковці, в інших слов'янських мовах [12, с. 128].

У протоукраїнських говорах зміна **je* в **о* відбувалася перед складом з голосним переднього ряду **i, *ě, *e, *ę*, окрім **ь*, напр.:

**jezero* – озеро, **jedьpъ* /* *jedipъ* – одинь, **jel'epъ* – олень, **jesepъ* – осень, **jesetъ* – осетрь.

Якщо ж у наступному складі був голосний непереднього ряду **у, *и, *а, *о, *ѳ, *ь* або голосний переднього ряду **ь*, то за таких умов початкове **je* в **о* не змінювалося, напр.:

**ježъ, *ježa, *jelъ, *jemu, *jego*, пор. з рос. *ѣж, ежа́, ель, ему́, егó*.

Це є найімовірнішим поясненням українського діалектного *е* на початку слова *éден* (із псл. **jedьpъ*).

Як стверджують мовознавці, у процесі переходу початкового сполучення ***je** в ***o** на початку слова певну роль (допоміжну) відігравав також і *наголос*. Перехід відбувався тільки тоді, коли наголошеним був перший або другий склад слова [12, с. 114; 13, с. 55; 14, с. 146], напр.: ппсл. **jèzero* – др. 'озеро.

В окремих випадках зміна початкового ***je** в ***o** зумовлювалася, як вважають дослідники, дією аналогії. Так, наприклад, у словах **jedīnà*, **jedīnogo*, за аналогією до лексеми **jedīnъ*, виник початковий ***o**, хоча умов для цього не було.

Процес зміни початкового сполучення ***je** в ***o** розпочався, очевидно, з утрати протетичного ***j**. Отже, в ***o** переходив, власне, ***e**, коли він став вживатися на початку слова без попереднього ***j**, а не сполучення ***je** в цілому. Як відомо, голосний ***e** на початку слова для давньоруської мови не був властивий. Саме тому після втрати ***j** перед початковим ***e** артикуляція його стала змінюватися, переміщуючись до сфери артикуляції голосних заднього ряду, тобто голосний ***e**, лабіалізуючись, переходив у цій позиції в ***o**. Схематично це можна відтворити так:

***je** → ***e** → ***ë** → **ö** → **o**, др. **o**, укр. **o**, напр.:

**jèzero* → **ezero* → **ëzero* → **özero* → **ozero*, др. 'озеро, укр. *óзеро*;

**jèsenъ* → **esenъ* → **ësenъ* → **ösenъ* → **osenъ*, др. 'осень, укр. *осінь*

тощо.

Давньоруські писемні пам'ятки початкове ***o** на місці давнішого ***je** засвідчують з XI ст., напр.:

одинь (Ізборник Святослава 1076 р.);

озерома (Повість минулих літ).

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове сполучення ***je** збереглося, напр.:

пол. *jeden, jesien, jelen, jezioro, jesiotr*;

чес. *jeden, jesen, jelen, jezero, jester*.

Вживання давнього ***je** на початку слова, що зрідка трапляється в сучасній українській мові, замість очікуваного **o**, а саме: *єдиний*, *єдність*, можна пояснити впливом старослов'янської мови, зокрема, старої книжної традиції.

До того ж найдавніші писемні пам'ятки свідчать, що початкове ***o** виникало не тільки зі сполучення ***je** в слов'янських лексемах, а й на місці ***e** в запозичених словах, насамперед із грецької мови, напр.:

Олени (Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.);

охидьнова (Юр'ївське Євангеліє 1120 р.);

Офросинья (Напис 1161 р.);

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

Овгенья (Добрилове Євангеліє 1164 р.) тощо.

Початкове *o* в цій позиції широко засвідчене й українськими пам'ятками пізнішого періоду, напр.:

Охрѣмъ (Грамота 1392 р.);

Олена, Олихвирь, Остапъ, Охрѣмъ (Актові книги Полтавського міського уряду XVII ст.);

Остапъ (Літопис Величка) тощо.

З таким *o* фіксуються власні імена та деякі загальні назви й у сучасній українській мові, напр.: **Олена, Овсій, Остап, Охрім, Олехвир** (розмовний варіант), **оксамит**.

Аналогічна зміна відбулася і в іменах **Олег** та **Ольга**, запозичених з давньоскандинавської мови, а саме: **Helga** → **Ельга** → **Ольга, Helgu** → **Ельгъ** → **Олегъ** → **Олег** [12, с. 115].

Від праслов'янської мови давньоруською було успадковано початкове сполучення ***ju**, в якому звук [j] став занепадати, напр.:

***jugъ** – **оугъ**, ***juноша** – **оуноша**, ***juжинъ** – **оужинъ**, ***juха** – **оуха** тощо.

Найдавніші давньокиївські писемні пам'ятки досить активно засвідчують цей процес, а саме:

оуности, оугъ (Ізборник Святослава 1073 р.);

оугъ (Юр'ївське Євангеліє 1120 р.);

оужини (Успенський збірник XII ст.);

ужинѣ (Слово о полку Ігоревім);

оуноша (Лаврентіївський літопис) тощо [12, с. 116].

Отже, початок цього явища науковці фіксують у ранньому періоді давньоруської мови.

Результати процесу закріпилися в таких українських лексемах, як **Устина, Устим, Уляна**.

Однак процес втрати початкового ***j** перед ***u** затримався ще і впливом старослов'янської мови, унаслідок чого поширилася вимова **юний, юноша, союз**.

4.8. Розвиток фарингального *h

У праслов'янській мові функціонував проривний звук ***g**, який у різних діалектах дав такі рефлексі: *фрикативний *γ* і *фарингальний *h*. Хронологічні межі зміни ***g** в ***γ** чи ***h** визначаються мовознавцями по-різному. Так, О. Шахматов, В. Коломієць, Г. Півторак, О. Царук вважають, що перехід відбувся ще до праслов'янського періоду [8, с. 78; 35, с. 104; 58, с. 140–141], а С. Бернштейн – до XIV ст. [2, с. 296].

Виникнення фарингального *h пов'язують зі зміною артикуляції проривного *g у напрямкові до фрикативного *γ. З останнього і виник фарингальний *h [13, с. 63–64; 14, с. 166]. Дехто з науковців схильний пов'язувати появу фарингального *h з відсутністю в праслов'янській фонологічній системі протиставлення в парі *k – *x. Тому проривний *g у діалектах почав вимовлятися і як фрикативний *γ (унаслідок тенденції до мінімальної витрати артикуляційних зусиль), що згодом перейшов у фарингальний *h [8, с. 78].

Давні писемні пам'ятки відбивають фрикативну вимову *g його пропуском. Це засвідчує, наприклад, підпис Анни Ярославни (Грамота 1063 р.): *Ана рѣина* замість *Anna regina*. В "Ізборнику" Святослава (1076 р.) фіксують написання *изниеть* замість *изгниеть*. Ці записи підтверджують думку про те, що в живому мовленні *g чи *γ вимовлявся як фарингальний *h.

5. Найдавніші фонетичні процеси давньоруського писемного періоду

5.1. Історія, занепад і вокалізація редукованих ъ, ь

Редуковані голосні ъ, ь, що походять із прайндоевропейських голосних *ǐ та *ǐ̄, функціонували в усіх слов'янських мовах, але в жодній з них не збереглися.

У давньоруській мові ультракороткі (надкороткі) редуковані ъ, ь не в усіх позиціях мали однакову звучність і тривалість. Їхня доля залежала від місця в слові. Тому науковці розрізняють слабку (–) й сильну (+) позиції цих голосних.

У слабкій позиції редуковані вимовлялися з меншою звучністю та тривалістю (одиниця часу їхнього звучання була приблизно удвічі меншою від одиниці часу, потрібної для вимови будь-якого голосного повного творення), ніж у сильній. Також мовознавці вважають, що ці голосні звучали ъ як [ǒ], а ь як [Ǔ] і ніколи не пропускалися.

Слабка позиція зредукованих ъ та ь:

- а) в абсолютному кінці слова, напр.:
столь, нось, печь, соль;
- б) перед складом із голосним повного творення, напр.:
дьва, сьто, кьнижька, правьда;
- в) перед складом із редукованим у сильній позиції, напр.:
жьнь+ць, шьвь+ць, сьнь+мь.

На жаль, питання про причини занепаду зредукованих голосних досить складне і поки що остаточно не розв'язане. Дослідники історії слов'янських мов вважають, що основною причиною втрати був характер їхньої артикуляції як голосних неповного творення, їхня ознака надкороткості. Певну роль могла відіграти й перевантаженість артикуляційної бази при творенні голосних у сфері середнього підняття язика – е, о, ё, ъ, ь. У різних слов'янських мовах занепад і вокалізація редукованих відбувалися неодноразово й дали неоднакові рефлекси. Так, у південнослов'янських мовах цей процес тривав два століття й остаточно завершився в кін. X ст., тоді як в західнослов'янських і східнослов'янських мовах він охопив майже три століття й закінчився в XIII ст. У слабких позиціях ці голосні перетворилися на фонемний нуль, а в сильних позиціях їхня рефлексія не тотожна: у сербських і хорватських мовах – це

голосний **а**, в інших південнослов'янських – це **е з ь**, а **ъ** подовжився до звичайного короткого звука; у польській і чеській мовах сильні редуковані трансформувалися в **е**, у полабській – в **а**, в українській, російській та білоруській – в **о з ь** та в **е з ь**.

Питання ж про час занепаду редукованих у науковій літературі розв'язувалося по-різному, а саме: О. Потебня зазначав, що голосні **ъ** та **ь** в окремих позиціях не зникли ще в XIII–XIV ст. і навіть пізніше; на думку А. Кримського, процес занепаду розпочався в XII ст., але відбувався повільно й не в усіх говорах одночасно; О. Соболевський, навпаки, відносив занепад **ъ** та **ь** до ранішого періоду, вважаючи, що вже в другій половині XI ст. вони зникли з вимови; Г. Хабургаєв припускав, що в східних говорах давньоруської мови занепад зредукованих завершився ще до XI ст.; О. Бузук занепад **ъ** та **ь** датує XI–XII ст., відзначаючи, що в окремих говорах цей процес міг відбуватися ще й пізніше, в XIII ст.

Аналіз фактів, засвідчених писемними пам'ятками, дає підстави стверджувати, що редуковані **ъ** та **ь** у слабкій позиції занепадають у др. пол. XI – пер. пол. XII ст. Незаперечним є те, що слабкі редуковані були втрачені перш за все:

- у коренях слів, де не чергувалися із сильними, напр.:
к**ь**то, в**ь**дова, нас**ь**лати;
- далі – у кінцевих складах, напр.:
кров**ь**, кроток**ь**, кр**ь**пок**ь**;
- у коренях слів за можливої альтернативі сильної і слабкої позицій, напр.:
д**ь**+н**ь** – д**ь**ня, с**ь**+н**ь** – с**ь**на;
- потім – у суфіксах і префіксах, напр.:
роуч-**ь**к-а, множ-**ь**ств-о, с**ь**-творю.

Отже, у слабкій позиції зредуковані голосні **ъ** та **ь** занепали (зникли).

У сильній позиції **ъ** та **ь** були тоді, коли стояли:

- а) перед складом із зредукованим у слабкій позиції, напр.:
р**ь**+т**ь**, м**ь**+х**ь**, д**ь**+н**ь**, п**ь**+н**ь**;
- б) перед сонорним **л** і **р**, якщо після них стояв будь-який приголосний, напр.:
в**ь**+л**ь**-к**ь**, в**ь**+л**ь**-на, г**ь**+р**ь**-б**ь**, ш**ь**+л**ь**-к**ь**, ш**ь**+р**ь**-ст**ь**, з**ь**+р**ь**-но;
- в) у складі під наголосом незалежно від того, яким був наступний склад, напр.:
с'**ь**+хнути, т'**ь**+ща, т'**ь**+мьнь.

У сильній позиції зредуковані вокалізувалися (прояснилися) – **ъ** в **о**, **ь** в **е**.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Зникнення редукованих у слабкій позиції й вокалізація їх у сильній – взаємопов'язані процеси, котрі розглядаються науковцями як причина і наслідок. До того ж, це явище Г. Півторак вважає початком самостійної історії української мови [35, с. 122].

5.2. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму

Занепад редукованих у слабкій позиції і вокалізація їх у сильній – одне з найважливіших мовних явищ, поворотний етап у розвитку слов'янських мов [55, с. 259].

Унаслідок цього процесу у фонетичній системі давньоруської мови відбулися такі зміни, а саме:

1) скоротилася загальна кількість голосних: замість десяти голосних залишилося вісім, і вони перестали розрізнятися за ознакою повного й неповного творення;

2) розширилася функціональна роль **о** та **е**, оскільки в певних позиціях вони перебирали на себе функції вокалізованих **ѣ** і **ь**, напр.: днь → *день*, снь → *сон*;

3) відбулися численні зміни в системі вокалізму та консонантизму в усіх слов'янських мовах (див. п. 5);

4) змінилася структура складів і принципи складоподілу: з'явилися закриті склади, оскільки припинив дію закон відкритого складу, напр.: шь-вь-ць → *швець*, укр. *швець*, а також зменшилася кількість складів у словах, що мали слабкі редуковані, напр.: са-дъ → *сад*, пра-вь-да → *прав-да*, кь-ни-жь-ка → *книж-ка*, снѣ-гъ → *сніг*.

5.2.1. Друге повноголосся

Історія зредукованих **ѣ** та **ь** у сполученні з плавними **р** і **л** мала в давньокиївській мові свої особливості.

Як уже зазначалося, голосні **ѣ** та **ь** у позиції перед **р** і **л**, після яких стоять будь-які інші приголосні (***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt**, де ***t** – будь-який інший приголосний), були завжди в сильній позиції незалежно від якості наступного складу й вокалізувалися в голосні повного творення **о** та **е**, напр.: тьрговати → *торгува́ти*, вълчица → *вовчи́ця*, вьршина → *верши́на*, жьлгѣти → *жовті́ти*.

Але писемні пам'ятки XII–XIV ст. свідчать, що давні сполучення **ър, ъл, ър, ъл** між приголосними змінювалися не тільки в **ор, ол, ер, ел**, а й у повноголосні форми **оро, оло, ере, еле**, напр.: оумєрствія (Галицько-Волинське Євангеліє 1307 р.), доложънующе (Новгородська мінея 1370 р.), молонья (Євангеліє 1357 р.), верєдницю (Іпатіївський літопис XV ст.).

На відміну від повноголосся, яке розвинулося зі сполучень ***tort, *tolt, *tert, *telt**, згадане явище називають *другим повноголоссям*. Сам же термін належить О. Потебні [12, с. 122].

Друге повноголосся розвивалося переважно за тих умов, коли після сполучень **ър, ъл, ър, ъл** стояв приголосний, за яким був редукований у слабкій позиції. Унаслідок вокалізації **ь, ь** плавні **р** та **л** втрачали складотворчу властивість, а внаслідок компенсації довготи в процесі занепаду після сонорного виникав новий голосний, подібний до того, що розвинувся перед **р** та **л** [14, с. 182], напр.:

вь-р-хѣ → **вє-р^е-х** → **верєх**, укр. *верх*;

ть-л-кѣ → **то-л^о-к** → **толок**, укр. *то́лок*;

ть-р-нѣ → **тє-р^е-н** → **терєн**, укр. *тє́рен*.

Процес зміни редукованих **ь** та **ь**, що стояли після плавних перед приголосними, залежав від якості наступного складу та наголосу. Тому після **р** і **л** редуковані могли бути як у сильній позиції, так і в слабкій. У сильній позиції **ь** та **ь** після плавних змінилися в давньоруській мові в голосні повного творення **о** та **е**, напр.:

кръ+вь → **кров**, **гль+тъка** → **глотка**, **брь+вы** → **бровы**, **кръ+сть** → **крєст** (*хрєст*).

Цю зміну засвідчують і давньокиївські, і староукраїнські писемні пам'ятки, напр.:

хрєсть (Іпатіївський літопис XV ст.);

крєсть (Граматики 1400 р.);

кровю, **хрєбет** (Крєхівський Апостол 1560 р.);

дрова (Полтавські акти XVII ст.).

Редуковані **ь** та **ь** у слабкій позиції після **р** та **л** занепали, а сонорні плавні розвивали складотворчість, однак не зберегли її. Утрата цієї властивості зумовила появу після плавних спочатку призвука, а потім нового голосного – **и** (у російській мові – **е**, в білоруській – **ы**) [8, с. 85–86]:

кръшити → **кршити** → **кр^ишити** → укр. *криші́ти*;

гльтати → **глтати** → **гл^итати** → укр. *глитати́*;

тръвога → **трвога** → **тр^ивога** → укр. *триво́га*;

бльщати → **блщати** → **бл^ищати** → укр. *блищи́ати*.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Цей процес зумовив у сучасній українській мові малопродуктивне чергування /o/ : /u/ після сонорних *p, л*, що відбувається при творенні прикметників та дієслів від субстантивних основ, напр.: *кров* → *крив-áv-ий, чóрн-і + брóв-и* → *чорн-о-брíв-ий, глóтк-а* → *глит-á-ти, лóжк-а* → *лиг-á-ти*.

У писемних пам'ятках сполучення **ры (ри), лы (ли)** засвідчуються з XIII–XIV ст., напр.:

яблыко (Житіє Сави XIII ст.);
скрыжеть (Луцьке Євангеліє XIV ст.);
дрыва (Граматика 1424 р.);
крыницами (Граматика 1433 р.) тощо.

Більш поширені ці сполучення в українських пам'ятках XVI–XVIII ст., напр.:

блискавици, дрыжачи, дрыжанем (Крехівський Апостол 1560 р.);
затрывоженыє, трывають, задрыжала, во криви, заgrimело (Євангеліє Негалевського 1581 р.),

криваве (Полтавські акти XVII ст.);
роскривавляючи, тривозі (Літопис Величка) тощо.

У південно-західних діалектах української мови трапляються інші відповідники до **рѣ, лѣ, рѣ, лѣ**, а саме: *кирніця, кирв́авий, ќирви, сильз́а* або *керніця, керв́авий, сельз́а* тощо.

5.2.2. Чергування *o* та *e* з нулем звуку

У давньокиївській мові потрібно розрізнати голосні **o, e** – *давні, первинні, етимологічні*, тобто успадковані від праслов'янської мови, напр.:

воль, возь, снопь, ночь, печь, село, ледь, медь,

і *нові, вторинні, або секундарні o* та *e*, що виникли після вокалізації редукованих **ѣ** та **ь** у сильній позиції, напр.:

сотья ← сѣтъя, сонь ← сѣнь, пѣсокъ ← пѣськъ, день ← дѣнь, швецъ ← швьѣць, овесь ← овѣсь, орель ← орѣль.

У різних формах того самого слова або в споріднених словах редуковані **ѣ** і **ь** могли стояти то в сильній позиції, то в слабкій. У сильній позиції вони вокалізувалися **ѣ** в **o**, **ь** в **e**, а в слабкій – занепали. Наслідком цього є чергування *секундарних o* та *e* з нулем звуку, напр.:

сон (сѣ+нѣ) – *сну* (сѣна), *пісок* (пѣсѣ+кѣ) – *піску* (пѣсѣка), *орѣл* (орѣ+ль) – *орл́а* (орѣла), *день* (дѣ+нѣ) – *дн́я* (дѣня), *вінець* (вѣнѣ+ць) – *вінц́я* (вѣнѣц'а).

У називному відмінку поданих слів кінцевий **ь** чи **ь** знаходиться в слабкій позиції, а в попередньому складі є редукований у сильній, який і вокалізувався у голосний **о** чи **е** звичайної тривалості. У непрямих же відмінках кінцевий склад був із голосним повного творення, а, отже, редукований у попередньому стояв у слабкій позиції й тому занепавав. Таким чином, секундарним **о**, **е** в одних формах слова став відповідати *нуль звука* в інших його формах.

Голосні **о** та **е**, які чергуються з *нулем звука*, називають *випадними голосними*.

Згадане явище писемні пам'ятки засвідчують досить часто, напр.:

гривень – гривна (Руська правда 1282 р.);

зовється – прозвася (Лаврентіївський літопис 1377 р.);

праведный (Грамматика 1350 р.) – правду (Грамматика 1386 р.) [12, с. 129].

Закономірність чергування **о**, **е** з *нулем звука* іноді порушується, як вважають учені, аналогією до форм називного відмінка [10, с. 74; 12, с. 129; 13, с. 192], напр.: називний відмінок – *мох, лоб, рот*; родовий відмінок – *моху, лоба, рота, лева* із др. *мъха, лъба, рѣта, льва*. У говорах давньоукраїнської мови, на відміну від говорів давньоросійської, у формах непрямих відмінків на місці **ь** і **ь** у слабкій позиції розвинулися секундарні **о** та **е** не під впливом форми називного відмінка однини, а внаслідок акцентуаційних змін – переміщення наголосу з флексії на корінь, після чого редуковані, перейшовши в сильну позицію, набули здатності змінюватися в голосні **о** та **е** повного творення (пор. рос. – *мха, лба, рта, льва*), напр.:

дукр. *мъх'а* → м'ъ,ха → м'оха, укр. *мóху*;

дукр. *лъв'а* → л'ъ,ва → л'єва, укр. *лéва* і т. д.

5.2.3. Поява вставних *о, е*

Окрім випадних, у давньоруській мові виникали також і *вставні* секундарні **о** та **е**. Якщо редукований занепадав у кінці слова після сонорних **л, р, м, н**, перед якими був інший приголосний, то сонорний перебирав на себе компенсаційну звучність, а пізніше перед ним виділявся голосний **о** та **е** [14, с. 194]. Після *задньоязыкових* приголосних розвинувся **о**, після *губних* та *передньоязыкових* – **е**, напр.:

свекръ → свекр: → свек^ор → укр. *свѣкор*;

огнь → огн': → ог^он' → укр. *вогóнь*;

вихрь → вихр: → вих^ор' → укр. *віхор*;

угль → угл': → уг^ол' → укр. *вугóль* → *вугілля*;

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

узль → узл: → уз^ол → укр. *вузол*;
соснль → сосн: → сос^он → укр. *сосон*;
сестрль → сестр: → сест^р → укр. *сестёр*;
ватрль → вѣтр: → вѣт^р → укр. *вітер*;
земль → земл': → зем^{л'} → укр. *земель*;
пѣснль → пѣсн': → пѣс^{н'} → укр. *пісень*;
каплль → капл': → кап^{л'} → укр. *крáпель*;
осмль → осм': → ос^{м'} → укр. *во́сьмь* → *вісім*.

Поява секундарних **о**, **е** у цій позиції відбиває тенденцію до збереження милозвучності слова [39, с. 5].

У тих формах, де після сонорних стояли голосні звичайної тривалості, вставні **о** та **е** не розвинулися (*вогню́, сосна́*). Унаслідок цього теж виникло чергування **о**, **е** з нулем звука, напр.: *сто – сотий, вітер – вітряний*.

5.2.4. Компенсаційне подовження голосних *о*, *е* в новозакритих складах

Етимологічні голосні **о** та **е** в новозакритих складах, що утворилися в процесі занепаду редукованих, у наступному – подовжилися. Витрата голосу, яка припадала на вимову редукованих, унаслідок скорочення останніх і їхнього подальшого повного занепаду передалася на голосні попереднього складу, напр.:

возь → вѣз, столъ → стѣл, печь → пѣч, сельскыи → сѣл'ский.

Цей процес почався, як вважає Г.Півторак, у галицько-волинському мовному ареалі – там, де найраніше почали зникати слабкі редуковані. Звідси подовження **о**, **е** поширилося на інші українські говори [39, с. 6]. Отже, подовження етимологічних **о** та **е** збігається за часом із занепадом редукованих, які перебували в слабкій позиції: початок занепаду **ъ**, **ь** є і початком подовження етимологічних **о**, **е**, а з кінцем їхнього занепаду завершується подовження цих голосних. Це найпоширеніша думка науковців. Саме тому первинні голосні в новозакритих складах з погляду їхньої тривалості відрізнялися від вторинних, що утворилися із редукованих, які перебували в сильній позиції, а, отже, їхня подальша доля в українській мові інша. Компенсаційне подовження етимологічних **о** та **е** не становить загального для всіх говорів давньоруської мови фонетичного явища. Можна припустити, що воно охопило лише ті діалекти, на основі яких сформувалася саме українська мова.

Подовження звука **о** в новозакритому складі писемними пам'ятками засвідчується з XIII ст., напр.:

воовьця, **воовьчихъ** (Галицьке Євангеліє 1266 р.);

воотця (Полікарпове Євангеліє 1307 р.);

воотчину (Іпатіївський літопис) [12, с. 130].

Подовження ж етимологічного **е** в новому закритому складі давньокиївські пам'ятки фіксують, починаючи з другої половини XII ст., написанням літери **ѣ** у позиції перед пом'якшеним приголосним, тобто перед таким, за яким занепав редукований **ь**, напр.:

камѣньє, **изнесѣть** (Напис 1161 р.);

камѣнь, **шѣсть**, **сѣдмь**, **пѣшь**, **зѣльє**, в **нѣмь** (Добрилове Євангеліє 1164 р.);

корѣньє (Житіє Сави XIII ст.);

ремѣнь, **знамѣньє** (Луцьке Євангеліє XIV ст.).

У позиції перед складом з **ѣ** подовження етимологічного **е** супроводжувалося внаслідок регресивної асиміляції його лабіалізацією, тобто зміною в голосний **ѣ**, напр.:

тѣтька – **т'ѣтка**, **жѣнька** – **ж'ѣнка**, **несѣль** – **н'ѣс**, **вѣзѣль** – **в'ѣз**.

Компенсаційне подовження етимологічних голосних **е** та **о**, що виникло внаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції поклато початок утворенню замість них у новозакритих складах якісно нового голосного **і**, а це потягло за собою історичну альтернацію голосних фонем /i:/o/, /i:/e/, що стало специфічною фонетичною рисою сучасної української мови, яка вирізняє її з-поміж інших східнослов'янських мов (про це див. п. 6.3).

5.2.5. Поява приставних **і** та **рідше о**

Приставний **і** розвивався перед сонорними приголосними на початку слова, якщо після них був редукований **ь** або **ъ** у слабкій позиції. У такому випадку сонорний посилював своє звучання. Подальший розвиток такого сонорного в різних діалектах відбувався неоднаково. В одних він утратив набуте додаткове звучання, а в інших – виділив **і**, тобто розклався на два звуки – **і** та **л**, **р** або **м**, напр.:

рѣжа → **рѣ-жа** → **іржа** → **іржа́**;

мѣгла → **рѣ-жа** → **іржа** → **імла́**;

рѣжати → **рѣ-жа-ти** → **іржати** → **іржати**.

Приставний **і** зафіксований лише перед **л**, **м**, **р**, а перед **н** він пам'ятками не засвідчений.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Приставний **і** міг виникати й за аналогією перед **с** (**сь**), ужитим у функції прийменника або префікса, напр.:

ис своєю, **ис** симь, **испросьмь**, **изхотѣль**, **изробити**.

Рідше розвивається й приставний **о**, напр.:

лѣжа → лѣ-жа → °лжа → *олжа́* (діал.);

мѣшаникъ → мѣ-ша-ник → °мшаник → *омшаник*;

Вѣроучии → Вѣ-роу-чии → °Вроучии → *Овруч*.

Виникнення приставних **і** та **о** відбулося в українських та білоруських говорах, тому це явище називають локальним [14, с. 198].

5.2.6. Зміна *і* на *ы* та поява "несправжніх" дифтонгів

До наслідків занепаду зредукованих у системі вокалізму відносять зміну **і** на **ы**, яка відбувається на межі префікса або прийменника в позиції безпосередньо перед **і** на початку кореня або наступного слова, напр.:

сь иньымь – с ынъмь, **сь**искати – **сь**искати [12, с. 131].

У сучасній українській мові це явище закріплене як орфоепічна норма, хоч на письмі зберігається **і**: з *іншим* [з і^нши^чм], *інколи* [і^нк^оли^ч]; тоді як у сучасній російській мові ця трансформація давньоруського **і** в **ы** закріплено орфографічно: *безыдейный, безынициативный, безынтересный, предыдущий, предыстория, предыольский, сыскать, сыскоса, сысстари*, але: *идейный, инициативный, интересный, идущий, история, июльский, искать, искоса, исстари*.

У мові давньоруського періоду приголосний ***ј** цілком природно поєднувався з наступним редукованим **ь**. Опинившись у слабкій позиції після ***ј**, редукований ***ь** занепадав, що вело до перетворення ***ј** в ***і**, оскільки значної різниці в артикуляційному аспекті між цими приголосними не було, бо навіть у сучасній українській мові звук [і] є позиційним варіантом фонему /j/:

*kyda**ј**ь → *kyda**і**, др. кыдаи, укр. *кідай*;

*bo**ј**ьп'а → *bo**і**п'а, др. боиня, укр. *бійня*;

*tvo**ј**ь → *tvo**і**, др. твои, укр. *твій*;

*se**ј**ь → *se**і**, др. сеи, укр. *цей*.

Наслідком такої зміни стала поява нових дифтонгів ***aj**, ***oj**, ***ej**. Нові дифтонги були несправжніми, тому що не становили окремих фонем: кожен із них складався із двох самостійних фонем. І хоч українська мова зберегла ці сполучення "голосний + ***і**", що стали

наслідком занепаду редукованого **ь** і трансформації ***j** → ***i**, говорити про існування дифтонгів у сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, немає підстав.

5.3. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих **ү** системі консонантизму

Занепад редукованих **ъ** та **ь** позначився на сполучуваності приголосних, місці їх у складі слова та викликав різні модифікаційні зміни.

5.3.1. Поява нових груп приголосних і процес спрощення в нових групах приголосних

До занепаду редукованих у давньокиївській мові сполучення приголосних звуків були поширені менше, ніж після їх утрати. Такі сполучення могли стояти лише на початку слова або складу, а поєднувалися в них приголосні лише певної артикуляції й у певному порядку, а саме: проривний і сонорний (д+м, т+л та ін.); фрикативний та сонорний (з+н, с+л і т. д.); дзвінкий фрикативний і дзвінкий проривний (з+д, ж+б тощо); глухий фрикативний та глухий проривний (с+т, к+п та ін.). Отже, приголосні сполучалися за законом висхідної гучності.

Після занепаду **ъ** та **ь** утворилися нові групи приголосних, яких раніше не було, або такі, які внаслідок дії закону відкритого складу в давньоруській мові спрощувалися. Коли в середині слова зникали редуковані, почали сполучатися в групи будь-які приголосні різної артикуляції, напр.:

кт "проривний + проривний": ло-**кти** ← ло-къ-ти, кто ← къ-то;

рдц "сонорний + проривний + африката": сер-**дце** ← сь-р_е-дь-це;

стк "фрикативний + проривний + проривний": ко-**стка** ← ко-сть-ка;

сткл "фрикативний + проривний + проривний + сонорний": **сткло** ← сть-къ-ло;

лнц "сонорний + сонорний + африката": солн-**це** ← сь-л_н-нь-це тощо, порушуючи цим самим милозвучність.

Писемні пам'ятки вже з XIV ст. досить часто фіксують це явище.

Нові групи приголосних, що виникли в давньоруській мові внаслідок занепаду редукованих, не завжди легко вимовлялися. Отже, разом з появою нових груп приголосних розпочалося і їхнє спрощення. Пов'язане

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

це явище, як вважають науковці, з евфонією. Як правило, спочатку спрощувалися тризвуківі сполучення, а пізніше – двозвуківі, напр.:

здн – зн: по-здѣ-но → **поздно** → *пізно*;
ждн – жн: ко-ждѣ-ныи → **кождныи** → *ко́жний*;
слн – сн: ма-сль-ныи → **маслныи** → *масній*;
стл – сл: стѣ-ла-ти → **стлати** → *сла́ти*;
стн – сн: чѣ-стѣ-ныи → **честныи** → *че́сний*;
стц – сц: мѣ-стѣ-це → **мѣстце** → *мі́сце*;
сткл – скл: стѣ-кло → **сткло** → *скло*;
рдц – рц: сѣ-р-дѣ-це → **сердце** → *се́рце*;
лнц – нц: сѣ-д-нѣ-це → **солнце** → *со́нце*;
рнч – нч: го-р-нѣ-ча-рѣ → **горнчар** → *гонча́р*.

Писемні пам'ятки вже з XIV ст. досить часто фіксують це фонетичне явище, напр.:

пославѣ замість постълавѣ (Лаврентіївський літопис 1377 р.);
чссныхъ (Граматики 1435 р.);
кождому (Граматики 1438 р.);
кажному (Граматики 1446 р.);
мѣсця (Граматики 1459 р.) [12, с. 132].

Різновидом спрощення науковці вважать утрату кінцевого звука **л** у формах однини активних дієприкметників чоловічого роду (сучасні дієслова минулого часу). Суфіксальний **л** втрачався тоді, коли стояв після іншого приголосного, за яким занепадав редукований **ѣ**, напр.:

везлѣ → **везѣ** → **вѣз** → **вѣз** → укр. *віз*;
неслѣ → **несѣ** → **нѣс** → **нѣс** → укр. *ніс*;
моглѣ → **могѣ** → **мог** → **мог** → **мог** укр. *міг*.

Однак там, де після **л** стояв голосний повного творення, спрощення не відбувалося, напр.: *везла́, везло́, везли́*.

Відсутність приголосного **л** пам'ятки зрідка реєструють з XIII–XIV ст., напр.:

понесѣ (Милятино Євангеліє 1215 р.);
развѣргѣ (Тріодь 1311 р.) [12, с. 132].

5.3.2. Вставні приголосні **т** і **д**

Після занепаду **ѣ** та **ѣ** у середині слів з'явилися нові приголосні **т** і **д**, хоча це явище охоплює невелику кількість слів. Вставний **т** після передньоязикового **с** перед сонорним **р** засвідчується, наприклад, у таких словах:

устрѣ́тоша, устрѣ́те, **постра**ми (Пролог 1262 р.);
страмь (Ліствиця XIII ст.);

страмота (Псалтир 1296 р.) тощо.

Вставний *т* у цих словах зберігає і сучасна українська мова – *зустріти* й спільнокореневі *зустріч*, *зустрічний*, *зустрічатися*, розмовне *страм*. Очевидно, вставний *т* засвідчується і в слові *строк* (пор. рос. *срок*).

Вставний *д* фіксується після передньоязикового *з* перед сонорним *р*, напр.:

поздрѣль (Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.).

У сучасній українській мові орфографічною нормою є лексема *зázдрість* зі вставним *д* [12, с. 133].

5.3.3. Асиміляція приголосних

Після занепаду редукованих у середині слів приголосні звуки різної артикуляції, які до того роз'єднувалися голосними *ъ* та *ь*, стали вимовлятися поряд і взаємно впливати один на одного. Такий уплив зумовив виникнення ще в давньоруській мові асиміляційних процесів, наслідки яких успадковані українською мовою. Давньоруській мові відома як регресивна, так і прогресивна асиміляції в новоутворених групах приголосних, хоча перша з них значно переважала.

Прогресивна асиміляція за дзвінкістю відбулася у слові др. бѣчела, а саме: бѣчела → бчела → бджола.

Це явище зафіксоване найдавнішими писемними пам'ятками, напр.:

бѣчелина (Слово Григорія Богослова XI ст.);

бѣчоль (Євангеліє XIV ст.).

У російських і білоруських діалектах у групі приголосних *бч* відбулася регресивна асиміляція за глухістю: бѣчела → бчела → пчела, напр.: рос. *пчелá*, блр. *пчалá*.

Регресивна асиміляція за глухістю є характерною, наприклад, для приголосних слова дѣхорь, а саме: дѣхорь → дхор → тхор (укр. *тхір*).

Унаслідок *регресивної асиміляції за дзвінкістю* утворилися такі форми слів, як:

сѣдоровыи → сдоровыи → здорóвий;

просѣба → прос'ба → [п^о́'з'ба];

молотѣба → молот'ба → [м^ол^о́'д'ба́] (варіанти [п^ро́'з'ба], [м^ол^о́'д'ба́] є на сьогодні орфоепічною нормою).

Аналогічний процес відбувся і при виформуванні префіксів та прийменників *з*, *од* (сучасна форма *від*) з відповідних *съ*, *отъ*, напр.:

сѣбираль → сбирал → збирал (сучасна форма – *збира́в*);

отдѣлено → отдѣлено → одделено (сучасна форма – *відді́лено*);

сѣ дубровами → с дубровами (сучасна форма – *з дібро́вами*);

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

отъ духа → от духа → од духа (сучасна форма – *від ду́ха*).

Дзвінки ж приголосні, що після занепаду **ъ** та **ь** стали безпосередньо перед глухими, з цієї ж причини у вимові могли оглушуватися, напр.: *ногъти* → *нохти*, *когъти* → *кохти* (сучасна орфоепічна норма – [*н'іхт'і*], [*к'іхт'і*]).

В абсолютному кінці слова після занепаду редукованих дзвінки приголосні почали втрачати свою дзвінкість, однак глуху вимову в цій позиції зберегли діалекти, що лягли в основу російської мови, напр.:

ножь – [*н'ош*], *возь* – [*в'ос*], *зубь* – [*з'уп*].

Натомість діалекти, що лягли в основу української мови, після занепаду **ъ** та **ь** зберегли дзвінку вимову приголосних у такій позиції, напр.:

ножь – [*н'іж*], *возь* – [*в'із*], *зубь* – [*зуб*].

Асиміляція глухих дзвінками засвідчується пам'ятками, починаючи з XIII ст., а саме:

здравъ (Пролог 1262 р.);

здоровіє, збирають, здрава (Полікарпове Євангеліє 1307 р.);

з горъ, зборная (Лаврентіївський літопис 1377 р.);

здержати (Грамматика 1388 р.).

Дзвінки з глухими асимілюються не так послідовно, й у пам'ятках цей процес відбивається лише з XIV ст., напр.:

ускими (Полікарпове Євангеліє 1307 р.);

молотшюю (Лаврентіївський літопис 1377 р.);

тяшкою (Пролог 1383 р.);

чернорисца (Пролог XIV ст.).

Широко відома на давньоруському ґрунті й *асиміляція за місцем і способом творення*, а саме:

съшити → *сшити* → *шшити*;

съ жиру → *с жиру* → *з жиру* → *жжиру*;

рѣчьць → *рѣчць* → *рѣцць*;

носишься → *носишся* → *носишься*;

носьтєся → *носит'ся* → *носищя*.

На сьогодні ці форми є орфоепічною нормою сучасної української мови.

Писемні ж пам'ятки фіксують такі форми, починаючи з XIII ст., напр.:

жжирають (Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.);

ж жита (Учительное Євангеліє 1606 р.);

гнетєсєя, оччє, оцця (Некращевич XVIII ст.) [12, с. 134–135].

Відоме й уподібнення звука **ј**, який асимілювали такі палатальні приголосні, що стояли перед ним – **л, н, д, т, з, с, ц, ж, ч, ш** (умова процесу – занепад редукованого звука **і**), напр.:

[*знан'іје*] → [*знан'је*] → [*знан'є*] → *знаннєя*;

[стат'іја] → [стат'ја] → [стат':а] → *стаття*;

[колос'іје] → [колос'је] → [колос':е] → *колóсся* тощо.

Унаслідок цієї асиміляції виникли подовжені приголосні, у яких реалізуються по два однакових звуки.

З твердими приголосними (**губними** та **р**) звук **ј** не зазнав асиміляції, напр.:

любовію (любоввью = любоввьйу) → любов'йу → [л^оуб^оў^оў^оу] (орфогр. *любов'ю*);

подворіє (подворье = подворье) → подвѳр'їє → подвіріє → [п^одв'ір'їа] (орфогр. *подвір'я*).

Писемні пам'ятки асиміляцію **ј** із палатальними приголосними засвідчують у поодиноких словах з XIV–XV ст., значно ширше – лише з XVI ст. й пізніше:

осуженню (Євангеліє XIV ст.);

отношенне (Опис Черкаського замку 1552 р.);

моццю, обличьє, роля (Євангеліє Негалевського 1581 р.);

раховання, поступованя, розвязованьямь (Статут Львівської братської школи 1586 р.);

зъеднаня, поздоровленє (Крехівський Апостол 1560 р.);

баченю, мешканю, вѳдомостю (Пересторога, поч. XVIII ст.);

дякованє, ляяться ("Лексикон..." П. Беринди 1627 р.);

наступленню, Запороже, Запорожю (Літопис Самовидця);

повѳтря, угоддя, Полѳесе, Россю, челяддю (Літопис Величка).

У сучасній українській мові це іменники першої, другої та третьої відмін, а також деякі дієслівні форми та прислівники (*стаття, рілля, знання, колосся, обличчя, ніччю, піччю, лю, леш, попідтинню, попідвіконню* тощо). Крім того, прогресивна асиміляція "приголосний + **ј**" зумовила в сучасній українській мові інший фонетичний процес – подовження приголосних, який на письмі позначається двома літерами й становить відповідну орфограму.

Як бачимо, у фонетичній системі сучасної української мови наслідки асиміляційних процесів у системі консонантизму, зумовлених занепадом редукованих і утворенням нових груп приголосних, зберігаються.

5.3.4. Дисиміляція приголосних

Дисиміляція в нових групах приголосних належить до непоширених фонетичних явищ у давньокіївській мові [14, с. 214]. Відбувався цей процес, в основному, у сполученнях **кт**, **кр**, **чт**, **чн**, що виникли з відповідних **кът**, **кър**, **чьт**, **чьн**, у яких занепали слабкі редуковані.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Звукосполучення [кґ], що складалося з двох проривних приголосних, було, напевно, важким для вимови. Тому в ньому перший з цих приголосих [к] утратив перепону, яка утворювалася при його артикуляції на шляху видихуваного струменя повітря, і, таким чином, змінився на фрикативний приголосний [х], а другий зберіг стару вимову, напр.:

кѣто → кто → *кто*.

Отже, проривна властивість, спільна для артикуляції обох приголосних цієї групи, унаслідок дисиміляції втратилася. Фонетичний процес відбувся в др. пол. XII – на поч. XIII ст. Вимову *кто* успадкували дві східнослов'янські мови. В українській і білоруській вона стала загальною нормою, а в російській – під впливом форм непрямих відмінків цього ж займенника (*кого́, кому́* тощо) поширилася вимова *кто*.

Якщо ж група приголосних **кґ** стояла після наголосу, то дисиміляція в ній не відбувалася, напр.:

л'о-кѣ-ти → л'ок-ти – *лікті*. Пояснюється це тим, що в такій позиції між **к** та **т** проходить складоподіл.

У процесі дисиміляції у звукосполученні [кґт] з [кѣт] відбулася втрата проривного компонента, і воно змінилося в [шт]. Вимова займенника [што] в російській і білоруській мовах стала орфоепічною нормою. В українській мові відбулася зміна в [шчо], очевидно, шляхом неповної прогресивної асиміляції, підтриманої вимовою звука [ч] у непрямих відмінках (*чо́го, чо́му* тощо). Подальша ж асиміляція, як вважають науковці, і наступне за ним стягнення довгого [ш:] зумовили виформування діалектної вимови [шо].

Унаслідок втрати проривного компонента африкатою [ч] група приголосних [кґн] змінилася на [шн], напр.:

мѣрочѣникъ → мѣрочник → *мірощник*;

сърдѣчьнии → сердечний → *сердешний*;

ручьникъ → ручник → *рушнік*.

Аналогічний процес відбувся також у звукосполученні [кр] – запозиченому з церковнослов'янської мови іменникові **крѣсть** → *хрест* та похідних від нього, а саме: *хрещення, хрестіти, хрестовий, хрещений, хрещеник* тощо.

Отже, дисиміляційні процеси в поданих вище лексемах фіксуються сучасною українською мовою.

5.3.5. Дєпалаталізація приголосних

Свого часу певну кількість палатальних приголосних давньоруською мовою було успадковано з праслов'янської. Унаслідок занепаду редукованих губні, *передньоязикові* та *шиплячі* почали дєпалаталізуватися.

Найраніше стверділи *губні* приголосні в абсолютному кінці слова або безпосередньо перед іншим приголосним, якщо після них занепадав **ь**, а саме:

– у субстантивних словоформах (наз. одн., ор. одн.) – **кров**, **черв**, **скорб**, **люббѣв**; **доходом**, **седлом**, **хлопцем**, **смутком**;

– у числівниках – **сім**, **вісім**;

– у флексіях першої особи однини атематичних дієслів – **дам**, **єсм**, **ѣм**, **вѣм**, **имам**;

– у дієслівних флексіях 2 ос. одн. імператива – **поздоров**, **настав**.

У середині слова депалаталізація губних могла передаватися за допомогою редукованого **ь**, напр.: **всему** та **вѣсему**.

Твердо вимовлялися губні (після занепаду редукованих) у позиції перед **ј** – **здоровью**, **бысть**, **зопысть**.

Найраніше (вірогідно, у кін. XI – на поч. XII ст.), як вважають науковці, стверділи губні в середині та в кінці слів.

Передньоязикові приголосні та **р** стверділи, якщо після занепаду **ь** вони опинилися безпосередньо перед суфіксами **-ьств(о)** → **-ств(о)** та **-ьн-** → **-н-**, а саме:

богатыство – укр. *багатство*; **людьство** – укр. *людство*; **вѣрньни** – укр. *вірний*;

красньни – укр. *красний*; **родьни** – укр. *рідний*.

Депалаталізувалися також і *шиплячі* після занепаду **ь**, напр.:

ножь – укр. *ніж*; **ночь** – укр. *ніч*; **нашь** – укр. *наш*; **ножька** – укр. *ніжка*; **вѣчьни** – укр. *вічний*; **страшьни** – укр. *страшний*.

Явище ствердіння поданих вище приголосних фіксують давньокиївські писемні пам'ятки:

вирни (Руська правда 1282 р.);

красньни, **послѣдня** (Лаврентіївський літопис);

бортнью, **праведний** (Грамматика 1350 р.);

вѣрнью, **князьства** (Грамматика 1377 р.);

паньствѣ, **князьства** (Грамматика 1438 р.);

благодатный, **блаженствую** (Лексис Л. Зизанія 1596 р.).

Наслідки депалаталізації *губних*, *передньоязикових* та *шиплячих* приголосних повністю зберігає сучасна українська мова.

Зі ствердінням губних приголосних пов'язаний ще один фонетичний процес – *палаталізація* приголосного **с** у складі прикметникового суфікса **-ск-** (із **-ьск-**).

Суфікс **-ьск-** міг вживатися після будь-якого приголосного твірної основи [14, с. 221]. Звук [с] у ньому був твердим. Унаслідок прогресивної

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

асиміляції за м'якістю він у діалектах, що лягли в основу української мови, пом'якшився, напр.:

людськіи → люд'ськіи → люд'с'кьи → [л^оў дз'кіі] (орфогр. *людський*);
сельськіи → сел'ськіи → сел'с'кьи → [с'іл'с'кіі] (орфогр. *сільський*);

земськіи → зем'ськіи → зем'с'кьи → [зёмс'кіі] (орфогр. *земський*).

У діалектах, що лягли в основу російської та білоруської мов, палаталізації приголосного **с** у суфіксові **-ьск-** не відбулося.

5.3.6. Зміна л в ў

У давніх сполуках **ьл** і **ьл** у позиції між приголосними сильні **ь** та **ь** вокалізувалися відповідно в голосні повного творення **о**, **е** (згодом **е** після шиплячих змінився в **о**), а **л** набув губної вимови й поступово змінився в нескладовий **ў**, напр.:

вълкъ → волк → [в^оўк], орф. *вовк*;

пълныи → полныи → [п^оўніі], орф. *пóвний*;

тълстыи → толстыи → [т^оўстіі], орф. *товстій*;

жълтыи → желтыи → жёлтыи → [ж^оўтіі], орф. *жобвтий*;

чълни → челни → чёлни → [ч^оўніі], орф. *човній*;

шълкъ → шелкъ → шёлкъ → [ш^оўк], орф. *шовк*.

На сьогодні такі форми з [ў] стали в сучасній українській мові орфоепічною нормою.

У писемних пам'ятках української мови, починаючи з XIV ст., зміна **л** в **ў** засвідчується написанням літери **в** замість **л**, а саме:

невдовзъ (Мінея 1489 р.);

товъстый (Опис Київського замку 1552 р.);

зуповнюе (Крехівський Апостол 1560 р.);

шовку, вовна, видовбую ("Лексикон..." П. Беринди 1627 р.);

Жовтіє Води (Літопис Самовидця).

У позиції, коли перед **л** не було редукованого або коли після **л** стояв голосний, зміна **л** на **ў** не відбувалася: *горілка* із гор'їлька, *голка* із іг'їлька.

У дієсловах минулого часу чоловічого роду однини (колишніх дієприкметниках) також відбулася зміна суфіксального **л** на **ў**:

зналь → знаў, ходиль → ходиў, сказаль → сказаў (орфогр. *знав, ходив, сказав*). На сьогодні форми з [ў] у поданих лексемах стали в сучасній українській мові орфоепічною нормою.

5.4. Перехід сполучень *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи*

Задньоязикові *g, *k, *x та фарингальний *h, як і давньоруські [г], [к], [х], були постійно твердими приголосними, тому сполучалися тільки з голосним [ы] та не вживалися перед голосним переднього ряду [и] ([i]), напр.:

великыи, нѣкыя, оуроки (Ізборник Святослава 1073 р.);

дроугыи, оубогыихъ, книги, грѣхы (Ізборник Святослава 1076 р.).

Проте вже з XII ст. замість **гы, кы, хы** з'являється написання **ги, ки, хи**. Поширення таких сполучень пояснюється тенденцією до пом'якшення задньоязикових приголосних і зміною **ы** в **и** (**i**) [35, с. 128].

Писемні ж пам'ятки засвідчують це явище в південно-західних говорах давньоруської мови:

великий (Юр'ївське Євангеліє 1120 р.);

небеськімъ (Галицьке Євангеліє 1144 р.);

секира (Добрилове Євангеліє 1164 р.);

паки, великий (Успенський збірник XII ст.).

6. Фонетичні процеси староукраїнського періоду в системі вокалізму

6.1. Рефлексія Ъ

Про ранні рефлекси Ъ ми вже подавали інформацію вище. Зазначимо лише, що початок зміни його в і розпочався в протоукраїнських говорах до X – поч. XI ст. [35, с. 107], а завершився до XII–XIII ст. [8, с. 104]. Дослідник О. Царук вважає цю зміну дуже давньою і відносить її до пізньопраслов'янського періоду [58, с. 148].

У пам'ятках XII ст., в основі яких лежать південні говори давньоруської мови, досить часто трапляється змішування літер Ъ – и та Ъ – є, що, безперечно, свідчить про тенденцію переходу дифтонга Ъ у відповідні монофтонги, напр.:

къ тебе (Успенський збірник XII–XIII ст.);

грешникоу (Напис Софії Київської XII ст.);

въ попєли (Галицьке Євангеліє, 1144 р.).

Пам'ятки пізнішого періоду (XIII–XIV ст.) дедалі більше фіксують написання и замість Ъ, напр.:

никии, никоторыхъ (Галицьке Євангеліє, 1266–1301 р.);

примоудрость (Луцьке Євангеліє XIV ст.).

Трансформація Ъ в і відбувалася незалежно від місця наголосу й позиції в слові в сучасній українській літературній мові:

дѣдъ → д'ід, лѣто → л'іто, мѣшкъ → м'ішок, дѣло → д'іло, хлѣбъ → хл'іб.

Проте, як зазначає М. Жовтобрюх, "у північних і деяких південно-західних говорах української мови рефлексія [ѣ] відбиває зв'язок з наголошеною чи ненаголошеною позицією, а іноді неоднаково виявляється після приголосних різної сфери творення. Для північних говорів – лівобережнополіських і правобережнополіських – найтипівішим є збереження під наголосом дифтонгічної вимови голосного відповідно до давньоруського [ѣ]. Дифтонгічна вимова рефлексу [ѣ] відома в такій позиції й окремим південно-західним говіркам, напр.:

д'ѣд, т'ѣло, сн'ѣг, зв'ѣр, см'ѣх, об'ѣд та ін.

Проте не в усіх говорах, яким властиві дифтонги, що походять з [ѣ], вони за своєю природою ідентичні: **іє, іѣ, іе**" [14, с. 241–242].

Далі дослідник пише: "Монофтонгічні рефлекси наголошеного [ѣ] в українських діалектах теж творять досить строкату картину. Крім

голосного [i], поширеного в південних та волинсько-поліських говорах, відомі в цій позиції [и], [и^і], [и^н], [е], [е^н], [ê]:

дид, обид, ричка, ридко, ди́д, мисто, д'и́д, м'и́сто, дед, ветер, обед, снег, в'єтер, м'єсто, тоб'є і т. д." [14, с. 242].

У ненаголошеній позиції давньому [ě] в північних говорах звичайно відповідає монофтонг [е], напр.:

мешо́к, песо́к, деді́, следі́, местá, пáсека, спевáє.

Але зрідка трапляється й рефлекс [и]:

спивáє, диді́, дилá, лисі́, пáсика.

Інші відповідники ненаголошеного [ě] відомі лише говіркам поодиноких населених пунктів північної території поширення української мови:

[о] – *сповáє, пáсока;*

[e^а] – *д'е^адо́к, т'е^ала́, л'е^асі́.*

Діалектна зона дифтонгічних рефлексів [ě], а також монофтонгічного типу [е], [ê], [и] і близьких до них під впливом літературної норми і діалектного масиву з монофтонгом [i] відповідно до давнього [ě] в сучасній українській мові поступово звужується, за рахунок чого поширюється зона з рефлексом [i].

6.2. Зміна е в о після шиплячих та й

Специфічною звуковою рисою української мови є лабіалізація голосного е, як етимологічного, так і секундарного, що походить з ь, у позиції після *шиплячих* та *й* перед споконвічно твердим приголосним [12, с. 142; 35, с. 109], тобто зміна його в о незалежно від місця наголосу в слові, напр.:

вечера – вéчора, щєка – щока́, пшєно – пшоно́, чєго – чо́го, желудь – жéлудь, чєтьри – чоті́ри, шєстьи – шóстий, кєто – йогó, чьрньи – черньи́ – чóрний.

Перехід е в о в такій позиції зумовлений асиміляційним впливом на нього, як вважають учені, наступного твердого приголосного, що в давньоруській мові вимовлявся з більшою чи меншою мірою лабіалізації [14, с. 266–267].

У позиції перед давнім пом'якшеним приголосним е після *шиплячих* та *й* во не змінився: *вечéря, сáжєнь*. У деяких українських словах, наприклад: *шє́стї, жє́ніти, пшє́ніця, щє́тіна, джє́рєло* після шиплячих трапляється е, однак зауважимо, що в давньокиївській мові всі приголосні, після яких вживалися голосні переднього ряду, були пом'якшеними.

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

Специфічною рисою лише української мови це явище однозначно назвати не можна, бо воно характерне і для деяких слов'янських мов [8, с. 92–93; 25, с. 130–135]. Зміна *е* в *о* властива, наприклад, і російській [59, с. 115–120], і білоруській [37, с. 170–179] мовам, хоча умови переходу є іншими, ніж в українській. У них *е*, як первинний, так і вторинний, перед твердим приголосним під наголосом змінився в *о* після будь-якого пом'якшеного приголосного, а не тільки після шиплячого та *й*, а саме:

села → *с'бла* (*сёла*), *льнь* → *лен* → *л'он* (*лён*).

Проф. П. Черних, наприклад, дотримуючись думки акад. О. Шахматова [59, с. 135], вважає, що процес зміни *е* в *о* проходив у два етапи: перший – лише після споконвічно м'яких приголосних незалежно від наголосу – був характерний для всіх східнослов'янських мов; другий – після неспоконвічно м'яких приголосних, які на той час досягли повної міри м'якості, у позиції під наголосом – лише у російських та білоруських говорах [59, с. 116].

О на місці етимологічного *е* після шиплячих у писемних пам'ятках зрідка трапляється з другої половини XI ст., а саме:

чоловѣка (Ізборник Святослава 1073 р.);

жона (Ізборник Святослава 1076 р.).

Пам'ятки наступних століть значно частіше фіксують це явище, що свідчить про його поширення й закріплення в мовленні:

блажонь, **мужомь** (Слово Іполіта XII ст.);

оуражонь (Житіє Сави Освященного XIII ст.);

размѣшонь, **послѣдующому** (Холмське Євангеліє XIII ст.);

чорнымь (Граматика 1393 р.);

чорному (Граматика 1413 р.);

жону, **жони** (Граматика 1434 р.);

чоловѣкъ, **чоловѣка** (Граматика 1435 р.);

чоботомь (Граматика 1438 р.);

жонатый, **жолобокь**, **чоловикь**, **чорный**, **шостакь**, **пшона** (Опис Київського замку 1552 р.);

жонаты, **жолчи**, **вчора**, **чого**, **шостий** (Крехівський Апостол 1560 р.);

ничого, **чотири** (Пересторога, поч. XVII ст.).

Думки вчених щодо хронології цього явища різні: від IX до XIII ст. [35, с. 109; 40, с. 49; 14, с. 268].

Однак в українській мові зафіксовано й відхилення в зміні *е* в *о*, що зумовлено в одних випадках аналогічними процесами, а в інших – дією палаталізації на час переходу. Так, у дієсловах другої особи однини *е* зберігається перед твердим шиплячим, напр.: *пишеши*,

мо́жеш, хо́чеш; іменниках *кни́жечка, ло́жечка* (шиплячі приголосні у цих лексемах стверділи пізніше, ніж відбувся перехід *е* в *о*, (пор.: *пи́нешь, књи́жечька, лъ́жечька*).

Аналогією до форм називного відмінка однини можна пояснити збереження *о* в таких словах, як, наприклад, *жоні́, щоці́, бджо́лі* від *жона́, щока́, бджола́; гарячо́ї, свіжо́ї* (під впливом прикметників твердої групи (*молодо́ї, ново́ї*); *свіжосто́ї, більшо́сті* (аналогією до форм з твердою основою (*радо́сті, ясності́*) тощо.

Контактами з іншими слов'янськими мовами можна пояснити появу *о* і в таких словах: *дво́готь, сльо́за, льон*.

Крім того, зміна *е* в *о* зумовила чергування */e/ : /o/* після шиплячих та *ј*, яке є малопродуктивним у сучасній українській мові, але спостерігається при творенні окремих похідних слів (переважно іменників та прикметників), напр.: *жона́* → *жен-іх*, *чо́рний* → *черн-іць*. Прикметною ознакою цього морфологічного явища є те, що етимологічний голосний *е* зберігається саме в похідному слові, а новий *о* розвинувся у твірному. Історично шиплячі, які виникли внаслідок першої палаталізації, були постійно м'якими та згідно із законом складового сингармонізму могли сполучатися в складах слів лише з голосними переднього ряду, наприклад, з *е*. Але якщо в наступному складі твірного слова був етимологічно твердий приголосний (той, що поєднувався з голосним попередньої артикуляції), то в попередньому складі після шиплячих або *ј* голосний *е* зазнавав лабіалізації і згодом переходив у голосний *о*: *жена* → *жѣна* → *жона́*; *чѣрний* → *чѣрний* → *чѣрний*. У похідних словах (*жен-іх, черн-іць*) такий процес не відбувався, бо в наступному складі був етимологічно м'який приголосний, що сполучався з голосним передньої артикуляції, тому в сучасній українській мові після шиплячих або *ј* голосний *е* залишився.

6.3. Перехід компенсаційно подовжених голосних *ѣ* та *ѣ* в *і* у новозакритих складах

Подовжені голосні *ѣ* та *ѣ*, які виникли в новозакритих складах після занепаду редукованих *ѣ* та *ѣ* у наступному складі, проіснували недовго: *вѣз, стѣл, пѣч'* тощо. Згодом вони почали змінюватися в голосний *і*.

Схематично зміну етимологічного *о* в *і* можна подати так:

конь → *кѣн'* → *коон'* → *кѣонь* → *кѣен'* → *кѣін'* → *кѣин'* → *кіен'* → *кінь*.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Як бачимо, явище відбулося через стадію дифтонгізації та подальшої монофтонгізації дифтонга. Про такий шлях розвитку свідчать окремі північноукраїнські говори, у яких ще й на сьогодні в закритих складах під наголосом зберігаються дифтонги різного типу, наприклад: *вѡл*, *стѡел*, *кѡинь* тощо [12, с. 145; 13, с. 92–93].

Аналогічний варіант маємо і з етимологічним *е*, якщо в подальшому складі занепадав *ѡ*. Компенсаційно подовжений *ѡ* лабіалізувався, а далі дифтонгізувався тим же шляхом, що й первинний *ѡ*:

вѡзъ → *вѡз* → *вѡз* → *вѡоз* → *вѡез* → *вѡиз* → *вѡіз* → *віз*.

Акад. Г. Півторак пропонує такий варіант зміни компенсаційно довгого *ѡ* в *і*, а саме: *кѡнь* → *кооень* → *ко'ень* → *кінь*, котрий відбувався в галицько-волинських говірках незалежно від місця наголосу. Саме ця тенденція зміни компенсаційно подовженого *ѡ* в *і* на сьогодні є провідною [35, с. 124].

Подовжений *ѡ* в новому закритому складі давньокіївські пам'ятки фіксують, починаючи з другої половини XII ст., через так званий "новий *ѡ*", який звучав, можливо, як дифтонг [*ѡе*], якщо в наступному складі занепадав редукований *ѡ*, напр.:

пѣчь → *пѣч'* → *пѣч'* → *пич*;

шѣсть → *шѣст'* → *шѣст'* → *шість*;

камѣнь → *камѣн'* → *камѣн'* → *камінь*.

Свідчення пам'яток:

камѣнь, *шѣсть*, *сѣдмь* (Добрилове Євангеліє 1164 р.);

ремѣнь, *знамѣньє* (Луцьке Євангеліє XIV ст.) [12, с. 146]. Пізніше "новий *ѡ*" зміниться в *і*.

Отже, перехід компенсаційно подовжених голосних *ѡ* та *ѡ* в *і* в новозакритих складах після занепаду редукованих *е* найважливішою фонетичною рисою сучасної української мови. Якщо ж у наступному складі стояли голосні повного творення, то давні *о* та *е* в *і* не змінювалися. Цим і зумовлено чергування етимологічних *о*, *е* у відкритих складах із секундарним *і* в новоутвореному закритому при формотворенні й словотворенні, напр.:

снопі – *сніп*, *твоя* – *твій*, *несу* – *ніс*; *сіль* → *солѡ-н-ий*, *сел-ѡ* → *сіль-ськ-ій*, *робѡт-а* → *робіт-нік* тощо.

Поетапно цей процес можна відтворити так:

- 1) занепад редукованих у слабкій позиції (др. *солъ*, *сельскыи*);
- 2) зміна кількості та якості складів (др. *со-лъ* → *сол'*, *се-лъ-скыи* → *сел'-с'кий*);

3) виникнення компенсаційного подовження в новозакритому складі (сѵл', сѵл'-с'кий);

4) утрата подовжених голосних і подальша їхня дифтонгізація (сѵл' → сѵол' → сѵіл'; сѵл'-с'кий → сїѵел'-с'кий);

5) заміна дифтонгів якісно новим голосним переднього ряду *i* (сѵіл' → сіль; сїѵел'-с'кий → сіль-ський).

У твірних або похідних словах, де не було редукованих (сѵло́, соло́ний), збереглися етимологічні *е* та *о*.

6.4. Поява *и* з етимологічних *ы* та *і*

В українській мові **и** належить до голосних переднього ряду високо-середнього підняття. Він виник шляхом злиття праслов'янських голосних **ы** та **і** (**и**) внаслідок зміни артикуляції **і** (**и**), яка поступово перемістилася назад, тоді як артикуляція **ы** пересувалася вперед, аж поки вони не злилися в один голосний **и**. На думку Ф. Філіна, цей процес відбувся раніше депалаталізації приголосних перед **і** [56, с. 309]; О. Шахматов пояснює виникнення специфічно українського **и** депалаталізацією попереднього приголосного; Ю. Карпенко на сьогодні доводить, що звуки **і** та **и** становлять одну фонему [16; с. 26].

У давньоруській мові голосні **ы** та **і** (графічно **и**) розрізнялися послідовно: *сынъ*, *сила*. Таке розрізнення зберігається в сучасних російській і білоруській мовах: рос. *сын*, *сила*, блр. *сын*, *сіла*.

Збіг праслов'янських голосних **и** та **і** в одному звукові писемні пам'ятки відбивають змішуванням написання літер **ы** та **и**, напр.:

неправды, риба або неправды, рыба; трызны, плътолюбыя чи тризны, плътолюбия (Ізборник Святослава 1073 р.);

години, рыбы або годыны, рыбы (Архангельське Євангеліє 1092 р.).

На думку вчених, це звукове явище почало розвиватися в південних давньокиївських говорах [12, с. 153; 13, с. 248], що й засвідчують писемні пам'ятки XII–XIII ст., а саме:

погубывыи, просыти, съвѣтъныкъ, ти, бити або погубивыи, просити, съвѣтъныкъ, ты, быти (Добрилове Євангеліє 1164 р.);

сырь, въ пустыни, въ пустыни (Євсевіє Євангеліє 1283 р.).

Автори підручника "Історична граматика" вважають, що частину таких написань можна вважати описками [12, с. 153]. На думку ж Г. Півторака, таке змішування відбиває живе мовлення середньонаддніпрянських протоукраїнців [35, с. 106].

6.5. Зближення артикуляції ненаголошених *е* та *и*

В українській мові всі голосні виразно вимовляються лише в наголошеній позиції. Це стосується, відповідно, і голосних *е* та *и*, напр.: *не́бо, че́рвень; лі́хо, багати́р*. У ненаголошеній позиції відбувається артикуляційно-акустичне зближення цих звуків (на сьогодні це орфоепічна норма), напр.: [ве^нсна́], [зе^нмл'а́], [ши^рооки́], [зи^м'іул'а]. Ця особливість була властива окремим діалектам давньоруської мови й фіксується деякими писемними пам'ятками:

израиливи (Ізборник Святослава 1073 р.);

оучитиля (Ізборник Святослава 1076 р.).

Пам'ятки ж пізніших століть відбивають це явище послідовніше, напр.:

ожинися (Євангеліє XIV ст.);

чирьвоныи (Грамматика 1448 р.);

чесло (Опис Черкаського замку 1552 р.);

звнячим, ничисто, макидонянин, старшенства (Крехівський Апостол 1560 р.);

вспомнели (Євангеліє Негалевського 1581 р.);

метрополит (Пересторога XVII ст.);

канцелярией, усмерення (Літопис Величка);

минѣ (І. Котляревський, "Енеїда", 1798 р.) [12, с. 154].

6.6. Зміна *о* в *а* перед складом з наголошеним *а*

Писемні пам'ятки української мови здавна засвідчують у деяких словах ненаголошений голосний *а* на місці етимологічного *о*. Уперше такий приклад було зафіксовано у джерелах XIII ст., напр.:

баг'ать (Тріюдь XIII ст.) (спільнокореневе до слова *убогий*);

гар'аздъ, гар'ячий (Крехівський Апостол 1560 р.);

бар'ани (Полтавські акти XVII ст.) тощо [12, с. 155].

На жаль, задовільного тлумачення цього фонетичного явища в лінгвістичній літературі досі ще немає. Так, видатний український мовознавець О. Потебня пояснював його регресивною асиміляцією голосного *о* наступним наголошеним *а*: *богато* – *багáто*, *гораздъ* – *гарáзд*, *горячий* – *гаря́чий*, *колачь* – *калáч*, *холява* – *халя́ва* [14, с. 288]. Однак таке трактування не дає відповіді на питання про те, чому в подібній позиції багато слів цієї асиміляції не зазнали: *лопáта*, *коня́ка*,

собака. Акад. Л. Булаховський вважав, що на слова з етимологічним **о**, які вживаються в українській мові з **а**, мали вплив південноросійські акаючі говори та суміжні говори білоруської мови: *гарячий, кажан, багатий* [6, с. 239]. Як бачимо, ці пояснення остаточно не вирішують проблеми.

В українській же мові такі лексеми активно функціонують: *багáтий, гаря́чий, гарáзд, кажáн, калáч, качáн, хазя́їн* тощо.

6.7. Зближення артикуляції ненаголошеного **о** з **у**

Пам'ятки української мови здавна засвідчують написання в ненаголошеній позиції **у** замість **о**, напр.:

своуємоу, оучищѣнию (Євангеліє XIV ст.);

мунастьєрь (Грамати́ка 1378 р.);

дупущали (Крехівський Апостол 1560 р.);

услоновъ (Інвентар 1573 р.);

увечку, Пулътавский (Полтавські акти XVII ст.) тощо.

Такі написання відбивають особливості тогочасного живого мовлення східних слов'ян. Найяскравіше це фонетичне явище проявляється перед складом із наголошеним **у** та **ї**, напр.: [к^оо^уж^ох], [з^оо^уз^ол'а], [х^оо^ум^от], [т^оо^уб'ї]. Така вимова є орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. Орфографічною нормою на сьогодні стало написання **у** на місці колишнього **о** в таких лексемах:

парубок із др. паробькъ; *журавель* із др. жоравль; *мачуха* з др. мачеха; *Супрун* із др. Сопронъ.

Відомий і зворотний процес зміни **у** (**в**, **ї**) в **о**, напр.:

вънукъ → їнук → унук → онук.

6.8. Втрата голосного **і** на початку слова

Ненаголошений голосний **і**, що стояв у давньоруській мові на початку слова, занепадав, напр.:

играти – грати, игра – гра, грище, игльька – голка, Игнать – Гнат, имати – мати тощо.

Повну редукцію початкового **і** засвідчують писемні пам'ятки вже з XIII ст., напр.:

мъзды не мате, тобто не мати із не имати (Галицьке Євангеліє 1283 р.);

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

здавна (Граматики 1393 р.);
сполна (Граматики 1412 р.);
менована із именована (Граматики 1433 р.);
маєть (Граматики 1434 р.);
сполнило, сповѣдника, збавити, з Єрусалима (Крехівський Апостол 1560 р.);
маю (Євангеліє Негалевського 1581 р.);
мѣл (Пересторога, поч. XVII ст.);
сповѣдь ("Лексикон..." П. Беринди 1627 р.);
менованого (Полтавські акти XVII ст.);
граты, мати, маємо (Некрашевич XVIII ст.).
Значна кількість слів, у яких відбулася втрата початкового **і**, стала загальною нормою сучасної української мови.

7. Фонетичні процеси староукраїнського періоду в системі консонантизму

7.1. Депалаталізація і палаталізація приголосних

В українській мові не збереглася закономірність у вживанні пом'якшених приголосних. У деяких позиціях пом'якшену вимову втратили всі приголосні, в інших – окремі групи.

Отже, факти депалаталізації приголосних у процесі формування української мови не можна звести до однієї причини [12, с. 162].

Так, специфічною особливістю української мови, яка відрізняє її від інших слов'янських, перш за все білоруської та російської мов, є ствердіння палатальних приголосних перед **е** (як етимологічним, так і секундарним) [12, с. 162; 35, с. 129]. Найраніше почали втрачати пом'якшену вимову губні приголосні, пізніше – всі інші.

Ствердіння приголосних перед **е** відбувалося, очевидно, паралельно з процесом збігу у вимові **ь**, **і** в одному звукові **и**. Депалаталізація зумовлена близькістю артикуляції голосних **и** та **е**, особливо у ненаголошеній позиції, а саме: [в'есна́] – [ве^исна́], [с'естра́] – [се^истра́].

Відоме й ствердіння губних приголосних перед **а** (з колишнього ***є**). Процес їхньої депалаталізації викликаний розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного **й** утворенням артикуляції двох звуків – *твердого губного* та **й**. У зв'язку з цим після твердих губних перед голосним **а** і виник в українській мові новий **й**, напр.: **męso* → *m'aso* → *m'iaso* (орфографічно *м'ясо*), **ręć* → *n'atъ* → *n'iatъ* (*н'ять*) тощо [12, с. 162].

Окрім ствердіння, в українській мові зафіксовано також і пом'якшення приголосних.

Так, у давньокиївській мові перед **о** приголосні вимовлялися твердо. Зміна етимологічного **о** в **і** в новозакритих складах викликала пом'якшення приголосних, які стояли перед ним, напр.:

др. *столь* – *ст'іл*, др. *ночь* – *н'іч*.

Українська літературна мова поступово засвоїла пом'якшену вимову приголосних перед **і** незалежно від його походження.

7.2. Історія шиплячих і ц

У давньоруській мові всі *шиплячі* та свистячий **ц** були споконвічно м'якими, напр.:

др. *наш'ь*, *нож'ь*, *ч'юдо*, *отыц'ь*.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

В українській мові пом'якшену вимову зберіг тільки **ц**: *оте́[ц']ь*, *кіне́[ц']ь*, *кіне́[ц']я*, *міся́[ц']ь*, *міся́[ц']я*. Лише в гуцульських та деяких інших говорах південно-західного наріччя цей приголосний ствердів, напр.: *борéц*, *оте́ц*, *па́лец*, *отца́*, *гори́ца́*. Треба зауважити, що в білоруській мові ця африката теж засвідчена з твердою вимовою [37, с. 20].

Шиплячі приголосні **ж**, **ч**, **ш** в українській мові, як і в білоруській, депалаталізувалися. Процес їхнього ствердіння був пов'язаний з такими фонетичними процесами:

а) утратою після них редукованого голосного **ь**, напр.: *нашь* → *наш*, *ножь* → *ніж*, *ночь* → *ніч*, *ножька* → *ніжка*;

б) зміною **е** в **о**, напр.: *ч'єго* → *чо́го*, *ж'єлудь* → *жо́лудь*;

в) утратою звуком **є** властивості пом'якшувати попередні приголосні, напр.: *ш'єсті* → *ше́сті*;

г) збігом вимови **і** та **ы** в одному звукові **и**, напр.: *ч'істо*, *ш'ірокий*, *ж'іто* – *чи́сто*, *ши́рокий*, *жи́то*.

У староукраїнських писемних пам'ятках ствердіння шиплячих передається буквами **ъ** та **ы**, напр.:

оуслышыть, чыннити (Грамматика 1454 р.);

моужыковъ, жытомъ, чыи (Статут Львівського братства 1586 р.);

ночь, не плачь (Євангеліє Негалевського 1581 р.);

музыкамъ, хотящихъ (Вірші К. Зіновієва кін. XVII – поч. XVIII ст.);

знаешъ, брехнешъ, попросишь (І. Некрашевич XVIII ст.) [12, с. 165].

Хоча варто вказати, що не в усіх позиціях відбулася депалаталізація шиплячих. Так, їхня напівпом'якшена вимова зберігається перед **і** з етимологічного **є** в новозакритих складах, а саме: [*ш'*]ість, [*ж'*]інка. Науковці вважають, що цей фонетичний процес можна пояснити зміною етимологічного **є** через стадію його подовження в дифтонг [iē] [14, с. 312].

7.3. Поява протетичних приголосних

Приставні приголосні слов'янським мовам відомі ще з праслов'янської доби. Вони, як вважають науковці, утворювалися для уникнення міжслівного гіатусу (зіяння). Запобігаючи немилозвучному збігові голосних у кінці попереднього й на початку наступного слова, перед початковими голосними почали виформовуватися приголосні – **в**, **з**, **й**.

Отже, протетичні приголосні з'являлися перед такими голосними:

а) **в** перед **о**, **у**, напр.: *во́зеро*, *во́сінь* (діал.), *ву́лиця*, *ву́хо*, *ву́са*, *ву́ж*, *вогoнь* (лінгвісти вважають, що приставний **в** у лексемі *огнь* виник унаслідок звукового перерозкладу сполучення *ув огні*), *вуста́*;

б) *з* перед *о, а, у*, напр.: *говѣс, Гумань, гóсінь, гапте́ка* (діал.), *горі́х, гарба́, Га́нна*;

в) *в* перед *і* (з *о* в новозакритому складі), напр.: *він, вітчи́зна, віви́я, вівса́, вівта́р*;

г) *й* у деяких північних говорах, напр.: *йу́лиця, йі́скра, йі́волга*. Орфографічною нормою української мови є написання слова *яблуко* з протетичним *й*.

Приставний *в* зрідка засвідчують давньоруські писемні пам'ятки:

вогнь, вовьца (Галицьке Євангеліє 1266 р.);

вовца (Галицьке Євангеліє 1283 р.);

вовца, волтарь, воотца (Полікарпове Євангеліє 1307 р.);

вустѣхъ (Лаврентіївський літопис).

У пам'ятках староукраїнської мови протетичні приголосні трапляються вже досить часто:

вовца (Луцьке Євангеліє XIV ст.);

вовса, вовсѣ (Грамматика між 1386–1418 рр.);

вутриє (Грамматика 1404 р.);

вокно (Грамматика 1413 р.);

вуста, вуши, вулицяхъ (Крехівський Апостол 1560 р.).

Давньоруська мова знала збіг голосних *й* у середині слів, а саме: *паукъ, Иаковъ*. У цих лексемах з'являється інтервокальний (вставний) *в* чи *й* – *павукъ, Яковъ*.

Як бачимо, значна кількість слів в українській мові стала літературною нормою, а саме: *ву́лиця, горі́х, вогóнь, ву́хо, вуста́, паву́к* тощо.

7.4. Утворення афrikати **Ѣз**

Загальновідомо, що праслов'янський звук ***dz** ← ***g** у мові східних слов'ян у дописемний період утратив проривний ***d** і перейшов у ***z**: ***g** → ***dz** → ***z**. Але трансформація ***dz** → ***z** неоднаковою мірою відбувалася в різних діалектах і в різних позиціях у слові. Як вважає акад. О. Шахматов, цей процес мав місце в південно-західних говорах пізніше, ніж у давньоруських діалектах, про що свідчить збереження в карпатських і закарпатських говорах української мови на початку слів іменнику *дзьвізда*. У сучасній українській літературній мові ця афrikата наявна в низці слів, а саме: *дзвін, дзвóник, дзеленча́ти* та ін.

Пам'ятки староукраїнської мови XVI–XVIII ст. засвідчують значно більше слів з початковим **Ѣз**, ніж їх є в сучасній українській літературній мові:

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

дзв'єнкъ (Лексис Л. Зизанія, 1596 р.);
дзвенкъ ("Лексикон..." П. Беринди, 1627 р.);
дзвієнкъ, дзвиначи, дзвонокъ, дзвиню, дзванкъ, дзвенкъ, дзвукъ,
дзвонъ, дзвонокъ (Синоніма славеноросская) тощо.

Поширення згаданої африкати в діалектах сучасної української мови неоднакове.

У північних говорах африката **Ѣз** майже не вживається, за винятком слів, що утворилися від звуконаслідувань: *Ѣзижчати*. Там, де в літературній мові відповідно до орфоепічних норм уживається **Ѣз**, у згаданих діалектах – з, пор.: літ. *Ѣзеркало* – діал. *зёркало*, літ. *Ѣзвінок* – діал. *звонók* тощо.

У більшості південно-західних говорів приголосний **Ѣз** вимовляється на місці колишнього ***z**, хоч і непослідовно й не в усіх словах (такі форми відсутні в літературній мові): *Ѣзелёний*, *Ѣзерно*, *Ѣзвір*, *Ѣзмій* та ін.

У південно-східних говорах африката **Ѣз** на місці давнього ***z** наявна лише в декількох питомих українських словах, а також трапляється в запозичених і звуконаслідувальних лексемах: *Ѣзвін*, *Ѣзеркало*, *Ѣзіта*, *Ѣзюрчати*, *Ѣзінь*.

Внаслідок виникнення звука **Ѣз** шляхом дисиміляції система українського консонантизму збільшилася на дві приголосні передньоязикові дзвінки фонем – /Ѣз/ і /Ѣз'/, що перебувають у фонологічній опозиції з глухими фонемами /ц/ і /ц'/.

Висновки

Отже, після аналізу найважливіших фонетичних змін в історії української мови можна зробити такі загальні висновки:

1. Процес формування фонетичної системи української мови довготривалий і складний, у ній зберігаються елементи різних епох її історії – праіндоевропейської, праслов'янської, давньоруської, староукраїнської.

2. Звукова система мови виявляє значну стійкість (сильніше вона виявляється в системі консонантизму, ніж вокалізму).

3. Суттєві фонетичні зміни простежуємо на ґрунті праслов'янської мови, а саме: у системі вокалізму відбулося злиття коротких ***ō** та ***ǃ** в одному голосному нормальної довготи ***o**; довгих ***ō** та ***ǃ** – в одному голосному ***a**; короткі ***ī** та ***ǃ** розвиваються в зредуковані **ь** та **ѣ**; довгі ж ***ī**, ***ū** – в ***i** та ***u**; починає функціонувати голосний ***ě** (**ѣ**); розвиваються носові голосні ***ę** та ***ǫ**; діє закон відкритого складу тощо. У системі консонантизму – палаталізувалися задньоязикові приголосні перед голосними переднього ряду (наслідки – чергування **г**, **к**, **х** із **ж** (**дж**), **ч**, **ш** та **з'**, **ц'**, **с'**), задньоязикові та передньоязикові перед ***j** (наслідки – зміна **г**, **к**, **х**; **д**, **т**; **з**, **с** → **ж**, **ч**, **ш**; сонорні **р**, **л**, **н** → **р'**, **л'**, **н'**) тощо.

4. Важливі фонетичні процеси відбулися в дописемний та писемний періоди давньокиївської мови, а саме: у системі вокалізму розвивається початковий ***o** на місці звукосполучення ***je**; носові голосні ***ǫ**, ***ę** змінюються у чисті (ротові) **у** (**ю**), **а** (**я**); відбувається розвиток повноголосся; із занепадом редукованих **ѣ**, **ь** перестає діяти закон відкритого складу; подовжуються голосні **o**, **e** у новозакритих складах (наслідком чого є чергування **o**, **e//i**); виникає чергування **o**, **e//∅**; з'являються звукосполучення **ри**, **ли**; у деяких словах – приставні голосні **o**, **i** тощо. У системі консонантизму утворюються нові групи приголосних з подальшим їх спрощенням; відбуваються різні асиміляційні та дисиміляційні процеси; з'являються подовжені приголосні; відбувається палаталізація та депалаталізація деяких приголосних; виникає африката **Ѣз** тощо.

Список РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандура О. З історії української мови (Довідка для вчителя) / О. Бандура // Дивослово. – 1997. – № 1. – С. 14–17.
2. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков / С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1974. – 378 с.
3. Браичевський М. Походження Русі / М. Браичевський. – К. : Наукова думка, 1968. – 223 с.
4. Брицин М. Я. Порівняльна граматики української і російської мов / М. Я. Брицин, М. А. Жовтобрюх, А. В. Майборода. – К. : Вища школа, 1987. – 263 с.
5. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.
6. Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5-ти т. – Т. 2: Українська мова / Л. А. Булаховський. – К. : Наукова думка, 1977. – 631 с.
7. Булаховський Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. шк., 1950. – 411 с.
8. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 595 с.
9. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
10. Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 55–62.
11. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка / В. В. Иванов. – М. : Просвещение, 1964. – 452 с.
12. Безпалько О. П. Історична граматики української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. – К. : Радянська шк., 1962. – 510 с.
13. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. – К. : Рад. шк., 1980. – 319 с.
14. Історія української мови : Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко ; відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.

15. Карпенко Ю.О. Питання походження української мови : Українська гіпотеза / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 3–9.
16. Карпенко Ю. О. Українські звуки *i* та *u* : дві фонемні чи одна? / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1995. – № 1–2. – С. 56–61.
17. Карпенко Ю. О. Фонологічна історія українського вокалізму (на загальнослов'янському тлі) / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 78–91.
18. Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами // Історія української мови: Хрестоматія / П. Ковалів ; упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 247–248.
19. Кондрашов Н. А. Славянские языки / Н. А. Кондрашов. – М. : Просвещение, 1958. – 238 с.
20. Леута О. І. Старослов'янська мова / О. І. Леута. – К. : Вища школа, 2001. – 255 с.
21. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови / І. Матвіяс. – К. : НАН України ; Інститут української мови, 1998. – 162 с.
22. Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики / За заг. ред. І. К. Білодіда. – Х. : ХДУ, 1964. – 247 с.
23. Михальчук К. Чого хочуть від нас росіяни? / К. Михальчук // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 33–44.
24. Москаленко А. А. Основні етапи розвитку української мови / А. А. Москаленко. – К. : Рад. шк., 1964. – 107 с.
25. Наконечний М. Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи / М. Ф. Наконечний // Питання історичного розвитку української мови. – Х. : ХДУ, 1962. – С. 125–165.
26. Никифоров С. Д. Старославянський язык / С. Д. Никифоров. – М. : Учпедгиз, 1955. – 111 с.
27. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності / В. В. Німчук // Українська народність : нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 190–227.
28. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 7–14.
29. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3–13.
30. Німчук В. В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури : В 5-ти т. / В. В. Німчук ; гол. ред. П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С. 694–708.
31. Новий тлумачний словник української мови : У 4-х т. – К. : Аконті, 1999.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

32. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.
33. Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9–21.
34. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис) / Г. П. Півторак – К. : Наукова думка, 1988. – 280 с.
35. Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.
36. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови : хрестоматія / Г. Півторак ; упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 270–279.
37. Півторак Г. П. Білоруська мова / Г. П. Півторак. – К. : Либідь, 1997. – 240 с.
38. Півторак Г. П. Мовна ситуація у Київській Русі / Г. П. Півторак // Мовознавство. Літературознавство. Методика : Зб. наук. і навч.-метод. праць. – К. : Знання, 1999. – Вип. 1. – С. 3–11.
39. Півторак Г. П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 3–14.
40. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски" / Г. П. Півторак. – К. : ВЦ "Академія", 2001. – 152 с.
41. Приступа П. І. Рефлекси давнього наголошеного ѣ на території західних говорів української мови / П. І. Приступа // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : Вид-во КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1961. – Т. 4. – № 2. – С. 3–6.
42. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 423 с.
43. Русский язык : энциклопедия. – М. : Сов. энциклопедия, 1979. – 432 с.
44. Селищев А. М. Старославянский язык / А. М. Селищев. – М. : Просвещение, 1951. – Ч. 1. – 336 с.
45. Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1983. – 239 с.
46. Степаненко М. І. Історія української мови / М. І. Степаненко. – К. : Вид-во НАН України, 1998. – 150 с.
47. Степаненко М. З історії дослідження витоків української мови / М. Степаненко // Дивослово. – 2000. – № 7. – С. 17–19.

48. Степанишин Б. Историчне тло і корені українського етносу (за матеріалами "Велесової книги") / Б. Степанишин // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах. – 2001. – № 3. – С. 6–16.
49. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині // Історія української мови : хрестоматія / Упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 3–47.
50. Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови / О. Ткачук // Дивослово. – 1998. – № 2. – С. 10–13.
51. Ткачук О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О. Б. Ткачук // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 14–25.
52. Українська мова // УРЕ : В 18-ти т. – Т. 15. – К. : УРЕ, 1964. – С. 100–104.
53. Українська мова : енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
54. Филин Ф. П. Происхождение и развитие русского языка / Ф. П. Филин. – Л. : Наука, 1954. – 47 с.
55. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян / Ф. П. Филин. – М. ; Л. : Наука, 1962. – 294 с.
56. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин. – Л. : Наука, 1972. – 655 с.
57. Филин Ф. П. Русский язык / Ф. П. Филин // БСЭ : В 30-ти т. – М. : Сов. энциклопедия, 1975. – Т. 22. – С. 409–411.
58. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри / О. В. Царук. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1998. – 323 с.
59. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка / П. Я. Черных. – М. : Учпедгиз, 1952. – 312 с.
60. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? // Історія української мови : хрестоматія / Ю. Шевельов ; упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 191–205.
61. Ющук І. Про походження української мови / І. Ющук // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 27–33.

Практичні заняття

Практичне заняття № 1

ТЕМА: Генезис та еволюція української мови

ПЛАН

1. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна, її предмет, об'єкт і завдання.
2. Зв'язок історії української мови з лінгвістичними та нелінгвістичними дисциплінами.
3. Праїндоевропейська і праслов'янська мови як етапи еволюції української мови.
4. Історичні етапи становлення української мови (характеристика концепцій).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Схарактеризуйте предмет, об'єкт і завдання науки про історію мови.
2. З яких розділів складається наука та навчальна дисципліна "Історія української мови"?
3. З якими лінгвістичними дисциплінами і як пов'язана історія української мови?
4. Як нелінгвістичні дисципліни допомагають дослідникові історії української мови в її вивченні?
5. Що розуміють під терміном "праїндоевропейська мова"? Що таке реконструкція?
6. Якими фонетичними особливостями характеризується праїндоевропейська мова?
7. Що розуміють під терміном "праслов'янська мова"? Якими термінами-дублетами можна замінити термін "праслов'янська мова"?
8. Які періоди розвитку праслов'янської мови виділяли М. Трубецької та Н. Ван-Вейк?
9. Які дві періодизації праслов'янської мови запропонував С. Бернштейн?
10. Якими особливостями характеризувалася праслов'янська мова раннього періоду?
11. Якими особливостями характеризувалася праслов'янська мова середнього періоду?
12. Якими особливостями характеризувалася праслов'янська мова пізнього періоду?
13. Що таке праслов'янська транскрипція? У чому її особливості?
14. У чому сутність діалектної диференціації праслов'янської мови?
15. Що таке пралехітський і прачесько-словацький піддіалекти праслов'янської мови і які їхні мовні особливості?

16. Що таке центральний і власне східний піддіалекти праслов'янської мови і які їхні мовні особливості?

17. У чому сутність концепцій походження і розвитку української мови в працях учених XIX – поч. XX ст. (О. Потєбня, П. Житецький, М. Максимович, О. Шахматов, Є. Тимченко, І. Огієнко, С. Смаль-Стоцький та ін.).

18. У чому сутність концепцій походження і розвитку української мови в працях учених XX – поч. XXI ст. (Л. Булаховський, М. Бойчук, Г. Півторак, Ю. Карпенко, Ю. Шевельов, В. Німчук та ін.)¹.

ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Перепишіть у зошит і вивчіть позначки праслов'янської транскрипції, розміщені в підручнику: *Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології : підручник / В. В. Лучик. – К. : ВЦ "Академія", 2008. – С. 99.*

Завдання 2. Доберіть приклади українських, болгарських і польських слів на кожне фонетичне явище, подане в таблиці 3.2, за підручником: *Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології : підручник / В. В. Лучик. – К. : ВЦ "Академія", 2008. – С. 102.*

Завдання 3. Укладіть структурно-логічну схему "Історія української мови в її зв'язках з іншими науками".

Завдання 4. Законспекуйте статтю: *Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза / Ю. О. Карпенко // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 1993. – № 5. – С. 3–8.*

Завдання 5. Складіть схему походження української мови за матеріалами статті Ю. О. Карпенка.

Завдання 6. Законспекуйте статтю *Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження тенези та теорії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 3–15* у формі відповідей на питання:

1. Чому В. В. Німчук вважає періодизацію історії української мови однією з найскладніших проблем українського мовознавства?

2. Які питання, на думку В. В. Німчука, є ключовими при дослідженні виникнення та перших етапів функціонування української мови?

3. Які наукові дискусії стосовно хронології буття прасхідно-слов'янської єдності автор вважає коректними й плідними?

4. Які підходи можливі при трактуванні суті східнослов'янського лінгвоконтинууму IX–XII ст. і чому?

5. У чому самобутність запропонованої В. В. Німчуком періодизації історії української мови як лінгвальної системи?

Завдання 7. Ознайомтесь із даними таблиці, узятими зі статті: *Онуфрієнко Г. С., Хваткова С. О. Проблема походження й періодизації*

¹ Під час підготовки відповіді скористайтеся відомостями табл. 1.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

української мови в концепціях і гіпотезах ХХ століття : Зб. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф. "Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України" / За заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005; використайте цей матеріал під час підготовки відповідей на КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ практичного заняття.

Концептуальні ідеї провідних мовознавців
Світлана Хваткова, Галина Онуфрієнко

Таблиця 1

№	Мовознавець	Століття	Концептуальні ідеї	Джерела	Спільні погляди
1	М. П. Погодін (1800–1875), російський історик, журналіст, доктор філології, професор	XIX	Територію Київської Русі до кінця XV ст. заселяли росіяни; українці прийшли з Прикарпаття у кінці XV ст. Українська мова походить від російської	Стаття "Записка о древнем языке русском" (1856)	О. І. Соболевський
2	О. І. Соболевський (1857–1929), російський мовознавець, доктор філології, професор, академік Петербурзької АН	XIX	Антинауковий висновок про належність кийвського говору не до української, а до російської мови	Доповідь "Как говорили в Киеве в XIV и XV веках" (1883)	М. П. Погодін
3	М. О. Максимович (1804–1873), український учений-енциклопедист, історик, фольклорист, мовознавець, етнограф, ботанік, доктор наук, професор, перший ректор Київського університету	XIX	Автохтонність українського населення в Київській Русі; українська мова сформувалась у Південній Русі в X–XI ст.	Стаття "Филологические письма" (1856)	П. Г. Житецький, О. О. Потебня
4	П. Г. Житецький (1837–1911), український лінгвіст, доктор філології, професор, член-кореспондент Петербурзької АН	XIX	"У Давньому Києві і в Галичині панував звуковий тип одного й того ж наріччя"	Доповідь "По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках" (1883)	В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич

Зинякова А., Пономаренко С.

Продовження табл. 1

5	О. О. Потебня (1835–1891), український мовознавець, доктор філології, професор, член-кореспондент Петербурзької АН	XIX	Українська мова існувала за часів Київської Русі, а поділ руської мови старовинніший за XI ст.	"К истории звуков русского языка" (1876)	М. О. Максимович, П. Г. Житецький
6	І. І. Огієнко, митрополит Іларіон (1882–1872), мовознавець, перекладач. Доктор філології, професор. З 1918 р. міністр освіти в уряді УНР з 1919 р. Організатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету	XX	На своїй прабатьківщині слов'янська мова розпалася на окремі говори, які в процесі свого розвитку вирости в окремі слов'янські мови; на сході слов'янства не могло бути однієї руської мови	"Складня української мови" (1–2 тт. 1937–1938), "Історія української літературної мови" (1950)	М. С. Грушевський
7	О. О. Шахматов (1864–1920), російський філолог, доктор філології, професор, академік Петербурзької АН (1894)	XX	Висунув концепцію "Праруської єдності", спільно-українська прмова ще до IX ст. розпалася на два наріччя. У XI–XII ст. наріччя поділилися на три групи	Стаття "К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей" (1899)	Б. М. Ляпунов, Д. М. Уманов
8	Л. А. Булаховський (1888–1961), мовознавець, славіст, доктор філологічних наук, професор, академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР, голова Українського комітету славістів (1957–1961)	XX	Виділив період східнослов'янської єдності (IX–X ст.), наголошував на тому, що розпад цієї єдності був поступовий, імовірно, ще у XIII ст. предки українських та білоруських говірок становили відносну щільність	"Питання походження української мови" (1956)	Ф. П. Філін

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Закінчення табл. 1

9	Ф. П. Філін (1902–1982), доктор філологічних наук, професор, директор Інституту російської мови АН СРСР, член-кореспондент АН СРСР	XX	Офіційна усталена концепція радянської історіографії, згідно з якою XIV ст. – початок самостійної історії східнослов'янських народностей та їхніх мов	"Образование языков восточных славян" (1962)	Ф. П. Медведєв, О. О. Шахматов
10	Ю. Шевельов, псевдонім Юрій Шерех, (1908–2002), український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, президент ВУАН (1959–1961, 1981–1986)	XX	Давньоруська мова не існувала, а східнослов'янські мови розвивалися безпосередньо з різних діалектів праслов'янської мови, починаючи від VII ст.	"Чому «общерусский язык», а не вібчоруська мова?" (1993)	Ю. О. Карпенко
11	Г. П. Півторак (нар. 1935 р.), український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, завідувач відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України	XX	Рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати початком самостійної історії української мови як мови українського народу	"Українці: звідки ми і наша мова" (1993)	Ю. В. Шевельов
12	Ю. О. Карпенко (1929–2009), український лінгвіст, доктор філологічних наук, професор ОНУ ім. І. І. Мечникова, член-кореспондент НАН України	XX	Поділив історію української мови на шість етапів; розвивалася самостійно, починаючи з XI ст.	Стаття "Українська гіпотеза" (1993)	Г. П. Півторак, Ю. В. Шевельов

ВПРАВИ

Вправа 1. Запишіть за допомогою транскрипції такі ранньо- та пізньопраслов'янські лексеми (словоформи).

Писати, земля, корова, ходжу, тобою, п'ять, молодий, стіл, суша.

Робота, вести, любов, носять, несуть, лань, орел, мороз, мажу.

Практичне заняття № 2

**ТЕМА: Джерела історії української мови.
Українська мова серед інших слов'янських мов**

ПЛАН

1. Джерела вивчення історії української мови.
2. Писемні пам'ятки як найважливіше джерело вивчення історії української мови.
3. Слов'янські народи і мовна спорідненість слов'янських народів.
4. Групи слов'янських мов. Східнослов'янські мови та їхнє відношення до інших слов'янських мов.
5. Питання про давньоруську мову. Утворення української мови.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які шість джерел дослідження історії української мови визначають у сучасному українському мовознавстві?
2. Як діалектологічні відомості (свідчення живої народної мови) допомагають у вивченні історії української мови?
3. Які фонетичні риси споріднених мов можуть охарактеризувати особливості історії української мови?
4. Як відомості ономастики й топоніміки допомагають у вивченні історії української мови?
5. Як запозичення з інших мов та лексичні засвоєння іншими мовами свідчать про розвиток української мови?
6. Які свідчення про слов'янські народи відомі з праць істориків стародавнього світу?
7. Хто такі *венети, анти і склавіни*?
8. У чому виявляється мовна спорідненість слов'янських народів?
9. Назвіть групи слов'янських мов. Які мови до них входять?
10. Які фонетичні особливості протиставляють східнослов'янські мови іншим слов'янським?
11. Які фонетичні особливості відрізняють українську мову від інших східнослов'янських?
12. Які фонетичні особливості є спільними для східнослов'янських мов?

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

13. Які морфологічні особливості відрізняють українську мову від інших східнослов'янських?

14. Які морфологічні особливості є спільними для східнослов'янських мов?

15. Які синтаксичні особливості відрізняють українську мову від інших східнослов'янських?

16. Які концепції українських мовознавців щодо назв "Русь" і "Україна" ви знаєте?

17. У чому сутність дискусії навколо терміна "давньоруська мова" в українському мовознавстві?

18. Як у східнослов'янському мовознавстві визначають мову (мови) Київської Русі?

ЗАВДАННЯ

Завдання 8. Випишіть із енциклопедії "Українська мова" та інших джерел визначення термінів "балто-слов'янська мовна єдність", "праруська мова", "спільносхіднослов'янська мова", "давньоруська мова", "давньокиївська мова", "давньоукраїнська мова", "староукраїнська мова", "сучасна українська мова".

Завдання 9. Підготуйте таблицю "Писемні пам'ятки як джерела вивчення історії української мови" (структурні елементи таблиці: 1) № з/п, 2) назва пам'ятки, 3) датування пам'ятки, 4) місце її створення, винайдення, зберігання, 5) кількість аркушів / сторінок, 6) дослідник(и), що відкрив(ли) та вивчав(ли) пам'ятки, 7) мовні особливості (якщо визначено).

Завдання 10. Законспектуйте розділ "Стародавні історичні процеси на землях сучасної України і формування протоукраїнської етномовної території" з монографії: *Півторак Г. П. Українці : Звідки ми і наша мова : монографія / Г. П. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 3–100.*

Завдання 11. Підготуйте доповідь за поданим нижче планом на тему:

- 1) Українська мова.
- 2) Російська мова.
- 3) Білоруська мова.
- 4) Польська мова і кашубський діалект.
- 5) Верхньо- і нижньолужицька мови.
- 6) Чеська мова.
- 7) Словацька мова.
- 8) Полабська мова.
- 9) Болгарська мова.
- 10) Македонська мова.

- 11) Сербська мова.
- 12) Хорватська мова.
- 13) Словенська мова.
- 14) Слов'янські літературні мікрומови.

План доповіді

1. Походження мови та ареал її поширення, кількість носіїв.
2. Літературна мова, її основоположник(и) та перші писемні пам'ятки (твори).
3. Основні етапи історичного розвитку мови.
4. Діалектна диференціація мови.
5. Графіка. Алфавіт.
6. Фонетико-фонологічні особливості мови.
7. Лексичні й фразеологічні особливості мови.
8. Морфологічні особливості мови.
9. Синтаксичні особливості мови.
10. Видатні мовознавці, що зробили вагомий внесок у дослідження мови.

Практичне заняття № 3

ТЕМА: Походження і розвиток слов'янської писемності.

Письмо в період Київської Русі

ПЛАН

1. Передумови та історія створення письма у слов'ян.
2. Роль Кирила і Мефодія та його учнів у створенні слов'янської писемності.
3. Слов'янські абетки: глаголиця та кирилиця.
4. Найдавніші пам'ятки слов'янської писемності. Відомості зі слов'янської палеографії.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Чому писемність як форма матеріалізації мови та мислення є пізнім явищем?
2. Які теорії чи гіпотези пояснюють причини появи письма? Укажіть імена дослідників, які вивчали згадану проблему.
3. У чому полягає проблема дохристиянського письма у слов'ян?
4. Які назви застосовуються в науковій літературі для позначення найдавнішої писемної мови слов'ян? Який термін вважається найбільш оптимальним для її позначення? У чому полягають недоліки інших термінів?
5. Якою була живомовна основа старослов'янської мови? Які історико-культурні та лінгвістичні проблеми передували створенню мови слов'ян?

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

6. Які етапи становлення слов'янської писемності виділяє Чорноризець Храбр?
7. Хто такі Костянтин та Мефодій? Чому їм доручили очолити моравську місію?
8. Яку роль відіграли Костянтин та Мефодій у створенні слов'янської писемності?
9. У яких країнах тривав розвиток слов'янської писемності після смерті Кирила та Мефодія?
10. Розкрийте суть поняття "золотого віку" слов'янської писемності.
11. Яке хронологічне співвідношення абеток глаголиці та кирилиці?
12. Які чотири етапи розвитку пройшла "македонська" глаголиця?
13. У чому особливість накреслення глаголических літер?
14. Які назви кирилиці ще існували? Які причини появи цих назв абетки?
15. Опишіть особливості накреслення кирилических літер.
16. Які переваги та недоліки писемних пам'яток як джерел вивчення історії української мови?
17. Які критерії поділу та види пам'яток виділяють у славістиці? Подайте схематично.
18. На підставі яких джерел учені могли поновити звукову систему, граматичний лад і словниковий склад старослов'янської мови? Чим відрізняється термін "старослов'янська мова" від терміна "церковнослов'янська мова"?
19. Що досліджує історико-філологічна наука палеографія?
20. Які способи та засоби створення писемних пам'яток відомі на сьогодні?

ЗАВДАННЯ

Завдання 12. Законспекуйте розділи "Виникнення писемності у східних слов'ян" та "Дві літературно-писемні мови Київської Русі" з монографії: *Півторак Г. П. Українці : Звідки ми і наша мова : монографія / Г. П. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 135–148; С. 149–161.*

Завдання 13. Порівняйте абетки, укажіть відмінності та спільні риси глаголиці та кирилиці. Зверніть увагу не тільки на написання літер, але й на їхнє числове позначення за підручником: *Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології : підручник / В. В. Лучик. – К. : ВЦ "Академія", 2008. – С. 218–219.*

Завдання 14. З'ясуйте етимологію термінів "алфавіт", "абетка", "азбука", "літера" та "буква".

Укладіть хронологічну таблицю-схему змін українського алфавіту від найдавнішого до сьогодення.

ВПРАВИ

Вправа 2. Запишіть числа літерами кирилиці:

- а) 7, 15, 20, 47, 90, 110, 201, 440, 981, 1100, 2000, 3006, 5760, 8872, 9030.
- б) 4, 12, 34, 60, 89, 300, 520, 607, 753, 3000, 2986, 5005, 7014, 8600, 4080.
- в) 8, 17, 28, 50, 72, 139, 309, 568, 613, 4800, 5000, 3090, 9018, 7422, 6745.

Практичне заняття № 4

ТЕМА: Історична фонетика.

Еволюція системи українського вокалізму

ПЛАН

1. Історична фонетика української мови, її об'єкт, предмет і завдання. Зовнішні та внутрішні причини звукових змін. Спонтанні й зумовлені фонетичні зміни.

2. Етапи розвитку фонетичної системи української мови. Зміни у фонетичній системі української мови як каталізатори мовних змін на інших рівнях мови.

3. Система прайндоевропейського вокалізму: типологія голосних прайндоевропейської мови.

4. Система праслов'янського вокалізму: зіставний аналіз голосних праслов'янської і прайндоевропейської мов.

5. Зміни у структурі праслов'янського складу. Закон відкритого складу (ЗВС), закон складового сингармонізму (ЗСС), закон висхідної гучності (ЗВГ).

6. Система голосних давньоруського періоду:

- а) дописемний (незадокументований) період;
- б) писемний (задокументований) період.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке історична фонетика? Визначте її об'єкт, предмет і завдання.

2. У чому сутність зовнішніх і внутрішніх причин звукових змін? Які зміни є спонтанними, а які – зумовленими? Наведіть приклади.

3. Які еволюційні етапи визначають у формуванні фонетичної системи української мови? У чому їхня сутність?

**Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

4. Які зміни на словотвірному й морфологічному рівнях української мови зумовлені фонетичними процесами?

5. Які звуки в системі вокалізму ранньопраслов'янської мови зникли після розпаду праіндоєвропейської мови? Які звуки були успадковані?

6. Свідчення яких мов підтверджують версію про те, що в праіндоєвропейській мові довгі та короткі голосні, дифтонги, складотворчі сонорні? Наведіть конкретні приклади з індоєвропейських мов, користуючись інтернет-ресурсами.

7. У чому сутність закону відкритого складу (ЗВС) і закону складового сингармонізму (ЗСС)? У чому сутність закону висхідної гучності (ЗВГ)?

ЗАВДАННЯ

Завдання 15. Схарактеризуйте склад голосних праіндоєвропейської мови за:

- типами;
- часокількістю;
- артикуляційними властивостями.

Подайте відповідь у табличному вигляді:

Система вокалізму праіндоєвропейської мови:

Типологія голосних				
<i>Монофтонги</i>	<i>Дифтонги</i>	<i>Складотворчі сонанти</i>		
Часокількість голосних				
<i>Короткі</i>		<i>Довгі</i>		
Артикуляційні властивості:				
<i>1. За місцем творення</i>				
<i>Переднього ряду</i>	<i>Середнього ряду</i>	<i>Заднього ряду</i>	<i>Передньоязикові</i>	
<i>2. За способом творення</i>				
<i>Високого підняття</i>	<i>Середнього підняття</i>	<i>Низького підняття</i>	<i>Сонорні носові</i>	<i>Сонорні плавні</i>
<i>3. За ступенем лабілізації</i>				
<i>Лабілізовані</i>			<i>Нелабілізовані</i>	

Завдання 16. Порівняйте звукову систему пізньопраслов'янської мови з праїндоевропейською. Складіть таблицю та прокоментуйте відмінності:

*Порівняльна таблиця системи вокалізму
праїндоевропейської і пізньопраслов'янської мов*

Праїндоевропейські голосні	Пізньопраслов'янські голосні
*ā, *ō; *ē (після шиплячих та *j)	*a

Завдання 17. Схарактеризуйте праслов'янські голосні за: 1) місцем творення; 2) способом творення; 3) ступенем лабіалізації; 4) назальністю / неназальністю; 5) ступенем редукції; 6) походженням.

Завдання 18. Укладіть таблицю, давши відповідь на питання:

Як сформувалася десятикомпонентна система вокалізму мови дописемного давньоруського періоду? Зіставте її з пізньопраслов'янською:

*Порівняльна таблиця системи вокалізму
пізньопраслов'янської і давньоруської мов*

Пізньопраслов'янські голосні	Давньоруські голосні
*a	a

Завдання 19. Схарактеризуйте давньоруські голосні за: 1) місцем творення; 2) способом творення; 3) ступенем лабіалізації; 4) ступенем редукції; 5) походженням.

Завдання 20. Поясніть походження давньоруських голосних, навівши свідчення інших індоєвропейських мов за матеріалами вправи з навчального посібника: *Леута О. І. Старослов'янська мова : Збірник вправ і практичних завдань : навчальний посібник / О. І. Леута, В. І. Гончаров. – К. : Вища школа, 2004. – С. 27–29; Леута О. І. Старослов'янська мова : підручник / О. І. Леута. – К. : Вища школа, 2001. – С. 71–74).*

Завдання 21. Законспекуйте статтю: *Карпенко Ю. О. Фонологічна історія українського вокалізму / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 78–91.* Подайте конспект у вигляді відповідей на питання:

1. Яка ознака була провідною в організації вокалізму протягом усього існування праслов'янської мови?

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

2. Який вигляд мала система голосних перед розпадом праслов'янської мови?

3. Чому автор стверджує, що приголосні праслов'янської мови не можуть бути названі ані твердими, ані м'якими?

4. З яким фонологічним процесом автор пов'язує докорінну перебудову фонологічної системи праслов'янської мови, зміну її вокалічно-консонантного типу на консонантно-вокалічний?

5. Якою була межа вокальності?

ВПРАВИ

Вправа 3. Поділіть слова давньоруської мови на склади згідно із законом відкритого складу, запишіть пізньопраслов'янські та сучасні українські відповідники:

I. Ярославль, швьць, тьпть, житьница, днь, сѣдѣти, бччела.

II. Смольнськь, дѣва, сестра, знаєши, слъза, правьднь, сьрдьце.

Вправа 4. Поясніть на матеріалі нижче поданих слів, як працює закон висхідної гучності (1 – глухий приголосний, 2 – дзвінкий приголосний, 3 – сонорний приголосний, 4 – голосний), запишіть пізньопраслов'янські та сучасні українські відповідники:

I. Жьрьць, монашьскь, дружити, польза, кьянгьни, мьножьство.

II. Кънижьникь, вькратьцѣ, сьхноути, вьсєгда, дьлгь, огньнь.

Вправа 5. З'ясуйте, як працює закон складового сингармонізму. Визначте:

а) постійно тверді (1);

б) постійно м'які (2);

в) позиційно тверді (3);

г) позиційно м'які приголосні (4).

Визначте дистрибуційні можливості приголосних (здатність сполучатися з голосними передньої та непередньої артикуляції), запишіть пізньопраслов'янські та сучасні українські відповідники:

I. Шьсть, цѣна, часть, гьрло, пьрвь, хрьбть, кьянига, злато.

II. Тьща, гьбель, прахь, жити, оухо, безмьлвиє, сьнь, сьнь.

Практичне заняття № 5

ТЕМА: Еволюція системи українського консонантизму

ПЛАН

1. Система прайндоевропейського консонантизму: типологія приголосних прайндоевропейської мови.

2. Найдавніші зміни в системі консонантизму праїндоевропейського і ранньопраслов'янського періодів.

3. Система праслов'янського консонантизму: зіставний аналіз приголосних праїндоевропейської і праслов'янської мов.

4. Система приголосних давньоруського і староукраїнського періодів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Схарактеризуйте приголосні праїндоевропейської мови за місцем творення.

Відповідь подайте в табличному вигляді.

2. Схарактеризуйте приголосні праїндоевропейської мови за способом творення.

Відповідь подайте в табличному вигляді.

3. Визначте основні зміни у фонетичній системі праїндоевропейської мови, що поклали початок формування праслов'янської фонетичної системи. Для поглибленого вивчення використайте матеріали монографії *Жовтобрюх М. А. Історія української мови : Фонетика : монографія / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 78–85.*

ЗАВДАННЯ

Завдання 22. За матеріалами монографії: *Жовтобрюх М. А. Історія української мови : Фонетика : монографія / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 103–108* підготуйте конспект, відповіді на такі питання:

1. Особливості складоподілу праслов'янської мови раннього періоду.

2. Поява нових груп приголосних і типи фонетичних змін у них:

а) повний занепад, редукція одного з приголосних;

б) вставлення між приголосним нового, додаткового приголосного;

в) вставлення нового приголосного;

г) асиміляція.

3. Поняття гемінати, фонетичні зміни в них.

4. Занепад приголосного в кінці складу.

Завдання 23. Складіть порівняльну таблицю систем консонантизму праїндоевропейської і праслов'янської мов.

*Порівняльна таблиця системи консонантизму
праїндоевропейської і пізньопраслов'янської мови*

Праїндоевропейські приголосні	Пізньопраслов'янські приголосні

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Завдання 24. Складіть класифікаційну таблицю приголосних праслов'янської мови за такими аспектами:

– горизонтальна площина: за місцем творення (губні, язикові – передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові), далі – за ознакою палатальності (позиційно тверді, постійно тверді, позиційно м'які, постійно м'які);

– вертикальна площина: за участю голосу й шуму (шумні – дзвінкі, глухі; сонорні), далі – за способом творення (проривні, фрикативні, африкати, зімкнено-носові, плавні).

Завдання 25. Складіть порівняльну таблицю систем консонантизму праслов'янської і давньоруської мов:

*Порівняльна таблиця системи консонантизму
пізньопраслов'янської і давньоруської мов*

Пізньопраслов'янські приголосні	Давньоруські приголосні

Завдання 26. Складіть класифікаційну таблицю приголосних мови давньоруського періоду за такими аспектами:

– горизонтальна площина: за місцем творення (губні, язикові – передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові), далі – за ознакою палатальності (позиційно тверді, постійно тверді, позиційно м'які, постійно м'які);

– вертикальна площина: за участю голосу й шуму (шумні – дзвінкі, глухі; сонорні), далі – за способом творення (проривні, фрикативні, африкати, зімкнено-носові, плавні).

ВПРАВИ

Вправа 6. Схарактеризуйте голосні та приголосні звуки в праслов'янських словах (словоформах), запишіть їх сучасною українською мовою:

**z'ęť, *gǫlǫbь, *l'ǫbьvi, *k'on'ǫšina, сь҃ґmidlo.*

Вправа 7. Прочитайте, перекладіть і переписіть уривок з Руської правди Ярослава Мудрого, визначте а) постійно тверді (1); б) постійно м'які (2); в) позиційно тверді (3); г) позиційно м'які приголосні (4).

Будеть ли сталь на разбои безъ вслѣка свадѣ, то за разбоиника людѣе не плататъ нѣ выдадѣтъ и всего съ женою и съ дѣтьми на потокъ а на разграбленіе. аже кто не вложитъся въ дикоую виру, томоу людѣе не помогають, но самъ платить.

Вправа 8. Виконайте графіко-фонетичний аналіз підкреслених у вправі 7 слів за схемою:

1. Орфографічний запис слова, пізньопраслов'янська реконструкція, сучасний український відповідник.
2. Запис слова фонетичною транскрипцією.
3. Якісне співвідношення літерно-звукового складу.
4. Кількісне співвідношення літерно-звукового складу.
5. Характеристика складів.
6. Артикуляційна характеристика звуків.
7. Характеристика звукових змін.

ЗРАЗОК

1. **Людьє**, ппсл. *l'udъje, укр. *люди*.

2. [л' ^уд'je]

3. л – людие – [л'^о]

ю – ю – [j'^у]

д – добро – [д']

ь – єрь – [Ø]

[j]

є – є –

[e]

4. П'ять літер, п'ять звуків. Літера **ь** позначає нуль звука, літера **є** позначає два звуки – [j] та [e].

5. У слові три склади:

1-й склад **лю-** – початковий, двозвуковий, відкритий, напівприкритий, наголошений, структура – CV (3/4).

2-й склад **дь-** – серединний, двозвуковий, відкритий, прикритий, ненаголошений, структура – CV (2/4).

3-й склад **є-** – кінцевий, двозвуковий, відкритий, напівприкритий, ненаголошений, структура – CV (3/4).

6. Характеристика звуків:

л – **людие** – [л'^о] – приголосний, язовий, передньоязовий, позиційно м'який; сонорний, плавний; акомодований наступним лабіалізованим голосним [j'^у].

ю – **ю** – [j'^у] – голосний, заднього ряду, високого підняття; лабіалізований, наголошений, повного творення, за походженням – дифтонг; акомодований попереднім м'яким приголосним [л'^о].

д – **добро** – [д'] – приголосний, язовий, передньоязовий, позиційно м'який; шумний, дзвінкий, зімкнено-проривний.

ь – **єрь** – [Ø] – голосний, переднього ряду, середнього підняття; нелабіалізований, ненаголошений, редукований у слабкій позиції (нуль звука), за походженням – монофтонг.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

[j] – приголосний, язиковий, середньоязиковий, постійно м'який; сонорний, фрикативний, серединний.

ю – ю

[e] – голосний, переднього ряду, середнього підняття; нелабіалізований, ненаголошений, повного творення, за походженням – монофтонг.

7. Характеристика звукових змін:

Кінець слова є фонетично модифікованим **ьє** → **и** в сучасній українській мові внаслідок занепаду редукованих; відбулася депалаталізація приголосного [д] перед наступним [и] у староукраїнський період.

Практичне заняття № 6

ТЕМА: Давні фонетичні процеси в системі вокалізму та їхні рефлекси в праслов'янську й ранньодавньоруську добу

ПЛАН

1. Найдавніші альтернатції в системі вокалізму.
2. Монофтонгізація дифтонгів.
3. Історія носових ***ę**, ***o**.
4. Розвиток повноголосся. Зміни ***ort**, ***olt** на початку слова.
5. Зміна ***je** → ***o** на початку слова.
6. Найдавніші зміни ***ě** → ***i**.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке альтернатція (чергування)? Що розуміють під ланцюгом чергувань?
2. Які найдавніші чергування вважають якісними, а які – кількісними? Чому?
3. Які з відомих вам чергувань мали в ранньопраслов'янській мові кількісний характер?
4. Які з відомих вам чергувань мали в ранньопраслов'янській мові якісний характер?
5. Яку функцію виконували ці чергування в згаданий період?
6. Які звуки називаються монофтонгами, дифтонгами і трифтонгами? З яких компонентів складаються два останніх?
7. Відомості з яких мов можуть свідчити про наявність дифтонгів у праїндоевропейській мові?
8. Що таке монофтонгізація? Яка причина монофтонгізації дифтонгів у праслов'янській мові?

9. Які голосні виникли з дифтонгів *aj, *aj̃, *oj, *oj̃, *ej, *ej̃? Поетапно опишіть процес монофтонгізації цих дифтонгів.

10. Які голосні виникли з дифтонгів *au, *aũ, *ou, *oũ, *eu, *eũ? Поетапно опишіть процес монофтонгізації цих дифтонгів.

11. Схематично поясніть і прокоментуйте появу назалізованих голосних у праслов'янській мові.

12. Яка причина виникнення назалізованих голосних? У яких позиціях у слові це відбувалося?

13. До якого періоду назалізовані голосні існували на східно-слов'янському мовному ґрунті? Які свідчення це підтверджують?

14. Коли почалася деназалізація носових голосних? Які її наслідки?

15. Як можна пояснити уживання на письмі літер **л** та **ж**, хоч фактично вони вимовлялися не як носові, а як ротові? Чому літера **л** частіше трапляється в текстах староукраїнських пам'яток, ніж літера **ж**?

16. З яких праїндоевропейських голосних походить праслов'янський *ě? Яке фонетичне значення мала літера **ѣ** у старослов'янській і давньоруській мовах?

17. Які рефлекси **ѣ** вам відомі в українських діалектах?

ЗАВДАННЯ

Завдання 27. Подайте схематично процес монофтонгізації дифтонгів у праслов'янській мові.

Завдання 28. Запишіть у вигляді схем появу носових у праслов'янській мові.

Завдання 29. Письмово прокоментуйте схеми:

1. tořt → to-ṛ̌t → to-ṛ̌^b-t → to-ṛ̌^b-t → to-ro-t: *oro : **дорога**.

2. tořt → to-ṛ̌t → to-ṛ̌^b-t → to-ṛ̌^b-t → to-lo-t: *olo : **болото**.

3. teřt → te-ṛ̌t → te-ṛ̌^b-t → te-ṛ̌^b-t → te-re-t: *ere : **берса**.

4. teřt → te-ṛ̌t → tō-ṛ̌^b-t → to-ṛ̌^b-t → to-ṛ̌^b-t → to-lo-t: *olo : **полонь**.

5. ořt → ro-t: *ro : **робота**.

6. ořt → ra-t: *ra : **ратаи**.

7. ořt → lo-t: *lo : **локъть**.

8. ořt → la-t: *la : **лакомъ**.

ВПРАВИ

Вправа 9. Поясніть, реконструювавши ранньо- та пізньопраслов'янські, а також давньоруські форми, характер чергувань у сучасній українській мові:

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

*Зразок: котити – катати: *kōtītēj – *kōtātēj → *kotiti – *katati → котити – катати: чергування в давньоруській і сучасній українській мови зумовлені ранньопраслов'янським кількісним чергуванням *ō/*ō̄.*

I. Скочити – скакати, брати – збирати – виберу, послати – посилати – посол, сохнути – сушити, нести – носити.

II. Садити – сидіти – сідати, летіти – літати, беру – збори, рити – ров – рвати, померти – помирати – вимру – мор.

Вправа 10. Подайте давньоруські, старослов'янські, пізньо- і ранньопраслов'янські форми слів; поясніть чому в одних випадках є носові голосні, а в інших немає?

*Зразок: пам'ять – др. память і памать, стсл. памѣть, ппсл. *ramęть ← *rameⁿть ← *ramentь ← *rāmēntь ← рспл. *rāmēntis. У слові пам'ять у праслов'янську добу виник носовий *ę з дифтонгічного сполучення *en, оскільки далі був приголосний, тобто попередній склад був закритим, що суперечило дії ЗВС.*

I. Поминати, найняти, рибою, стою, жати.

II. Жну, в'язати, п'ять, звук, дзвонити.

III. Дзвін, рука, сім'я, піднімати, підняти.

Вправа 11. Подайте старослов'янські, давньоруські, сучасні українські та російські форми слів.

*Зразок: *kołiti – др. колотити, стсл. клати, укр. колоти, рос. колоть: українська та російська мови успадкували давньоруську повноголосну форму, яка виникла під впливом дії закону відкритого складу.*

I. *koŭva, *goŭdъ, *ōrdlo, *ręlnъ, *voŭpъ.

II. *ōlnъ, *voŭna, *voŭsъ, *ōrdmo, *goŭdъ.

III. *zoŭto, *ōgvъpъ, *voŭgъ, *dęŭvo, *oŭzumъ.

IV. *stoŭzъ, *xoŭdъ, *oŭdijъ, *sęŭda, *moŭtъ.

Вправа 12. Перекладіть слова болгарською і польською мовами, подайте праслов'янську реконструкцію. Зробіть висновки про рефлексії *tort, *tolt, *telt, *tert у різних слов'янських мовах.

*Зразок: укр. берег – болг. бряг – пол. brzeg, псл. *beŕgъ.*

I. Короткий, сором, колода, мороз, берегти.

II. Плакати, пороти, солодкий, горох, норів.

III. Голос, полоти, зеленіти, колоситися, град.

Вправа 13. Поясніть походження голосного [o] у наведених нижче словах, реконструйте їхні праформи:

I. Ольга, Олег, Овсій, Олена, один.

II. Олень, озеро, молоко, око, боротьба.

Вправа 14. Запишіть слова російською і давньоруською мовами, наведіть їхню ранньо- та пізньопраслов'янську реконструкцію:

- I. Грішити, сміх, літо, дід, сидіти.
- II. Літати, летіти, німий, зцілити, гнів.
- III. Нозі, діло, ріка, звір, тіло.

Практичне заняття № 7

ТЕМА: Трансформація праслов'янських фонетичних процесів у мові давньоруського періоду в системі консонантизму

ПЛАН

1. Перехідні палаталізації задньоязикових та їхні рефлекси в українській мові.
2. Доля приголосних у сполученні з постконсонантним *j та їхні рефлекси в українській мові.
3. Асиміляційні й дисиміляційні зміни *kt, *gt → *č' та *dt, *tt → *st. Спрощення в групах приголосних.
4. Зміни *gv, *kv перед *ě (ѣ) ← *oj у *zv, *cv.
5. Історія української фонемі /г/.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке палаталізація? Які чинники її зумовлюють?
2. Перша палаталізація: хронологічні межі; звуки, які зазнають змін; фонетична позиція; наслідки в сучасній українській мові.
3. Друга палаталізація: хронологічні межі; звуки, які зазнають змін; фонетична позиція; наслідки в сучасній українській мові.
4. Третя палаталізація (закон Бодуена де Куртене): хронологічні межі; звуки, які зазнають змін; фонетична позиція; наслідки в сучасній українській мові.
5. Доведіть, що перша палаталізація відбулася раніше за другу.
6. У яких сучасних слов'янських мовах спостерігаються відхилення від результатів перехідних пом'якшень?
7. Які граматичні форми давньоруської, сучасних української та російської мов засвідчують результати перехідних пом'якшень?
8. Які результати I, II і III палаталізації вам відомі у старослов'янській, сучасних болгарській і польській мовах?
9. Чому в праслов'янській мові розпочався процес зміни приголосних у сполученні з постконсонантним *j? Чим відрізняється процес I палаталізації від змін, пов'язаних із *g, *k, *x + *j?

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

10. Чому фонетичні модифікації приголосних у позиції перед постконсонантним *j почали нову епоху в історії праслов'янської мови?

11. Поясніть послідовність змін *kt, *gt → *č'.

12. Коли оформився згаданий процес? Чому в українській літературній мові не збереглися давньоруські форми інфінітивів на -чи?

13. Поясніть послідовність змін *dt, *tt → *st.

14. Чим була зумовлена зміна, подана в пп. 11, 13? Які її рефлекси в сучасній українській мові?

15. Які приголосні та в яких позиціях зазнали спрощення в праслов'янській мові?

ЗАВДАННЯ

Завдання 30. Складіть схеми, прокоментуйте їх, проілюструйте прикладами долю приголосних, визначте їхні рефлекси в українській, болгарській і польській мовах на матеріалі тих самих слів:

а) *n, *r, *l + *j;

б) *b, *p, *v, *m + *j;

в) *z, *s + *j.

Завдання 31. Складіть схеми, прокоментуйте їх, проілюструйте прикладами долю приголосних, визначте їхні рефлекси в українській, болгарській і польській мовах на матеріалі тих самих слів:

а) *g, *k, *x + *j;

б) *d, *t + *j;

в) *sk, *st, *zg, *zd + *j.

Завдання 32. Поясніть явище переходу псл. *gvōjzdā → *zvězda, др. звѣзда; псл. *kvōjtōs → *cvěť, др. цвѣть.

Завдання 33. Поясніть історію української фонем /г/, розкривши погляди на проблему українських і російських мовознавців, використайте матеріали праці: *Жовтобрюх М. А. Історія української мови : Фонетика : монографія / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Склярєнко. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 165–170.*

ВПРАВИ

Вправа 15. Відтворіть ранньопраслов'янські, пізньопраслов'янські й давньоруські словоформи, визначте, яких фонетичних змін вони зазнали.

Зразок: *rōnk'ikā – *rōč'ьka – др. роучька: k → ч' – результат I-ї палаталізації.

I. Нозі, ніжка, старче, можеш, вороги.

II. Пастуше, печі, книжник, внуча, друзі.

Вправа 16. Поясніть чергування приголосних у сучасній українській мові в словах:

Гнати – жену, тихо – тиша, слуга – служити, гріх – грішник, сухий – сушити, пекти – печеш.

Вправа 17. Поясніть походження з', ц', с' у нижчеподаних словах; наведіть українські та російські відповідники.

I. Къназь, друзи, на нозѣ, польза, отьць.

II. Съльнце, роуцѣ, дѣвица, агньць, цвѣтъ.

III. Вълсви, сьрдыце, мьрцати, лице, вълци.

Вправа 18. Прочитайте, перекладіть і перепишіть уривок з "Повчання..." Володимира Мономаха. Визначте слова (словоформи), у яких відбулися зміни, зумовлені результатами перехідних палаталізацій та сполученням приголосних із постконсонантним *j. Виконайте графіко-фонетичний аналіз підкреслених слів.

Наоучися, вѣрнии человѣче, быти благочестю дѣлатель, наоучися, по евангельскомуу словеси, очима оуправлєныє, языку оудержаниє, оуму смѣрєныє, тѣлоу порабощєныє, гнѣвоу погоублєныє, помысль чистѣ имѣти, поноужаяся на добрая дѣла, господа ради...

Вправа 19. До праслов'янських слів і словоформ доберіть давньоруські та сучасні українські відповідники, поясніть, які зміни відбулися.

Зразок: псл. *n'ōsjā → *n'os'ja → *n'os':a → *n'os'^{ss}a → *n'oš'a : др. ноша : укр. *ноша*. Відбувається регресивна асиміляція за м'якістю приголосного *s під впливом наступного *j; потім – прогресивна асиміляція за місцем і способом творення, внаслідок якої утворюється подовжений м'який *s':. Згодом подовжений м'який *s': розщеплюється на звук *s' з призвуком *ṣ; на останньому етапі трансформацій призвук *ṣ "перемагає" основний звук *s', результати чого засвідчені в давньоруській та сучасній українській мовах.

I. *v'ъrjъ, *l'ōvjō, *v'oljā, *nozjъ, *pl'akjō.

II. *rjъvati, *s'adjā, *prōsjō, *zemjā, *jъskjō.

III. *b'urjā, *dozgjъ, *r'ěžjō, *mьstjō, s'ĕkjā.

Вправа 20. Поясніть чергування в словах та їхніх формах, реконструювавши праслов'янські відповідники. Поруч подайте давньоруські слова (словоформи).

Зразок: псл. *vōzītēj – *vōzjōn : *voziti – *vōz'jōn → *voz':ōn → *voz'^zōn → *vož'ō.

др. возити – вожоу; укр. *возити* – *вожу*.

I. Сухий – суша, платити – плачу, носити – ношу, любити – люблю, сидіти – сиджу.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

II. Морити – морю, лизати – лижу, світити – свіча, пустити – пуцу, плакати – пла́чу.

Вправа 21. Доберіть спільнокореневі відповідники до давньоруських слів, у яких було б представлене чергування приголосних, зумовлене сполученням з постконсонантним *j.

- I. Плакати, доухъ, слоуга, явити, свѣтъ.
- II. Заразити, кръсть, свѣтити, грѣхъ, осоудити.
- III. Вькоушь, трепетати, сыпати, очистити, крикъ.

Вправа 22. До праслов'янських реконструкцій подайте давньоруські, сучасні українські та російські слова і словоформи; поясніть фонетичні процеси, які в них відбулися.

Зразок: псл. *blǫsknōntĕj → *bľsknŏti – др. бľсноути – укр. блиснути – рос. блеснутъ : спрощення *k перед *n у групі *skn; спрощення успадковане сучасною українською мовою та закріплено орфографічно.

- I. *kladti, *obvĕlĕq, *vedľ, *nokť, *metti, *tekti.
- II. *gybnŏti, *obvlastь, *pektь, *pletti, *obvьrnŏti, *pledme.
- III. *pletľ, *obvozь, *sĕkti, *kydnŏti, *gordlo, *obkrŏtiti.
- IV. *sьpnь, *grĕdti, *vezľ, *mydlo, *vlatď, *trognŏti.

Практичне заняття № 8

**ТЕМА: Історія редукованих голосних.
Наслідки їхнього занепаду та вокалізації**

ПЛАН

1. Походження редукованих голосних. Позиції редукованих.
2. Занепад редукованих в різних слов'янських мовах. Послідовність занепаду редукованих у давньоруській мові.
3. Фонетико-фонологічні процеси, зумовлені занепадом редукованих. Друге повноголосся.
4. Наслідки занепаду редукованих в системі вокалізму.
5. Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які звуки в історії української мови називають редукованими? Яке їхнє походження?
2. Назвіть сильні й слабкі позиції редукованих. Наведіть приклади.
3. Як можна пояснити послідовність занепаду редукованих? Чи була вона однаковою в усіх слов'янських мовах?
4. У чому полягає особливість сполучення редукованих із сонорними?

5. Які фонетико-фонологічні процеси відбулися в давньоруській мові внаслідок занепаду редукованих?
6. У чому сутність явища другого повноголосся?
7. Що таке чергування позицій редукованих у словоформах однієї лексики? Прокоментуйте альтернацію **о, е//О** та **О//о, е**.
8. Що означає процес компенсаційного подовження голосних і які його наслідки в системі вокалізму української мови?
9. Які ще процеси зумовили процес занепаду й вокалізації редукованих в системі голосних української мови?
10. Які нові сполуки приголосних викликав занепад редукованих? Який процес відбувся далі?
11. Які види асиміляційних змін у системі приголосних зумовили занепад редукованих?
12. У чому сутність процесу дисиміляції приголосних, зумовленої занепадом редукованих?
13. Які приголосні та в яких позиціях зазнали депалаталізації?
14. Як можна пояснити, що в українській мові у формах дієслів минулого часу чоловічого роду уживається суфікс **-в-**, а не **-л-**? У яких ще словах відбулася аналогічна зміна?

ВПРАВИ

Вправа 23. Поділіть слова на склади, визначте позиції редукованих.

- I. Тьща, дръжати, сътъня, тъмьнь, съзъвати, мъха, бръви, дръвъ, къдє, съхнути, кънагыня, правьдъныи.
- II. Крътъ, мъхъ, дъня, великъмъ, рьтъ, пьнь, крьшити, трьвога, кънязь, сынъмъ, гльтька, жьньць.
- III. Мьстиславъ, правьдънь, кънижька, вьлна, съхнути, дьва, съньмъ, мьногы, гривьнь, състоить, дьвѣма видьнь.
- IV. Немьцомъ, носъ, гьрбъ, шерсть, сънь, съто, чьстьнь, съзъвати, льба, крьвь, огнь, камень.
- V. Тьрговати, дръва, мъгла, стьлати, ночью, сыпь, тьрнь, брьвь, блъхъ, събрьати, медъмъ, шьпть.

Вправа 24. Письмово прокоментуйте (у т. ч. схематично) історичні чергування голосних у словах (словоформах), запишіть їх давньоруською мовою.

- I. Сто – сотня, ніс – несу, сосна – сосон, кров – кривавий.
- II. Сон – сну, дрова – дрівітня, воля – вільний, швець – шевця.
- III. Брова – чорнобривець, купець – купця, радість – радості, казка – казок.
- IV. Нога – ніжка, ручка – ручок, орел – орла, глотка – глитати.
- V. Вівця – овець, пес – пса, дрож – дрижати, дно – дена.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Вправа 25. Запишіть подані слова українською мовою (у разі потреби – і фонетичною транскрипцією), поясніть зміни в системі приголосних, зумовлені занепадом редукованих:

- I. Ногѣти, плодѣмь, съ жиру, поздно, знанье.
- II. Съдоровый, кровь, молотьба, сказаль, носишься.
- III. Кѣто, ночью, вѣлкѣ, горньчарѣ, страмѣ.
- IV. Ножѣ, събираль, кръсть, водиться, съльнѣе.
- V. Роучьникѣ, бѣчела, стѣлати, колосье, пѣльнѣ.

Вправа 26. Прочитайте уривок з Грамоти князя Федора (1284 р.), перекладіть українською мовою, визначте позиції редукованих. Виконайте графіко-фонетичний аналіз підкреслених слів.

Се азъ князь смоленскыи Феодоръ. соудилъ ѣсмь. бирела. съ аемановичемъ про колоколь про немецкыи. Бирель правъ а аемановичъ виноватъ. выдалъ ѣсмь аемановича съ дворомъ немьцомъ за колоколь. А тоу были на соуде со мною богаре мои. Григоръ намѣстникъ. Данило. Артѣмий. Микула Дадковичъ. Лоука околничий. Поутата Дадковичъ а отъ немецъ были на соуде искатели колокола. **гань** альбрать изъ брюньжвика геньци. **гань** вареньдорьпръ.

Практичне заняття № 9

ТЕМА: Фонетичні процеси в мові староукраїнського періоду та їхні наслідки в сучасній українській мові

ПЛАН

1. Рефлекси **ѣ** у сучасній українській мові та її діалектах.
2. Трансформація **е** → **о** після шиплячих та **ј**.
3. Перехід **ѣ, ѣ** → **і** в новозакритих складах.
4. Виникнення **и** з етимологічних **ы** та **і**. Зближення артикуляції ненаголошених **е** та **и**.
5. Зміна **о** → **а** перед складом з наголошеним **а**. Зближення артикуляції ненаголошеного **о** з **у**.
6. Втрата початкового **і**. Поява протетичних приголосних.
7. Депалаталізація приголосних перед **е** та **и**. Палаталізація приголосних перед **і** ← **ѣ**.
8. Історія шиплячих **і** **ц**.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які відомі рефлекси **ѣ** у східнослов'янських мовах? Які рефлекси **ѣ** у польській та болгарській мовах? Наведіть приклади.

2. Які відомі рефлекси **ѣ** у північних та південно-західних діалектах української мови? Наведіть приклади.

3. У чому полягала причина переходу **е** → **о** після шиплячих та **ј**. Який фонетичний процес зумовив цей перехід у сучасній українській мові?

4. Які історичні чергування голосних в сучасній українській мові свідчать про специфіку її фонетичної системи порівняно з білоруською і російською мовами?

5. Поясніть поетапно процес **ѫ, ѣ** → **і** в новозакритих складах.

6. Поясніть чому в словах типу *тінь, дід, ліс* при словозміні не відбувається перехід **і** в **е (о)**? У яких іще випадках уживається **і**, а не **о (е)** у відкритих складах? (Див.: *Сучасна українська літературна мова : підручник / За ред. проф. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2000. – С. 68–69.*)

7. У яких словах сучасної української мови вживаються в закритих складах **о** та **е**? Подайте історичний коментар до цих випадків (Див.: *Сучасна українська літературна мова : підручник / За ред. проф. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2000. – С. 67–68.*).

8. Які є в мовознавстві погляди на виникнення **и** з етимологічних **ы** та **і**? Які давні пам'ятки засвідчують це явище? Наведіть приклади.

9. Чому в українській мові відбулося зближення артикуляції **е** та **и** в ненаголошених позиціях? Як це явище засвідчують давні українські пам'ятки? Наведіть приклади.

10. У чому суть заміни **о** на **а** в історії української мови? Наведіть приклади. Як це пояснюють дослідники?

11. Коли (орієнтовно) розпочалося наближення ненаголошеного **о** до **у** в українській мові? Які пам'ятки це засвідчують? Наведіть приклади.

12. У чому суть депалаталізації приголосних перед **е** та **и**? Чи є ця риса спільною для всіх східнослов'янських мов? Наведіть приклади.

13. У чому полягає специфіка приголосного **ц** в історії української мови? Чи завжди цей приголосний є м'яким в абсолютному кінці слова? Наведіть приклади.

14. Яка специфіка шиплячих приголосних в праслов'янській та давньоруській мовах? Які зміни з ними сталися в староукраїнський період? Наведіть приклади.

15. У яких випадках в українській мові з'являються протетичні голосні? Чим це зумовлено? Наведіть приклади.

ВПРАВИ

Вправа 27. Запишіть слова давньоруською та російською мовами. Зіставте їх та зробіть узагальнення.

Хліб, хрін, ціна, мішок, тіло, білий, лізти, вітер, всім, пісок, їда (їжа), сіно, світ, сміливий, води, вік.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Вправа 28. Запишіть слова давньоруською мовою, поясніть фонетичні зміни, що засвідчує сучасна українська мова.

I. Щока, чога, жорно, пшоно, чотири, жолудь, йому, шостий, чорний, вечоріє.

Доберіть до поданих спільнокореневі слова, у яких можна простежити чергування голосних o//e в сучасній українській мові. Зробіть висновок.

II. Мій, камінь, зілля, рідний, ячмінь, міг, підгір'я, бджільництво, робітник, хміль.

Доберіть словоформи або спільнокореневі слова, у яких простежується чергування i//o, e в сучасній українській мові. Зробіть висновок.

III. День, півень, темний, весь, черв, серце, овес, вітер, торг, шовк.

Чому в цих словах у сучасній українській мові не відбувся перехід o, e в i в новозакритих складах? Зробіть висновок.

Вправа 29. Запишіть подані слова давньоруською та українською мовами (український варіант подайте ще й у фонетичній транскрипції). Визначте фонетичні зміни, які відбулися в аналізованих словах у процесі еволюції фонетичної системи української мови:

I. Рыба, Игнат, своему, весна, горячий.

II. Тебе, издавна, богатый, земля, сын.

III. Иголка, кукушка (зозуля), горазд, учитель.

IV. Хомут, миряне, исповедник, хозяин, правды.

V. Пустыня, кожух, избавить, калач, зима.

Контрольні роботи

Контрольна робота № 1

Тема: Загальні питання історії української мови

Варіант 1

1. *Теоретичне питання:* Праслов'янська мова пізнього періоду.
2. *Дайте визначенням термінам:* балто-слов'янська мовна єдність, спільносхіднослов'янська мова, староукраїнська мова, західнослов'янська підгрупа слов'янських мов.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *свіча, зелений, орел, ношу, брати*.
 - 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 15, 221, 360, 5900, 8736.

Варіант 2

1. *Теоретичне питання:* Періодизація української мови за В. В. Німчуком.
2. *Дайте визначенням термінам:* праїндоевропейська мова, праруська мова, давньокиївська мова, південнослов'янська підгрупа слов'янських мов.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *п'ять, воджу, голова, легкий, море*.
 - 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 13, 401, 564, 4820, 1278.

Варіант 3

1. *Теоретичне питання:* Праслов'янська мова раннього періоду.
2. *Дайте визначенням термінам:* праслов'янська мова, давньоруська мова, давньоукраїнська мова, східнослов'янська підгрупа слов'янських мов.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *білий, печу, мести, пам'ять, князь*.
 - 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 17, 234, 560, 7892, 6700.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Варіант 4

1. *Теоретичне питання:* Періодизація української мови за Ю. О. Карпенком.
2. *Дайте визначенням термінам:* балто-слов'янська мовна єдність, спільносхіднослов'янська мова, староукраїнська мова, західнослов'янська підгрупа слов'янських мов.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *вести, мажу, озеро, воля, дерево.*
 - 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 16, 450, 623, 2700, 5782.

Варіант 5

1. *Теоретичне питання:* Праслов'янська мова середнього періоду.
2. *Дайте визначенням термінам:* праіндоєвропейська мова, праруська мова, давньокиївська мова, південнослов'янська підгрупа слов'янських мов.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *день, кінь, брести, лечу, корона.*
 - 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 211, 500, 3600, 782, 5987.

Варіант 6

1. *Теоретичне питання:* Періодизація української мови за Ю. Шевельовим.
2. *Дайте визначенням термінам:* праслов'янська мова, давньоруська мова, давньоукраїнська мова, східнослов'янська підгрупа слов'янських мов.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *свіча, зелений, орел, ношу, брати.*
 - 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 18, 431, 165, 9800, 3389.

Варіант 7

1. *Теоретичне питання:* Періодизація праслов'янської мови за С. Бернштейном.
2. *Дайте визначенням термінам:* балто-слов'янська мовна єдність, спільносхіднослов'янська мова, староукраїнська мова, західнослов'янська підгрупа слов'янських мов.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *п'ять, воджу, голова, легкий, море.*
- 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 19, 522, 870, 2600, 7443.

Варіант 8

1. *Теоретичне питання:* Мовні особливості центрального і власне східного піддіалектів праслов'янської мови.

2. *Дайте визначенням термінам:* праїндоевропейська мова, праруська мова, давньокиївська мова, південнослов'янська підгрупа слов'янських мов.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *білий, печу, мести, пам'ять, князь.*
- 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 11, 320, 475, 3040, 8965.

Варіант 9

1. *Теоретичне питання:* Періодизації праслов'янської мови за М. Трубецьким та Н. Ван-Вейком.

2. *Дайте визначенням термінам:* праслов'янська мова, давньоруська мова, давньоукраїнська мова, східнослов'янська підгрупа слов'янських мов.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *вести, мажу, озеро, воля, дерево.*
- 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 14, 206, 984, 5200, 8744.

Варіант 10

1. *Теоретичне питання:* Мовні особливості пралехітського і прачесько-словацького піддіалектів праслов'янської мови.

2. *Дайте визначенням термінам:* балто-слов'янська мовна єдність, спільносхіднослов'янська мова, староукраїнська мова, західнослов'янська підгрупа слов'янських мов.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Запишіть українські слова (словоформи) праслов'янською транскрипцією: *день, кінь, брести, лечу, корона.*
- 3.2. Запишіть числа кириличними літерами: 12, 126, 254, 7400, 9821.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Контрольна робота № 2

Тема: Праслов'янський та ранньодавньоруський (дописемний) період в історії фонетичної системи української мови

Варіант 1

1. *Теоретичне питання:* Давні рефлекси голосного *ǣ (ѣ); перехід *а в *о на початку слова в іншомовних словах; утрата початкового *j перед *и.

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***рѣть, *тълѣть(ь), *мѣ, *вѣщность, *зылѣти.**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть праслов'янські й давньоруські відповідники:

Ломити – ламати (o//a), нога – нозі (z//z'), летіти – лечу (m//ч).

2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Пьсьць, тьрнь, стьлати, кьрвавь, кьрмити.

Варіант 2

1. *Теоретичне питання:* Часокількісне вирівнювання й монофтонгізація дифтонгів.

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***sѡdьja, *mѣriti, *рѣть съть, *krѡživo, *domovitь(ь).**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Допомогти – допомагати (o//a), сухий – сушити (x//ш), сухий – суша (x//ш).

2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Смольньскь, жьрьць, вьсего, льбь, львь.

Варіант 3

1. *Теоретичне питання:* Історія носових голосних: походження, причини виникнення, позиції в слові, зміни на давньоруському ґрунті.

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***lъjati, *kozyļe, *trъje desęte, *lоkavъ(jъ), *bryzgnōti.**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Вінок – вити (i//и), крига – кризі (z//з'), возити – возу (z//ж).

2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Ножька, роучькъ, коупьць, осьмь сътъ, тьсть.

Варіант 4

1. *Теоретичне питання:* Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних та їхні рефлексії в давньоруській та сучасній українській мовах.

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***žędati, *poręę, *trъjъ сътъ, *plesknōti, *kvęтъ.**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Сісти – садити (i//а), спокій – спочивати (к//ч), помститися – помщуся (ст//шч).

2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Чъто, днь, вьсь, съто, вьзьмоу.

Варіант 5

1. *Теоретичне питання:* Доля приголосних у сполученні з постконсонантним *j та їхні рефлексії в давньоруській та сучасній українській мовах.

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***ręžōтъ, *jęсъму, *dъvęma съtoma, *jęsnostъ, *ръjzti.**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Гонити – ганяти (o//а), могти – може (z//ж), дух – душа (x//ш).

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- 2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Зърно, държати, дръва, крѣвавъ, кѣто.

Варіант 6

1. *Теоретичне питання:* Доля сполучень ***kt**, ***gt**; зміни в сполученнях ***dt**, ***tt**; спрощення приголосних ***b**, ***p**, ***v**, ***g**, ***d**.

2. *Практичні завдання:*

- 2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***kliknoŭti, *seŭzenŭ, *devęť na desęte, *oŕstŭ, *stopiti.**

- 2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Велѣти – воля (e//o), дух – у дусі (x//c'), вести – веду (c//d).

- 2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Рѣпѣть, столѣ, ножѣ, сѣнь, кѣрмити.

Варіант 7

1. *Теоретичне питання:* Фонетичні явища, зумовлені дією закону відкритого складу (утрата кінцевих приголосних; відновлення складовості сонорних ***r**, ***j**; розвиток протези).

2. *Практичні завдання:*

- 2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***stŭbŭlŭse, *jelenŭ, *tri na desęte, *gostŭ(jŭ), *oŕbyn'i.**

- 2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Дрож – дрижати (o//u), ріка – річка (k//č), писати – пишу (c//u).

- 2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Сѣмърѣть, слѣза, тѣпѣть, сѣтъня, правѣда.

Варіант 8

1. *Теоретичне питання:* Найдавніші процеси дописемного періоду: зміни ***gv**, ***kv** → ***zv**, ***cv**; спрощення в групах приголосних ***dl**, ***tl**, ***dm**.

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***vъrѣbъje, *soлнъ(јъ), *orŕstiti, *xoлdĕti, *boлѣnъ(јъ).**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Глотка – глѣтати (o//u), мачуха – мачушин (x//u), берегти – бережу (z//ж).

2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Коурьскъ, оузькъ, съзъвати, жьдати, жьлтыи.

Варіант 9

1. *Теоретичне питання:* Розвиток повноголосся; зміни початкових ***or, *ol.**

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***žerĕdlo, *nĕmъ(јъ), *съrĕnĕti, *vĕnъсь, *mъžь.**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Брова – чорнобривий (o//u), волога – зволожити (z//ж), тихий – тиша (x//u).

2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Глѣтати, правьднъ, чьсть, пьсьць, шьвьць.

Варіант 10

1. *Теоретичне питання:* Історія фрикативного фарингального звука ***h** (українського [г]).

2. *Практичні завдання:*

2.1. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***volъnъ(јъ), *krѣtъ(јъ), *sedmъjъ, *oлkъть, *pъsanъ.**

2.2. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Гріх – грішник (x//u), мазати – мажу (z//ж), котити – катати (o//a).

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- 2.3. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Търговати, тъмьнь, мъножьство, шьптьгъ, дъхорь.

Контрольна робота № 3

Тема: Пізньодавньоруський (задокументований) і староукраїнський періоди в історії фонетичної системи української мови

Варіант 1

1. *Теоретичне питання:* Історія редукованих голосних. Слабка і сильна позиції. Послідовність занепаду редукованих голосних.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Своєюмоу.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Шести – шостий (e//o), сім – семи (i//e), сосна – сосон (Ø//o).

3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Вълчица, бьчела, подъжьдати, льжька, събрьати.

Варіант 2

1. *Теоретичне питання:* Зміни у фонетичних системах української та інших слов'янських мов внаслідок занепаду і вокалізації редукованих.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Велѣль.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Кінь – коня (i//o), чернець – чорний (e//o), правда – праведний (Ø//e).

3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Коурьскъ, оузькъ, съзьвати, жьдати, жьлтыи.

Варіант 3

1. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі вокалізму: друге повноголосся; альтернації **о** та **е//Ø**; поява протетичних **о** та **е**.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Выдаль.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Ходити – хід (o//i), пиениця – пионо (e//o), гривня – гривень (Ø//e).

- 3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Гльгати, правьднь, чьсть, пьсьць, шьвьць.

Варіант 4

1. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі вокалізму: компенсаційне подовження етимологічних **о**, **е** та подальший перехід в **і**; розвиток приставних **і** та **о**; поява несправжніх дифтонгів; зміна **і** в **ы**.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Грѣшить.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Камінь – каменя (i//e), тьма – темний (Ø//e), оженитися – жонатий (e//o).

- 3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Рьпѣть, стоць, ножь, сьнь, кърмити.

Варіант 5

1. *Теоретичне питання:* Альтернація **e//o** після шиплячих та **ј**.
Перехід **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи**.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Молитвѣ.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови:

Мій – мого (i//o), казка – казок (Ø//o), кров – кривавий (o//u).

- 3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Чьто, днь, вьсь, съто, вьзьмоу.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Варіант 6

1. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму: поява нових груп приголосних; спрощення в новоутворених групах приголосних.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

В'язного.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Дрова – дровитня (o//u), слово – слів (o//i), казка – казок (Ø//o).

3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Смольньскъ, жьрьць, вьсго, льбъ, львъ.

Варіант 7

1. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму: вставні приголосні т і д; дисиміляція приголосних, асиміляція приголосних.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Оубиша.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Вузол – вузла (o//Ø), біль – болю (i//o), дно – дена (Ø//o).

3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Съжимати, помью, вьрста, коньць, объяти.

Варіант 8

1. *Теоретичне питання:* Рефлекси Ѣ в сучасній українській мові та її діалектах.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Цьрквь.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Нога – ніжка (z//ж), яйце – яєць (Ø//e), вечір – вечора (i//o).

3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Звонь, камєньць, пєчька, грєбьць, грєбья.

Варіант 9

1. *Теоретичне питання:* Поява українського **и** з етимологічних **ы** та **і**; зближення артикуляції ненаголошених **е** та **и**.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Сърубиша.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Шести – шостий (e//o), вівця – овець (i//o), вівця – овець (Ø//e).

3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Кость, дъчи, котъка, ногъть, чървь.

Варіант 10

1. *Теоретичне питання:* Зміна **о** в **а**; зближення артикуляції ненаголошеного **о** з **у**; утрата голосного **і** на початку слова.

2. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Лоучьшє.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Брова – чорнобривий (o//u), робота – робіт (o//i), весна – весен (Ø//e).

3.2. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Коньмь, вълкъ, вельблоудъ, рьжаниє, вьрхъ.

Підсумкова контрольна робота з дисципліни "Історія української мови: історична фонетика"

Варіант 1

1. *Теоретичне питання:* Місце української мови серед слов'янських мов. Групи слов'янських мов.
2. *Теоретичне питання:* Давні рефлекси голосного *ĕ (ĕ); перехід *a в *o на початку слова в іншомовних словах; утрата початкового *j перед *u.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Пьсьць, тьрнь, стьлати, крѡвавъ, кърмити.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***рѡтъ, *тълсть(јъ), *мѣ, *вѣчьность, *жьлтѣти.**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Ломити – ламати (o//a), нога – нозі (г//з'), летіти – лечу (г//ч), день – дня (e//Ø), віл – вола (i//o).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Търговати, тьмьнь, мьножьство, шьптьгь, дьхорь.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
5, 11, 107, 1500, 9672.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Зємлею.

Варіант 2

1. *Теоретичне питання:* Періодизація історії праслов'янської мови.
2. *Теоретичне питання:* Історія редукованих голосних. Слабка та сильна позиції. Послідовність занепаду редукованих голосних.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Тьща, дръжати, сьтъня, тьмьнь, сьзьвати.

- 3.2. Запишіть слова давньоруської та сучасної української мовами:
***voŕna, *sъdogъ(jь), *sedmo(e)ro, *soditi, *xlěbъsъ.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Шести – шостий (e//o), муха – мусі (x//c'), їздити – їжджу (з//ж, д//дж), сім – семи (i//e), сосна – сосон (Ø//o).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Вълчица, бѣчела, подъждати, лъжка, събрати.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
7, 12, 230, 9600, 8541.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Свокмоу.

Варіант 3

1. *Теоретичне питання:* Джерела вивчення історії української мови.
2. *Теоретичне питання:* Зміни у фонетичних системах української та інших слов'янських мов внаслідок занепаду і вокалізації редукованих.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Мѣха, брѣви, дрѣвь, кѣде, сѣхноути.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруської та сучасною українською мовами:
***(j)ęzъsъkъ, *bogniti, *mojъ, *sъrstъ(jь), *elъbedъ.**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Кінь – коня (i//o), муха – мушва (x//ш), ходити – ходжу (д//дж), чернець – чорний (e//o), правда – праведний (Ø//e).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Коурьсѣкъ, оузѣкъ, сѣзъвати, жѣдати, жѣлтыи.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
2, 13, 340, 6400, 7268.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Велѣль.

Варіант 4

1. *Теоретичне питання:* Зв'язок історії української мови з лінгвістичними та нелінгвістичними дисциплінами.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі вокалізму: друге повноголосся.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Кънагыня, правьдъныи, крѣтъ, мѣхъ, дья.

3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***zѣтъ, *storžiti, *světylъ(jь), *voļsje, *čъto.**

3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Везти – возити (e//o), Ольга – Ольжин (г//ж), скакати – скачу (к//ч), ходити – хід (o//i), пшениця – пшоно (e//o).

3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Гльгати, правьднь, чѣсть, пѣсьць, швьць.

3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:

3, 14, 508, 4300, 1226.

4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Выдаль.

Варіант 5

1. *Теоретичне питання:* Історія української мови як наука і навчальна дисципліна, її предмет, об'єкт і завдання.

2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі вокалізму: альтернативі **o** та **e//ø**. Поява протетичних **o** та **e**.

3. *Практичні завдання:*

3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Великъмь, рѣтъ, пнь, крѣшити, трьвога.

3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***devęty, *gъrdlo, *slępnōti, *jъmę, *soļnъjъ.**

3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Лізти – лазити (i//a), друг – друзі (г//з'), купити – куплю (п//пл'), Київ – Києва (i//e), гривня – гривень (ø//e).

3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Съмьрѣтъ, слъза, тьпѣтъ, сътъня, правда.

- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
9, 15, 460, 3800, 7527.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Любѣви.

Варіант 6

1. *Теоретичне питання:* Фонетичні, лексичні та граматичні особливості праслов'янської мови раннього періоду.
2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі вокалізму: компенсаційне подовження етимологічних **о**, **е** та подальший перехід в **і**.
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Къназь, сынъмь, гльтька, жьньць, правьднь.
- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***ŝьrñeti, *grěšьkь, *mōdгь(жь), *jutro, *četyre.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Беру – брати (e//Ø), рука – ручка (к//ч), возити – вожу (з//ж), камінь – каменя (і//е), брести – бродити (с//д).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Рьпть, столь, ножь, сьнь, кърмити.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
8, 16, 750, 7900, 4321.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Грѣшить.

Варіант 7

1. *Теоретичне питання:* Фонетичні, лексичні та граматичні особливості праслов'янської мови середнього періоду.
2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі вокалізму: розвиток приставних **і** та **о**; поява несправжніх дифтонгів; зміна **і** в **ы**.
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Кънижька, вьлна, сьхнути, дьва, сьньмь.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***tǫgъje, *sъrku, *vĕgъnъ(jъ), *pĭneso, *dъt'eri.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Виберу – збирати (e//и), друг – дружити (г//ж), плакати – плачу (к//ч), тьма – темний (Ø//e), оженилися – жонатий (e//o).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Зрно, държати, дръва, крѣвавъ, кѣто.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
6, 17, 670, 8200, 7859.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Къназю.

Варіант 8

1. *Теоретичне питання:* Фонетичні, лексичні та граматичні риси праслов'янської мови пізнього періоду.
2. *Теоретичне питання:* Альтернація e//o після шиплячих та j.
Перехід **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи**.
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Мъногы, гривнъ, състоить, мъстиславъ, тѣща.
- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами, наведіть давньоруські відповідники:
***ordlo, *jъgrišce, *oslabnoŭi, *lĕvъ(jъ), *vъsakъ.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови:
В'язати – вузол (a//y), страх – страшний (x//ш), ткати – тчу (к//ч), мій – мого (i//o), пекти – випікати (e//i).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Чѣто, дѣнь, вѣсь, сѣто, вѣзьмоу.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
4, 18, 803, 9100, 1456.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Молитвѣ.

Варіант 9

1. *Теоретичне питання:* Діалектне членування праслов'янської мови.
2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму: поява нових груп приголосних; спрощення в новоутворених групах приголосних.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Видьнь, нємьцомь, нось, гьрбь, шьрсть.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***огьль, *зьгьсь, *худноті, *Г'уть(жь), *хоґьргь(жь).**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Трясти – трусити (а//у), мўка – мўці (к//ц'), відповісти – відповідати (с//д), слово – слів (о//і), казка – казок (Ø//о).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Смольньскь, жьрьць, вьсеґо, льбь, львь.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
1, 19, 980, 2700, 8632.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Въчьнаґо.

Варіант 10

1. *Теоретичне питання:* Виникнення й розвиток письма у східних слов'ян.
2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму: спрощення в новоутворених групах приголосних.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Сьнь, сьто, чьстьнь, сьзьвати, льба.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***svekry, *větridlo, *věznōti, *zablōditi se, *sьmělъ(жь).**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Умерти – умирати (е//и), вухо – (у) вусі (х//с'), капнути – капля (п//пл'), молодість – молодості (і//о), дно – дена (Ø//о).

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Ножька, роучькъ, коупць, осмь сътъ, тьсть.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
20, 112, 890, 5200, 3645.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Дължьна.

Варіант 11

1. *Теоретичне питання:* Періодизація історії української мови у працях українських мовознавців: концепції Ю. Шевельова, В. В. Німчука, Ю. О. Карпенка.
2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму: вставні приголосні т і д; дисиміляція приголосних.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Кръвь, огонь, камень, търговати, дръва.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***golobica, *jězďьсь, *segnoti, *sebě, *blědънь(јь).**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Котити – катати (o//a), око – очі (к//ч), хотіти – хочу (т'//ч), вузол – вузла (o//Ø), біль – болю (i//o).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Съжимати, помъню, вьрста, коньць, объяти.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
30, 214, 906, 1020, 2348.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Оубиша.

Варіант 12

1. *Теоретичне питання:* Проблема давньоруської мови в українському мовознавстві. Значення термінів "балто-слов'янська мовна єдність", "праруська мова", "спільносхіднослов'янська мова", "давньоруська мова", "давньокиївська мова", "давньоукраїнська мова", "староукраїнська мова", "сучасна українська мова".
2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму: асиміляція приголосних.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

М'ягла, стьлати, ночью, сыпь, тьрнь.

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***oľsь, *myslen'je, *сьгрноті, *сѣлаjего, *чѣсть(jь).**

- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Нести – носити (e//o), нога – ніжка (г//ж), явити – явлю (в//вл'), яйце – яєць (Ø//e), вечір – вечора (i//o).

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Звонь, каменьць, печька, гребьць, гребья.

- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:

40, 316, 702, 2030, 6441.

4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Оукорихь.

Варіант 13

1. *Теоретичне питання:* Спільні та відмінні риси у фонетичних системах української та інших слов'янських мов.

2. *Теоретичне питання:* Наслідки занепаду редукованих в системі консонантизму: депалаталізація приголосних; зміна л в љ.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Бръвь, блъхъ, събрьати, медьмъ, шьптьь.

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***vęteno, *mьrtvь(jь), *қосноті, *jedінъ na desęte, *ľstiti.**

- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Ліпити – липнути (i//и), сваха – свашин (х//ш), світити – свічу (т//ч), вівця – овець (i//o), вівця – овець (Ø//e).

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Кость, дъчи, котька, ногтьь, чьръвь.

- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:

10, 418, 604, 3060, 5727.

4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Сьроубиша.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Варіант 14

1. *Теоретичне питання:* Спільні та відмінні риси в морфологічних системах української та інших слов'янських мов.
2. *Теоретичне питання:* Рефлекси **ѣ** в сучасній українській мові та її діалектах.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з правилом висхідної гучності:
Църкы, пълку, гъртань, накыпъ, рабъмь.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***vorgъ, *storъъ, *rozgněvati, *oъъкъ(жъ), *l'ubъ.**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Гребти – вигрібати (e//i), сваха – свасі (x//c'), в'язати – в'язу (з//ж), робота – робіт (o//i), весна – весен (Ø//e).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Коньмь, вълкъ, вельблоудъ, ръжаник, върхъ.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
50, 519, 401, 4040, 2763.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Църкъвь.

Варіант 15

1. *Теоретичне питання:* Історична фонетика, її об'єкт, предмет і завдання. Причини й типи мовних змін. Фонетичні етапи розвитку української мови на основі протоукраїнських говорів.
2. *Теоретичне питання:* Поява українського **и** з етимологічних **ы** та **і**; зближення артикуляції ненаголошених **е** та **и**.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Кость, дъчи, котъка, ногтъ, чървь.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***кънѣдзь, *tolka, *mōdrovati, *derънь(жъ), *sъльсье.**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Схопити – хапати (o//a), отець – отче (ц//ч), вопити – вопль (п//пл'), корінь – кореня (i//e), сестра – сестер (Ø//e).

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Цьркы, пълкоу, гъртань, накышь, рабъмь.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
60, 617, 510, 5050, 3296.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Търговьи.

Варіант 16

1. *Теоретичне питання:* Праіндоевропейська система вокалізму й консонантизму в історії української мови.
2. *Теоретичне питання:* Зміна **о** в **а**; зближення артикуляції ненаголошеного **о** з **у**; утрата голосного **і** на початку слова.
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Коньмь, вълкъ, вельблоудь, рьжаниє, върхъ.
- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***korl'ъ, *kupja, *bělěti, *gospodyn'i, *moknoŭi.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Вести – водити (e//o), високий – височина (к//ч), вести – водити (с//д), сто – сотня (Ø//o), коло – кільце (o//i).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Бръвь, блъхъ, събрати, медъмь, шьптъ.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
70, 715, 303, 6010, 1272.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Лоучьше.

Варіант 17

1. *Теоретичне питання:* Праслов'янська система вокалізму й консонантизму в історії української мови.
2. *Теоретичне питання:* Палаталізація і депалаталізація приголосних у староукраїнський період. Ствердіння губних та **р** на українському ґрунті.
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Шьсти сътъ, льнь, сестръ, слъзь, хрьстянє.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***kozyľ, *tyľeĵetŭ, *vořžiti, *gybnŏti, *kozyľete.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Гонити – ганяти (o//a), козак – козаче (к//ч), любити – люблю (б//бл'), лебідь – лебедя (i//e), четвертий – чотири (e//o).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Отъбърати, потомъ, рожькъ, пастырь, ножьмь.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
80, 813, 205, 7090, 4525.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Желъзна.

Варіант 18

1. *Теоретичне питання:* Давньоруська система вокалізму й консонантизму в історії української мови.
2. *Теоретичне питання:* Історія шиплячих і ц; поява протетичних приголосних у мові староукраїнського періоду.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Отъбърати, потомъ, рожькъ, пастырь, ножьмь.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***prědja, *ščediti, *moľditi, *poľsa, *poľсьнь(jь).**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Плести – виплігати (e//i), пастух – пастуше (x//ш), пустити – пуцу (ст//шч), дочечка – дочок (e//o), якір – якоря (i//o).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Шьсти сътъ, льнь, сестрь, слзьь, хрьстянє.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
90, 912, 120, 8070, 5756.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
отроци.

Варіант 19

1. *Теоретичне питання:* Формування системи вокалізму й консонантизму староукраїнської мови.
2. *Теоретичне питання:* Загальні висновки щодо еволюції фонетичної системи української мови.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Съжимати, помьню, вьрста, коньць, обьяти.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***vědъma, *tvьrditi, *dъva desęti, *dorgъ(jь), *kydnōti.**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Посилати – послати (и//Ø), вовк – вовчий (к//ч), морський – моря (р//р'), лісчка – лійок (е//о), хлопець – хлопця (е//Ø).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Мьгла, стьлати, ночью, сыпь, тьрнь.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
100, 311, 507, 9080, 6428.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Бльськъ.

Варіант 20

1. *Теоретичне питання:* Зміни у структурі праслов'янського складу. Закон відкритого складу (ЗВС), закон складового сингармонізму (ЗСС), закон висхідної гучності (ЗВГ).
2. *Теоретичне питання:* Найдавніші чергування в системі голосних та їхня рефлексія в давньоруській та сучасній українській мові.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Звонь, каменьць, пещька, гребьць, гребья.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***solъma, *bľščati, *dъvě sьtě, *těsnъjь, *dvignōti.**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- Сідати – садити (i//a), слуга – служити (г//ж), платити – плачу (т//ч), гора – підгір'я (o//i), коноплі – конопель (Ø//e).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Крѣвь, огонь, камєнь, тѣрговати, дрѣва.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
522, 200, 909, 3600, 2819.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Къ немоу.

Варіант 21

1. *Теоретичне питання:* Проблема періодизації історії української мови у працях російських і радянських вчених. Періодизація М. Бойчука.
2. *Теоретичне питання:* Часокількісне вирівнювання й монофтонгізація дифтонгів.
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Смольньскъ, жьрьць, вьсеґо, льбѣ, львь.
- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***sǫdъja, *mĕriti, *rĕtъ sьtъ, *krǫživo, *domovitъ(jь).**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Допомогти – допомагати (o//a), сухий – сушити (x//ш), сухий – суша (x//ш), плече – пліч (e//i), граблі – грабель (Ø//e).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Сьнь, сьто, чьстьнь, сьзьвати, льба.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
300, 733, 808, 4800, 9514.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Вѣтрѣмь.

Варіант 22

1. *Теоретичне питання:* "Українська гіпотеза" проф. Ю. О. Карпенка.
2. *Теоретичне питання:* Історія носових голосних: походження, причини виникнення, позиції в слові, зміни на давньоруському ґрунті.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Ножька, роучькъ, коупьць, осмь сътъ, тьсть.

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***l̥jati, *kozylę, *tr̥je desęte, *l̥kavъ(jь), *bryzgnęti.**

- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Вінок – вити (i//и), крига – кризі (г//з'), возити – вожу (з//ж), сторона – сторін (o//i), пісок – піску (o//Ø).

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Виднь, немьцомь, нось, гьрбь, шьрсть.

- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:

400, 844, 707, 5900, 3316.

4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Сьрьдце.

Варіант 23

1. *Теоретичне питання:* Формування граматичних південноруських діалектних особливостей, властивих українській мові.

2. *Теоретичне питання:* Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних та їхні рефлексії в давньоруській та сучасній українській мовах.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Чьто, днь, вьсь, съто, вьзьмоу.

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***žędati, *poręę, *tr̥jъ сътъ, *plesknęti, *kvęť.**

- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Сісти – садити (i//a), спокій – спочивати (к//ч), помститися – помщуся (ст//шч), лікоть – ліктя (o//Ø), нести – ніс (e//i).

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Кънижька, вьлна, сьхноути, дьва, сьньмь.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
700, 955, 506, 6800, 8212.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Сътворю.

Варіант 24

1. *Теоретичне питання:* Формування фонетичних південноруських діалектних особливостей, властивих українській мові.

2. *Теоретичне питання:* Доля приголосних у сполученні з пост-консонантним *j та їхні рефлекси в давньоруській та сучасній українській мовах.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Зърно, държати, дръва, крѣвавъ, кѣто.

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:

***rěžotъ, *jęčьmy, *dъvěma съtoma, *jěsnostъ, *ръlzi.**

- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:

Гонити – ганяти (o//a), могти – може (г//ж), дух – душа (х//ш), гребінь – гребеня (i//e), сон – сну (o//Ø).

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:

Мъстиславъ, мъногы, гривнь, състоить, тьща.

- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:

500, 366, 605, 7300, 4813.

4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*

Послахъ.

Варіант 25

1. *Теоретичне питання:* Протоукраїнські землі в складі Київської Русі.

2. *Теоретичне питання:* Доля сполучень *kt, *gt; зміни в сполученнях *dt, *tt; спрощення приголосних *b, *p, *v, *g, *d.

3. *Практичні завдання:*

- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:

Ръпть, столъ, ножь, сънь, кърмити.

- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***kliknōti, *sęžень, *devęть na desęte, *oґstь, *stopiti.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Веліги – воля (e//o), дух – у дусі (x//c'), вести – веду (c//д), жнець – женця (Ø//e, e//Ø), долото – доліт (o//i).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Великъмь, рьтъ, пнь, крьшити, трьвога.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
600, 277, 404, 8900, 5711.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Наоутріс.

Варіант 26

1. *Теоретичне питання:* Протоукраїнські землі в другій половині I тис. н. е. Склавіни й анти. Назва "Русь".
2. *Теоретичне питання:* Фонетичні явища, зумовлені дією ЗВС (утрата кінцевих приголосних; відновлення складотворчості сонорних *г, *ї; розвиток протези).
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Сьмърть, слъза, тьпть, сьтъня, правьда.
- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***stьbьльсе, *jelenь, *tri na desęte, *gōstь(jь), *oґbyn'и.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Дрож – дрижати (o//и), ріка – річка (к//ч), писати – пишу (c//ш), нога – ніжка (г//ж), черінь – чорнило (e//o).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Къназь, сынъмь, гльтька, жьньць, правьднь.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
488, 800, 303, 2500, 7618.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Дорозь.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Варіант 27

1. *Теоретичне питання:* Джерела мовно-історичних відомостей про українське минуле.
2. *Теоретичне питання:* Найдавніші процеси дописемного періоду: зміни ***gv, *kv** → ***zv, *cv**; спрощення в групах приголосних ***dl, *tl, *dm**.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Коурьскъ, оузькъ, съзъвати, жьдати, жьлтыи.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***vьrьbъje, *soľnъ(jь), *ořstiti, *xoľděti, *boľtъnъ(jь).**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Глотка – глитати (o//и), мачуха – мачушин (x//ш), вечір – вечеря (p//p'), вечір – вечеря (i//e), берегти – бережу (r//ж).
 - 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Кънагыня, правьдъныи, крътъ, мьхъ, дьня.
 - 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
699, 900, 202, 3700, 2817.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Зовється.

Варіант 28

1. *Теоретичне питання:* Проблема походження української мови в наукових працях XIX – сер. XX ст.
2. *Теоретичне питання:* Розвиток повноголосся; зміни початкових ***ort, *olt**.
3. *Практичні завдання:*
 - 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Гльтати, правьдънъ, чьсть, пьсьць, шьвьць.
 - 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***žerđlo, *němъ(jь), *сьrňěti, *věньсь, *možь.**
 - 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Брова – чорнобривий (o//и), волога – зволожити (r//ж), тихий – тиша (x//ш), шока – щічка (o//i), швець – шевця (Ø//e, e//Ø).

- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Мъха, бръви, дръвъ, къдє, съхноути.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
207, 1000, 5600, 977, 2481.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Кыєвъ.

Варіант 29

1. *Теоретичне питання:* Мова творів руської писемності.
2. *Теоретичне питання:* Історія фрикативного фарингального звука *h (українського [г]).
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Търговати, тъмьнь, мъножьство, шьпть, дъхорь.
- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***volyнь(жь), *krтъ(жь), *sedmъжь, *olкъть, *pъsanъ.**
- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (словоформам) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Дрова – дривігня (o//и), гріх – грішник (x//ш), мазати – мажу (з//ж), котити – катати (o//a), говорити – говір (o//і).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Тъща, дръжати, сътъня, тъмьнь, съзьвати.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
304, 2000, 7800, 526, 4752.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Тажькоє.

Варіант 30

1. *Теоретичне питання:* Дві літературно-писемні мови Київської Русі: руська і церковнослов'янська.
2. *Теоретичне питання:* Зміна *je в *o на початку слова.
3. *Практичні завдання:*
- 3.1. Поділіть слова на склади, визначте будову складу згідно з законом висхідної гучності:
Вълчица, бъчєла, подъжьдати, лъжька, събрьати.
- 3.2. Запишіть слова давньоруською та сучасною українською мовами:
***blъзькъ(жь), *sobojъ, *сътъжь, *Г'удь, *bĕgati.**

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- 3.3. Подайте історичний коментар до чергувань у словах (слово-формах) сучасної української мови, наведіть давньоруські відповідники:
Кров – кривавий (о//и), княгиня – князь (г//з'), сипати – сиплю (п//пл'), брести – бродити (е//о), болото – боліт (о//і).
- 3.4. Визначте слабку (–) та сильну (+) позицію редукованих:
Пьсьць, тьрнь, стьлати, крѣвавѣ, кѣрмити.
- 3.5. Запишіть по-давньоруськи числові позначення:
709, 3000, 1500, 364, 6533.
4. *Виконайте графіко-фонетичний аналіз слова.*
Чюдеса.

Тестові завдання

Варіант 1

1. Об'єктом вивчення історії української мови є:

- А. Фонетичні, граматичні, лексичні та стилістичні зміни, що відбуваються на певних етапах розвитку мовної системи.
- Б. Еволюція української мови від праслов'янської доби до нашого часу.
- В. Закономірності розвитку функціональних стилів української мови.
- Г. Розвиток української мови у зв'язку з розвитком суспільства.

2. Праця "Українська гіпотеза", опублікована в журналі "Мовознавство" (№ 5, 1993 р.), належить:

- А. Юрієві Карпенку.
- Б. Василеві Німчуку.
- В. Григорієві Півтораку.
- Г. Олександрові Тараненку.

3. Придихові приголосні зникли:

- А. У праїндоевропейський період.
- Б. У період балто-слов'янської мовної єдності.
- В. У середньопраслов'янський період.
- Г. У пізньопраслов'янський період.

4. Чергування /г/ – /з'/ у парі кѣнагыня – кѣназь пояснюється:

- А. Результатами I палаталізації.
- Б. Результатами II палаталізації.
- В. Результатами III палаталізації.
- Г. Результатами сполучення задньоязикового з постконсонантним *j.

5. Носові голосні виникли:

- А. З дифтонгів.
- Б. З дифтонгічних сполучень.
- В. Зі сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.
- Г. Зі сполучень *ort, *olt.

6. Праслов'янський голосний *у (давньоруський ъ) виник з ранньопраслов'янських:

- А. *ou, *eu.
- Б. *ū, *ōn, *ōns.
- В. *ū, *ai̯, *oi̯, *ei̯.
- Г. *on, *om, *an, *am, *ъn, *ъm.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

7. Рефлексами *tort, *tolt, *tert, *telt у південнослов'янських мовах є:

- А. *ro, *lo, *re, *le.
- Б. *ra, *la, *rě, *lě.
- В. *oro, *olo, *ere, *ele.
- Г. *or, *ol, *er, *el.

8. У фонетико-фонологічній системі української мови внаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції та вокалізації їх у сильній відбувся такий процес:

- А. Збільшилася кількість голосних фонем.
- Б. Відбулися зміни в морфемній структурі слова (опрощення, перерозклад, ускладнення).
- В. Зменшилася кількість типів субстантивного відмінювання.
- Г. Перестав діяти закон відкритого складу, з'явилися закриті склади.

9. Поява випадних приголосних, зумовлена занепадом редукованих, засвідчена:

- А. Альтернацією **о, е/і**.
- Б. Альтернацією **о, е/Ю**.
- В. Альтернацією **о//е** після *шиплячих* та **ј**.
- Г. Альтернацією **о//и** після сонорних **р, л**.

10. Укажіть рядок, у якому в усіх словах сучасний український голосний [и] виник з давнього [і].

- А. Мити, риба, учитель, широко, три.
- Б. Пити, писати, миша, кропива, чотири.
- В. Шити, липа, чинити, тисяча, прикраса.
- Г. Жити, кричати, тихо, причепа, число.

Варіант 2

1. Предметом вивчення історії української мови є:

- А. Фонетичні, граматичні, лексичні та стилістичні зміни, що відбуваються на певних етапах розвитку мовної системи.
- Б. Еволюція української мови від праслов'янської доби до нашого часу.
- В. Закономірності розвитку функціональних стилів української мови.
- Г. Розвиток української мови у зв'язку з розвитком суспільства.

2. Чотири етапи формування української мови, а саме: протоукраїнський, староукраїнський, середньоукраїнський та сучасний – виділив:

- А. Микола Бойчук.
- Б. Юрій Карпенко.

В. Василь Німчук.

Г. Юрій Шевельов.

3. У праіндоєвропейській мові в системі вокалізму виділяють:

А. 4 довгих і коротких складотворчих сонанти, 6 довгих і коротких монофтонгів, 6 довгих і коротких дифтонгів.

Б. 4 довгих і коротких складотворчих сонанти, 5 довгих і коротких монофтонгів, 6 довгих і коротких дифтонгів.

В. 4 довгих і коротких складотворчих сонанти, 5 довгих і коротких монофтонгів, 5 довгих і коротких дифтонгів.

Г. 4 довгих і коротких складотворчих сонанти, 6 довгих і коротких монофтонгів, 5 довгих і коротких дифтонгів.

4. Хронологічні межі III палаталізації – це:

А. Кінець старої ери – I ст. н. е.

Б. II–V ст. н. е.

В. V–VII ст. н. е.

Г. VIII–X ст. н. е.

5. Чергування e/ī в парі легіти – літати пояснюється давнім:

А. Кількісним чергуванням *ī – *ī̄.

Б. Кількісним чергуванням *ě – *ē̄.

В. Кількісним чергуванням *ǭ – *ǭ̄.

Г. Кількісним чергуванням *ǭ̄ – *ū̄̄.

6. Пізньопраслов'янський голосний *u (давньоруський ou) виник з ранньопраслов'янських:

А. *oū, *eū.

Б. *ū̄, *ōn̄, *ōns̄.

В. *ū̄, *aī̄, *oī, *eī.

Г. *on̄, *om̄, *an̄, *am̄, *ъn̄, *ъm̄.

7. Рефлексами *tort, *tolt, *tert, *telt у західнослов'янських мовах є:

А. *ro, *lo, *re, *le.

Б. *ra, *la, *rě, *lě.

В. *oro, *olo, *ere, *ele.

Г. *or, *ol, *er, *el.

8. Твердження про те, що "занепад редукованих ъ, ь і формування фонетичних наслідків цього занепаду в південних руських діалектах можна вважати початком самостійної історії української мови", належить:

А. Григорієві Півтораку.

Б. Віталієві Скляренку.

В. Агатангелові Кримському.

Г. Василеві Німчуку.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

9. Поява секундарних о, е перед сонорними, зумовлена занепадом редукованих, засвідчена в сучасній українській мові:

- А. Альтернацією о, е//і.
- Б. Альтернацією о, е//Ю.
- В. Альтернацією о//е після шиплячих та j.
- Г. Альтернацією о//и після сонорних р, л.

10. Укажіть рядок, у якому в усіх словах сучасний український [i] походить з давнього ѣ [iĕ].

- А. Неділя, літо, камінь, вік, ціна.
- Б. Річка, ліс, пісня, шість, міра.
- В. Хліб, дві, сірий, мішок, дорозі.
- Г. Вечір, тім'я, ім'я, тобі, рідко.

Варіант 3

1. Основним методом дослідження системи української мови в діахронії є:

- А. Описовий.
- Б. Структурний.
- В. Зіставний.
- Г. Порівняльно-історичний.

2. П'ять етапів формування української мови, а саме: праслов'янський, прасхіднослов'янський, давньоруськоукраїнський, середньоукраїнський, новоукраїнський – виділив:

- А. Микола Бойчук.
- Б. Юрій Карпенко.
- В. Василь Німчук.
- Г. Юрій Шевельов.

3. Монофтонгізація дифтонгів та поява назалізованих голосних зумовлені дією:

- А. Закону складового сингармонізму.
- Б. Закону висхідної гучності.
- В. Закону відкритого складу.
- Г. Перехідними палаталізаціями задньозязикових.

4. Хронологічні межі II палаталізації – це:

- А. Кінець старої ери – I ст. н. е.
- Б. II–V ст. н. е.
- В. V–VII ст. н. е.
- Г. VIII–X ст. н. е.

5. Чергування о//а в парі скочити – скакати пояснюється давнім:

- А. Кількісним чергуванням *ĭ – *ī.
- Б. Кількісним чергуванням *ĕ – *ē.

В. Кількісним чергуванням *ǫ – *ō.

Г. Кількісним чергуванням *ŭ – *ū.

6. *Пізньопраслов'янський голосний *i (давньоруський i / и) виник з ранньопраслов'янських:*

А. *oŭ, *eŭ.

Б. *ū, *ōn, *ōns.

В. *ū, *ai, *oi, *ei, *ī.

Г. *on, *om, *an, *am, *ъn, *ъm.

7. *Рефлексами *tort, *tolt, *tert, *telt у східнослов'янських мовах є:*

А. *ro, *lo, *re, *le.

Б. *ra, *la, *rě, *lě.

В. *oro, *olo, *ere, *ele.

Г. *or, *ol, *er, *el.

8. *Явище другого повноголосся, зумовлене занепадом редукованих, засвідчене давніми текстами XII–XIV ст. на місці:*

А. Колишніх носових голосних.

Б. Колишніх *ort, *olt, *ert, *elt.

В. Колишніх дифтонгів.

Г. Колишніх *tort, *tolt, *tert, *telt.

9. *Виникнення новозакритих складів і якісно нового голосного в них, зумовлене занепадом редукованих, засвідчене в сучасній українській мові:*

А. Альтернацією о, е/i.

Б. Альтернацією о, е//Ø.

В. Альтернацією о//е після шиплячих та j.

Г. Альтернацією о//и після сонорних р, л.

10. *Укажіть рядок, у якому в усіх словах сучасний український [i] походить з давніх (етимологічних) [o], [e].*

А. Стіл, осінь, літо, камінь, боліт (род. мн.).

Б. Кінь, тітка, сім, сіно, ніс (іменник).

В. Шість, віз, гір (род. мн.), сніп, вечір.

Г. Жінка, сіл (род. мн.), візок, двір, хліб.

Варіант 4

1. *З якою лінгвістичною дисципліною не пов'язана історична фонетика української мови?*

А. Українською діалектологією.

Б. Славістикою.

В. Риторикою.

Г. Загальним мовознавством.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

2. Два етапи формування української мови, а саме: незадокументований (праслов'янська, спільнослов'янська, давньоруська раннього періоду) і задокументований (давньоруська пізнього періоду, українська) – виділив:

- А. Микола Бойчук.
- Б. Юрій Карпенко.
- В. Василь Німчук.
- Г. Юрій Шевельов.

3. Універсальним законом праслов'янської мови вважають:

- А. Закон складового сингармонізму.
- Б. Закон висхідної гучності.
- В. Закон відкритого складу.
- Г. Перехідні палаталізації задньоязикових.

4. Хронологічні межі I палаталізації – це:

- А. Кінець старої ери – I ст. н. е.
- Б. II–V ст. н. е.
- В. V–VII ст. н. е.
- Г. VIII–X ст. н. е.

5. Чергування *Ø//и* в парі брати – вибрати пояснюється давнім:

- А. Кількісним чергуванням *ī – *ī̄.
- Б. Кількісним чергуванням *ě – *ě̄.
- В. Кількісним чергуванням *ǫ – *ǭ.
- Г. Кількісним чергуванням *ǔ – *ǔ̄.

6. Праслов'янський голосний *ǫ виник з ранньопраслов'янських:

- А. *oц, *eц.
- Б. *ū, *ōп, *ōns.
- В. *ū, *ai̇, *oi̇, *ei̇.
- Г. *on, *om, *an, *am, *ъп, *ъm.

7. Рефлексами *ořt, *ořt є *ro, *lo:

- А. У західнослов'янських мовах.
- Б. У південнослов'янських мовах.
- В. У східнослов'янських мовах.
- Г. В усіх слов'янських мовах.

8. Четвертий етап занепаду редукованих у слабких позиціях відбувся:

- А. У кінцевих складах.
- Б. У кореневих складах за відсутності чергування з сильними голосними.
- В. У корені при потенційному чергуванні сильної і слабкої позицій.
- Г. В афіксальних морфемах.

9. Який процес не зумовлений наслідками занепаду редукованих?

- А. Альтернацією о, е//і.
- Б. Альтернацією о, е//Ю.
- В. Альтернацією о//е після шиплячих та j.
- Г. Альтернацією о//и після сонорних р, л.

10. Які приголосні зазнали депалаталізації в староукраїнський період?

- А. Шиплячі, проривні, сонорний р.
- Б. Шиплячі, задньоязикові, сонорний р.
- В. Губні, шиплячі, сонорний р.
- Г. Губні, свистячі, сонорний р.

Варіант 5

1. Історія праслов'янської мови-основи нараховує:

- А. 2 періоди.
- Б. 3 періоди.
- В. 4 періоди.
- Г. 5 періодів.

2. Шість етапів формування української мови, а саме: праслов'янський, спільносхіднопівденнослов'янський, спільносхіднослов'янський (антська і давньоруська мови), давньоукраїнський, староукраїнський, новоукраїнський – виділиві:

- А. Микола Бойчук.
- Б. Юрій Карпенко.
- В. Василь Німчук.
- Г. Юрій Шевельов.

3. Перехід задньоязикових приголосних у шиплячі перед голосними передньої артикуляції зумовлений:

- А. Результатами першої палаталізації.
- Б. Результатами монофтонгізації дифтонгів.
- В. Результатами сполучення з постконсонантним *j.
- Г. Результатами другої палаталізації.

4. У якій сучасній мові майже не засвідчені результати II палаталізації?

- А. Болгарській.
- Б. Польській.
- В. Білоруській.
- Г. Російській.

5. Чергування о//и в парі сон – засинати пояснюється давнім:

- А. Кількісним чергуванням *ī – *ī̄.
- Б. Кількісним чергуванням *ě – *ē.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- В. Кількісним чергуванням *ǫ – *ō.
Г. Кількісним чергуванням *ŭ – *ū.
- 6. Праслов'янський голосний *ę виник з ранньопраслов'янських:**
- А. *ē, *ai̯, *oi̯.
Б. *ā, *ō, *ē.
В. *ǎ, *ǫ, *ě.
Г. *en, *em, *ьn, *ьm.
- 7. Рефлексами *ǫrt, *ōlt є *ra, *la:**
- А. У західнослов'янських мовах.
Б. У південнослов'янських мовах.
В. У східнослов'янських мовах.
Г. В усіх слов'янських мовах.
- 8. Третій етап занепаду редукованих у слабких позиціях відбувся:**
- А. У кінцевих складах.
Б. У кореневих складах за відсутності чергування з сильними голосними.
В. У корені при потенційному чергуванні сильної і слабкої позицій.
Г. В афіксальних морфемах.
- 9. Розвиток приставних і та о, що відбувся внаслідок занепаду редукованих, мав місце:**
- А. На початку слова перед сонорними приголосними.
Б. У середині слова перед сонорними приголосними.
В. На початку слова перед шумними приголосними.
Г. У середині слова перед шумними приголосними.
- 10. Яка з причин не характеризує появу української фонемі /и/?**
- А. Редукція голосних.
Б. Голосний [i] мав неоднакову артикуляцію в протоукраїнських, проторосійських і протобілоруських говорах.
В. Явище депалаталізації приголосних в українських говорах.
Г. Процес зближення на українському ґрунті давньоруських [i] та [ы].

Варіант 6

- 1. Середній період праслов'янської мови тривав протягом:**
- А. I тис. н. е. – III–V ст. н. е.
Б. IV–III тис. до н. е. – кінець I тис. до н. е.
В. V–VI ст. н. е.
Г. I тис. до н. е. – до I тис. н. е.
- 2. Причини виникнення перетворень на фонетичному рівні, що з'явилися під дією природних законів самої мови, називаються:**
- А. Спонтанними.
Б. Зумовленими.

- В. Зовнішніми.
- Г. Внутрішніми.

3. Перехід задньоязикових приголосних у шиплячі перед голосними непередньої артикуляції зумовлений:

- А. Результатами першої палаталізації.
- Б. Результатами монофтонгізації дифтонгів.
- В. Результатами сполучення з постконсонантним *j.
- Г. Результатами другої палаталізації.

4. З яких дифтонгів виникли голосні *i та *ě, перед якими задньоязикові переходили в м'які свистячі:

- А. *aj, *oɥ.
- Б. *aj, *oi.
- В. *oi, *ei.
- Г. *oi, *eu.

5. Чергування e/o в парі беру – збори пояснюється давнім:

- А. Якісним чергуванням *ě – *ī.
- Б. Якісним чергуванням *ŭ – *ěu.
- В. Якісним чергуванням *ě – *ǫ.
- Г. Якісним чергуванням *ē – *ǫ.

6. Праслов'янський голосний *ě (давньоруський ѣ) виник з ранньопраслов'янських:

- А. *ē, *aj, *oi.
- Б. *ā, *ǫ, *ē.
- В. *ǣ, *ǫ, *ě.
- Г. *ep, *em, *ьp, *ьm.

7. Рефлексами *ort, *olt незалежно від довготи голосного чи сонорного є *ro, *lo:

- А. У західнослов'янських мовах.
- Б. У південнослов'янських мовах.
- В. У східнослов'янських мовах.
- Г. В усіх слов'янських мовах.

8. Другий етап занепаду редукованих у слабких позиціях відбувся:

- А. У кінцевих складах.
- Б. У кореневих складах за відсутності чергування з сильними голосними.
- В. У корені при потенційному чергуванні сильної і слабкої позицій.
- Г. В афіксальних морфемах.

9. Який фонетичний процес, зумовлений занепадом редукованих, засвідчують займенникові іменники хто, що?

- А. Появу нових груп приголосних.
- Б. Спрощення в групах приголосних.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- В. Асиміляцію приголосних.
- Г. Дисиміляцію приголосних.

10. Який процес не пов'язаний з депалаталізацією шиплячих приголосних в українській мові?

- А. Занепад редукованого **ь**.
- Б. Зміна **е** → **о**.
- В. Депалаталізація перед **е**.
- Г. Занепад редукованого **ь**.

Варіант 7

1. Пізній період праслов'янської мови тривав протягом:

- А. I тис. н. е. – III–V ст. н. е.
- Б. IV–III тис. до н. е. – кінець I тис. до н. е.
- В. V–VI ст. н. е.
- Г. I тис. до н. е. – до I тис. н. е.

2. Причини виникнення перетворень на фонетичному рівні, породжені впливом артикуляції інших мов, зазвичай контактних, називаються:

- А. Спонтанними.
- Б. Зумовленими.
- В. Зовнішніми.
- Г. Внутрішніми.

3. Результатом сполучення сонорних приголосних із постконсонантним *j стала поява на їхньому місці:

- А. Шиплячих приголосних.
- Б. Подовжених м'яких свистячих приголосних.
- В. М'яких сонорних приголосних.
- Г. Носових голосних.

4. Законом I. Бодуена де Куртене називають процес:

- А. I палаталізації.
- Б. II палаталізації.
- В. III палаталізації.
- Г. Сполучення задньоязикових приголосних із постконсонантним *j.

5. Чергування Ъ/а в парі сѣдѣти – сядь пояснюється давнім:

- А. Якісним чергуванням *ě – *ї.
- Б. Якісним чергуванням *ŭ – *ѣ.
- В. Якісним чергуванням *ě – *ō.
- Г. Якісним чергуванням *ē – *ō.

6. Пізньопраслов'янський голосний *а (давньоруський а) виник з ранньопраслов'янських:

- А. *ē, *aī, *oī.
- Б. *ā, *ō, *ē.

В. *ǰ, *ǫ, *ǣ.

Г. *en, *em, *ьn, *ьm.

7. Унаслідок дії закону відкритого складу причиною зміни *ōr / *ēr → *ra / *rě та *ōl / *ēl → *la / *lě у старослов'янській і болгарській мовах стала:

А. Протеза.

Б. Епентеза.

В. Діереза.

Г. Метатеза.

8. Перший етап занепаду редукованих у слабких позиціях відбувся:

А. У кінцевих складах.

Б. У кореневих складах за відсутності чергування з сильними голосними.

В. У корені при потенційному чергуванні сильної і слабкої позицій.

Г. В афіксальних морфемах.

9. Який фонетичний процес, зумовлений занепадом редукованих, засвідчують дієслова *зшити, стягнути*?

А. Появу нових груп приголосних.

Б. Спрощення в групах приголосних.

В. Асиміляцію приголосних.

Г. Дисиміляцію приголосних.

10. Чергування *o/e* після шиплячих та *j в українській мові пояснюється:

А. Лабіалізацією голосного *e*.

Б. Утратою носових голосних.

В. Впливом російської мови.

Г. Занепадом редукованих.

Варіант 8

1. Ранній період праслов'янської мови тривав протягом:

А. I тис. н. е. – III–V ст. н. е.

Б. IV–III тис. до н. е. – кінець I тис. до н. е.

В. V–VI ст. н. е.

Г. I тис. до н. е. – до I тис. н. е.

2. Фонетичні зміни, за яких один звук переходить в інший у будь-якій позиції незалежно від фонетичного оточення, інтонації тощо, називаються:

А. Спонтанними.

Б. Зумовленими.

В. Зовнішніми.

Г. Внутрішніми.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

3. Результатом сполучення свистячих приголосних із постконсонантним *j стала поява на їхньому місці:

- А. Шиплячих приголосних.
- Б. Подовжених м'яких свистячих приголосних.
- В. М'яких сонорних приголосних.
- Г. Носових голосних.

4. Слова князь, місяць, лице, вівця в сучасній українській мові засвідчують результати:

- А. I палаталізації.
- Б. II палаталізації.
- В. III палаталізації.
- Г. Сполучення задньоязикових приголосних із постконсонантним *j.

5. Чергування о/у в парі сохнути – сушити пояснюється давнім:

- А. Якісним чергуванням *ě – *ī.
- Б. Якісним чергуванням *ŭ – *ę.
- В. Якісним чергуванням *ě – *ǫ.
- Г. Якісним чергуванням *ē – *ō.

6. Пізньораслов'янський голосний *o (давньоруський o) виник з ранньораслов'янських:

- А. *ē, *ai, *oi.
- Б. *ā, *ō, *ē.
- В. *ǎ, *ǫ, *ě.
- Г. *en, *em, *ьn, *ьm.

7. Унаслідок дії закону відкритого складу причиною зміни *oŕ / *eŕ → *ro / *re та *oĭ / *eĭ → *lo / *le в польській мові стала:

- А. Утрата складотворчості → виникнення вторинного голосного → редукція попереднього *o, *e.
- Б. Утрата складотворчості → дія закону відкритого складу → перестановка голосного і сонанта.
- В. Виникнення складотворчих сонантів → її втрата та поява призвука після нього → перетворення призвука на голосний повного творення.
- Г. Жодна відповідь не є правильною.

8. Занепад редукованих був зумовлений:

- А. Дією закону відкритого складу.
- Б. Зменшенням кількісного складу голосних фонем у мові давньоруського періоду.
- В. Дією закону складового сингармонізму.
- Г. Порушенням часокількісних співвідношень голосних.

9. Який фонетичний процес, зумовлений занепадом редукованих, засвідчують іменники здоров'я, просьба?

- А. Появу нових груп приголосних.
- Б. Спрощення в групах приголосних.
- В. Асиміляцію приголосних.
- Г. Дисиміляцію приголосних.

10. Поява приголосної губної фонемі /ф/ відбулася:

- А. Після розпаду праслов'янської мови-основи.
- Б. Після появи писемних конфесійних творів із запозиченими словами-грецизмами.
- В. До розпаду праслов'янської мови-основи.
- Г. Час появи цієї фонемі досі не з'ясовано.

Варіант 9

1. Закон відкритого складу почав діяти:

- А. У ранній період існування праслов'янської мови.
- Б. У середній період існування праслов'янської мови.
- В. У пізній період існування праслов'янської мови.
- Г. Після розпаду праслов'янської мови.

2. Фонетичні зміни, що відбуваються лише за певних умов (наприклад, І палаталізації) називаються:

- А. Спонтанними.
- Б. Зумовленими.
- В. Зовнішніми.
- Г. Внутрішніми.

3. Результатом сполучення задньоязикових приголосних із пост-консонантним *j стала поява на їхньому місці:

- А. Шиплячих приголосних.
- Б. М'яких свистячих приголосних.
- В. М'яких сонорних приголосних.
- Г. Носових голосних.

4. Фонетичне значення "юсів" (Ј, ј) відкрив:

- А. Іван Бодуен де Куртене.
- Б. Пилип Фортунатов.
- В. Олександр Востоков.
- Г. Ізмаїл Срезневський.

5. Чергування о//ъ в парі зовъ – зъвати пояснюється давнім:

- А. Якісним чергуванням *ě – *ī.
- Б. Якісним чергуванням *ǫ – *ěц.
- В. Якісним чергуванням *ǫ – *ǫ̆.
- Г. Якісним чергуванням *ē – *ō.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

6. Носові голосні послідовно зберігаються:

- А. У болгарській мові.
- Б. У польській мові.
- В. У білоруській мові.
- Г. В українській мові.

7. Унаслідок дії закону відкритого складу причиною зміни *oŕ / *eŕ → *oro / *ere та *oĭ / *eĭ → *olo в українській мові стала:

- А. Утрата складотворчості → виникнення вторинного голосного → редуція попереднього *o, *e.
- Б. Утрата складотворчості → дія закону відкритого складу → перестановка голосного і сонанта.
- В. Виникнення складотворчих сонантів → її втрата й поява призвука після нього → перетворення призвука на голосний повного творення.
- Г. Жодна відповідь не є правильною.

8. Слабкою є позиція редукованого:

- А. Перед складом з голосним повного творення.
- Б. Перед складом із редукованим у слабкій позиції.
- В. В окремих випадках у наголошених складах та перед групою приголосних.
- Г. Перед сонорними *r, *l, за якими йшов інший приголосний.

9. Який фонетичний процес, зумовлений занепадом редукованих, засвідчують іменники серце, місце?

- А. Появу нових груп приголосних.
- Б. Спрощення в групах приголосних.
- В. Асиміляцію приголосних.
- Г. Дисиміляцію приголосних.

10. Поява фарингальної фонемі /r/ в історії української мови пояснюється:

- А. Палаталізацією задньоязикового *g.
- Б. Депалаталізацією задньоязикового *g.
- В. Сарматсько-скіфським субстратом.
- Г. Досі немає пояснень цьому явищу.

Варіант 10

1. Періоди розвитку праслов'янської мови – протослов'янський, самостійного розвитку, діалектної диференціації – виділив:

- А. Ніколаас Ван-Вейк.
- Б. Микола Трубецькой.
- В. Самуїл Бернштейн.
- Г. Федот Філін.

2. *Утрата назальності, розвиток повноголосся, зміни початкового *je → *o відбуваються:*

- А. До IX ст.
- Б. IX – поч. XI ст.
- В. XI–XIV ст.
- Г. Від XV ст.

3. *Результатом сполучення проривних приголосних із пост-консонантним *j стала поява на їхньому місці:*

- А. Шиплячих приголосних.
- Б. Подовжених м'яких свистячих приголосних.
- В. М'яких сонорних приголосних.
- Г. Носових голосних.

4. *Процес монофтонгізації дифтонгів відбувся в:*

- А. Праіндоевропейський період.
- Б. Період балто-слов'янської мовної єдності.
- В. Ранньопраслов'янський період.
- Г. Середньопраслов'янський період.

5. *Чергування е//о в парі беру – брати пояснюється давнім:*

- А. Якісним чергуванням *ě – *ī.
- Б. Якісним чергуванням *ǔ – *ǔц.
- В. Якісним чергуванням *ě – *ǔ.
- Г. Якісним чергуванням *ē – *ō.

6. *Причиною втрати носових протоукраїнськими говорами була:*

- А. Дія закону відкритого складу.
- Б. Дія закону складового сингармонізму.
- В. Асиметричність в системі голосних фонем.
- Г. Занепад редукованих.

7. *Унаслідок дії закону відкритого складу причиною зміни *ōr / *ēr → *ra / *re та *ōl / *ēl → *la / *le в болгарській мові стала:*

- А. Утрата складотворчості → виникнення вторинного голосного → редукація попереднього *o, *e.
- Б. Утрата складотворчості → дія закону відкритого складу → перестановка голосного і сонанта.
- В. Виникнення складотворчих сонантів → її втрата та поява призвука після нього → перетворення призвука на голосний повного творення.
- Г. Жодна відповідь не є правильною.

8. *Сильною позицією редукованого є:*

- А. Абсолютний кінець слова.
- Б. Перед сонорними *r, *l, за якими йшов інший приголосний.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

- В. Перед складом з голосним повного творення.
- Г. Перед складом із редукованим у сильній позиції.

9. Який фонетичний процес, зумовлений занепадом редукованих, засвідчують іменники *дно*, *вдова*?

- А. Появу нових груп приголосних.
- Б. Спрощення в групах приголосних.
- В. Асиміляцію приголосних.
- Г. Дисиміляцію приголосних.

10. Дифтонгічні рефлекси *Ѣ* трапляються в:

- А. Північних та окремих південно-східних говорах української мови.
- Б. Південно-східних та окремих північних говорах української мови.
- В. Південно-західних та окремих північних говорах української мови.
- Г. Північних та окремих південно-західних говорах української мови.

Дослідники історії української мови в особах

Іван Іванович Огієнко

Немає в людини нічого милішого над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею на ціле життя. А хто, буває, відірветься від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу. І багато людей, помираючи на чужбині, просять накласти їм у домовину бодай грудочку рідної землі...

Іван Огієнко

Огієнко Іван Іванович – доктор наук, професор, видатний український політичний, церковний і громадський діяч, лінгвіст, культуролог, педагог, перекладач, основоположник палеотипії (науки про старі друковані книжки), дослідник історії української церкви. Він народився 2 (14) січня 1882 року в м. Брусилів (тепер смт. Коростишівського району Житомирської області, Україна) у бідній родині селян Івана та Єфросинії Огієнків. Він був шостим у сім'ї, а коли Іванові виповнилося два роки, батько загинув. Протягом 1892–1896 рр. навчався в Брусилівській чотирирічній школі, а згодом продовжив навчання в Київській військово-фельдшерській школі, після закінчення якої працював у Київському військовому шпиталі. У 1903 р. успішно склав іспити в Острозькій гімназії, а в 1909 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету святого князя Володимира. Під час навчання в аспірантурі він активно займався лексикографією, уклавши шість словників різних типів протягом чотирьох років (1910–1914 рр.): "Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов", "Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения", "Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

выражений в русской речи", "Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке", "Орфографический словарь", "Словарь военно-исторических терминов".

Певний час І. І. Огієнко працював у Київському комерційному інституті, а з 1915 р. – приват-доцент кафедри української мови і літератури Київського університету, з 1917 р. – професор, з 1918 р. – екстраординарний професор.

У 1918 році став засновником і першим ректором Кам'янець-Подільського українського державного університету, де працював протягом двох років. Тоді ж працював в уряді УНР на посадах міністра освіти (1918 р.) та міністра віросповідань (1919–1921 рр.). Після того як в Україні запанувала більшовицька влада, І. І. Огієнко жив у Польщі й працював протягом шести років (1926–1932 рр.) професором Варшавського університету, там же заснував і був головним редактором журналів "Рідна мова" та "Наша культура". У цей період (1931 р.) отримав ступінь доктора філософії в університеті Брно (Чехія) за працю "Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р."

У 1940 році Іван Огієнко був пострижений у ченці під іменем Іларіона в Яблочинському Свято-Онуфрієвському монастирі й того ж року став єпископом Холмським і Підляським, а з березня 1944 р. – митрополит, 1963 р. – блаженніший. Улітку цього ж року змушений був емігрувати до Європи, а восени 1947 р. – до Канади, де жив у м. Вінніпег до кінця своїх днів. Там, у Канаді, розгорнув активну церковну, наукову й видавничу діяльність (був видавцем і головним редактором журналів "Слово істини" (1947–1951 рр.), "Наша культура" (1951–1953 рр.), "Віра й культура" (1953–1967 рр.)).

Проте найважливішою справою свого життя І. І. Огієнко вважав переклад Біблії, над яким працював майже двадцять років. Основне завдання цієї справи – переклад з оригінальних давньоєврейських і давньогрецьких текстів Святого Письма сучасною українською літературною мовою, при цьому перекладач прагнув щонайточніше передати зміст. У 1962 році побачив світ фундаментальний переклад українською мовою на тисячі п'ятисотх двадцяти дев'яти сторінках – "Біблія, або книги св. Письма Старого і Нового Заповіту".

Помер І. І. Огієнко 29 березня 1972 р. на 91-му році життя й похований на православної секції Меморіального парку "Глен Іден".

Коло наукових інтересів професора І. І. Огієнка: кирилична палеотипія і палеографія, історія української мови, історія старослов'янської мови, лексикографія, стилістика й культура української мови, проблеми української орфографії, історія українського наголосу (акцентологія).

Основні лінгвістичні й культурологічні праці професора І. І. Огієнка: "Історія української культури" (1918, 2002 рр.), "Український стилістичний словник" (1924 р.), "Історія українського друкарства" (1925 р.), "Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність" (1926 р.), "Нариси з історії української мови. Система українського правопису" (1927 р.), "Історія церковнослов'янської мови" (1927 р.), "Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків" (1929 р.), "Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р." (1930 р.), "Історія української літературної мови" (1950, 1995, 2001 рр.), "Граматичні основи української літературної мови" (1951 р.), "Український літературний наголос" (1952 р.), "Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному" (1954 р.), "Етимологічно-семантичний словник" (ТТ. 1–4, 1979–1995 рр.).

Леонід Арсенійович Булахівський

Булахівський Леонід Арсенійович – академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР, доктор філологічних наук, професор, видатний український лінгвіст-славіст народився в Харкові 2 (14) квітня 1888 року в родині майстра-механіка. Після закінчення гімназії Л. А. Булахівський вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив із відзнакою у 1910 році й там залишився для продовження навчання в аспірантурі.

Протягом свого життя працював у Пермському (1917–1921 рр.), Харківському (1921–1942 рр.), Московському (1943 р.) і Київському (1944–1960 рр.) університетах, а з 1944 р. по 1961 р. був директором Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. У 1957–1961 рр. Л. А. Булахівський очолював комітет славістів.

Більш ніж півстоліття учений віддав науковим дослідженням, викладанню лінгвістичних дисциплін і створенню підручників та посібників. У його науковому доробку понад чотириста праць із загального мовознавства, славістики, україністики та русистики. Його цікавили питання функціонування мови, закономірності становлення й розвитку літературних мов, слов'янської акцентології, фонетики і граматики, стилістики та мови художньої літератури.

Академік Л. А. Булахівський створив потужну лінгвістичну школу, представниками якої є такі відомі вчені, як акад. Ю. В. Шевельов, акад. І. К. Білодід, акад. О. С. Мельничук, член-кор. НАН України, О. Б. Ткаченко, член-кор. НАН України А. П. Непокупний, доктори філологічних наук А. Й. Багмут, Л. Л. Гумецька, М. О. Карпенко, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та багато ін.

За наукові досягнення в науковій, педагогічній та науково-організаційній діяльності учений був нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, а 1941 р. було присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР.

Кола наукових інтересів академіка Л. А. Булахівського: історія східно-слов'янських мов, порівняльно-історична акцентологія слов'янських мов, славістика (лексикологія і граматики), загальне мовознавство, стилістика і лінгвопоетика, синтаксис, методика викладання української мови.

Основні мовознавчі студії академіка Л. А. Булаховського:

1. *Славістика (акцентологія):* "Акцентологічний коментарій до польської мови" (1950 р.), "Акцентологічний коментарій до чеської мови" (1953, 1956 рр.), "Болгарский язык как источник реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы" (1958 р.), "Акцентологическая проблематика вопроса о славяно-балтийском языковом единстве" (1959 р.).

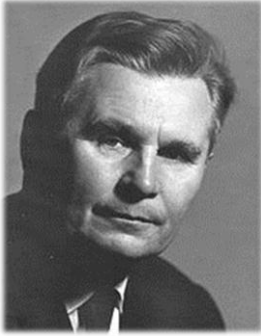
2. *Україністика:* "Український літературний наголос (характеристика норми)" (1943, 1947 рр.), "Питання походження української мови" (1956 р.), "Історичний коментарій до української літературної мови" (1948 р.).

3. *Русистика:* "Курс русского литературного языка" (1935 р., 5-е вид. – 1952 р.), "Исторический комментарий к русскому литературному языку" (1936 р., 5-е вид. – 1958 р.), "Русский литературный язык первой половины XIX в." (ТТ. 1–2, 1941, 1954 рр.).

4. *Загальне мовознавство:* "Виникнення і розвиток літературних мов" (1941–1947 рр.), "Вступ до мовознавства" (1953 р.) та ін.

Помер Л. А. Булаховський 4 квітня 1961 року в Києві, де й похований на Байковому цвинтарі. На честь ученого в Києві названо вулицю його ім'ям.

Михайло Андрійович Жовтобрюх

Жовтобрюх Михайло Андрійович – доктор філологічних наук, професор, видатний український мовознавець, народився 4 (17) листопада 1905 року.

Навчався в Дніпропетровському інституті народної освіти, який закінчив у 1929–1930 рр. Після навчання працював у Запорізькому педагогічному інституті викладачем, старшим викладачем протягом семи років, а з 1937 р. – доцентом Київського педагогічного інституту до 1948 р.

Після переїзду до Росії очолив кафедру російської мови в Тюменському педагогічному інституті (1948–1951 рр.), а потім працював завідувачем кафедри російської мови в Узбекистані в Бухарському педагогічному інституті (1951–1953 рр.).

Повернувшись в Україну, завідував кафедрою мовознавства в Черкаському педагогічному інституті.

Упродовж 1959–1982 рр. був завідувачем відділу теорії української літературної мови Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР і водночас – професором Київського педагогічного інституту (1960–1985 рр.).

Помер Михайло Андрійович Жовтобрюх на 91-му році життя 16 грудня 1995 року в Києві.

Коло наукових інтересів професора М. А. Жовтобрюха: сучасна українська літературна мова, історія української мови, історія українського мовознавства, культура усного й писемного мовлення, соціолінгвістика, порівняльна граматики слов'янських мов.

Науковий доробок професора М. А. Жовтобрюха:

1. *Монографії:* "Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)" (1963 р.); "Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)" (1970 р.); "Українська граматики" (1986 р., російською мовою; у співавторстві); "Східнослов'янські мови" (1987 р., російською мовою; у співавторстві); "Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941 рр.)" (1991 р.).

2. *Колективні праці (співавтор і відповідальний редактор):* "Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика" (1969 р.); "Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія" (1973 р.). Працював над створенням фундаментальної монографії "Історія української

мови. Фонетика" (1979 р., у співавторстві з В. М. Русанівським, В. Г. Скляренком), що стала однією з найкращих спроб діахронічного вивчення фонетичного ладу української мови. Ця праця разом з іншими трьома книгами серії ("Морфологія", 1978 р.; "Лексика і фразеологія" та "Синтаксис", обидві – 1983 р.) відзначена премією імені І. Франка НАН України.

3. Підручники для університетів і педагогічних інститутів: "Історична граматики української мови" (1957 р.); "Курс сучасної української літературної мови" (4-е видання, 1972 р.); "Порівняльна граматики української і російської мови" (1978 р.); "Історична граматики української мови" (1980 р.).

Віталій Макарович Русанівський

Русанівський Віталій Макарович – академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, видатний український мовознавець, народився 25 червня 1931 року в Харкові в родині філологів. Його батьки були літературознавцями, батько – деканом філологічного факультету Київського державного університету, якого влітку 1941 року було несправедливо звинувачено в буржуазному націоналізмі, заарештовано й страчено в Лук'янівській в'язниці, а 1956 року реабілітовано.

Закінчивши школу в 1949 р. із золотою медаллю, В. М. Русанівський вступив до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка на філологічний факультет, який успішно закінчив у 1954 р., залишившись навчатися далі в аспірантурі при кафедрі української мови під керівництвом доц. П. Д. Тимошенка. Спеціалізацією ученого стала історична граматики української мови. У цій галузі Віталій Макарович захистив кандидатську (1960 р.), а потім і докторську (1970 р.) дисертації.

З 1957 р. В. М. Русанівський працює в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, який очолює з 1981 р. по 1996 р., а з 1996 р. по 2007 р. – радник дирекції Інституту.

Протягом свого життя акад. В. М. Русанівський підготував 12 докторів і 30 кандидатів наук з таких спеціальностей: 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова, 10.02.03 – слов'янські мови, 10.02.15 – загальне мовознавство.

Помер В. М. Русанівський 27 січня 2007 року в Києві й похований на Байковому кладовищі.

Коло наукових інтересів академіка В. М. Русанівського: історична граматики української мови, історія української літературної мови, сучасна українська літературна мова, проблеми міжмовних контактів, стилістика та мова художньої літератури.

Основні праці академіка В. М. Русанівського:

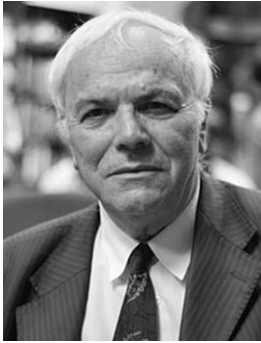
1. *Монографії:* "Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст." (1959 р.); "Структура українського дієслова" (1971 р.); "Дієслово – рух, дія, образ" (1977 р.); "Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – початку XVIII ст." (1978 р.);

"Походження і розвиток східнослов'янських мов" (1980 р.); "Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов" (1985 р.); "Структура лексичної і граматичної семантики" (1988 р.); "У слові – вічність" (2002 р.).

2. *Колективні праці (співавтор)*: "Українська мова", "Життя слова" (обидві – 1978 р.), "Украинская грамматика" (1986 р.); "Українсько-чеські паралелі в текстах і ситуаціях. Розмовник" (2002 р.). Науковий керівник авторських колективів і один з авторів праць "Сучасна українська літературна мова. Морфологія" (1969 р.); "Філософські питання мовознавства" (1972 р.); "Науково-технічний прогрес і мова" (1978 р.); "Історія української мови" (т. 1–4, 1978–1983 рр.); "Грамматика чеської мови" (1992 р.). Як член редколегії "Словника української мови" в 11-ти томах (1970–1980 рр.; Державна премія СРСР, 1983 р.) розробляв проблематику лексикографування термінології різних наук, зокрема суспільно-політичної. Був співголовою редколегії та одним з авторів енциклопедії "Українська мова" (2000, 2004 рр.). Значне місце в працях науковця посідають питання методології лінгвістичних досліджень.

3. *Підручник*: "Історія української літературної мови" (2001, 2002 рр.).

Василь Васильович Німчук

Німчук Василь Васильович – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, видатний український мовознавець, фахівець у галузі історії української мови, народився 6 липня 1933 року в с. Довге Іршавського району Закарпатської області.

У 1955 році закінчив Ужгородський університет. З 1958 р. працює в Інституті мовознавства НАН України, а з 1991 р. – в Інституті української мови НАН України, який очолював з 1998 р. до 2008 р.

Коло наукових інтересів члена-кореспондента НАН України В. В. Німчука: палеославістика; давньоруська і старослов'янська мови; історія, діалектологія та ономастика української мови; історія української літературної мови; історія українського мовознавства; українське джерелознавство та археографія; проблеми української мови як конфесійної.

Основні праці члена-кореспондента НАН України В. В. Німчука:

1. *Монографії:* "Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською" (1980 р.), "Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст." (1985 р.), "Давньоруська спадщина в лексиці української мови" (1992 р.).

2. *Колективні праці:* "Словник гідронімів України" (1979 р.); "Історія української мови. Морфологія" (1978 р.); "Історія української мови. Синтаксис" (1983 р.); "Історія української мови. Лексика і фразеологія" (1983 р.); "Жанри і стилі в історії української мови" (1989 р.) та ін. Відповідальний редактор монографій: "Історія української мови. Морфологія" (1978 р.), "Історія української мови. Фонетика" (1979 р.).

3. *В. В. Німчук підготував до видання і дослідив низку пам'яток української мови, зокрема "Лексис..." (1964 р.) і "Граматику словенску" (1980 р.) Лаврентія Зизанія; "Лексикон словеноросский" Памва Беринди (1961 р.); "Синоніми словеноросскую" (1964 р.); "Лексикон латинський" Єпіфанія Славинецького та "Лексикон словено-латинський" Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського (обидві – 1973 р.); "Граматику слов'янську..." Мелетія Смотрицького (1979 р.) та ін.*

В. В. Німчук є членом редколегії і одним із авторів енциклопедії "Українська мова" (2000 р.), засновником та головним редактором наукового журналу "Українська мова" (2001 р.).

В. В. Німчук є лауреатом Державної премії АН УРСР ім. І. Я. Франка (1985 р.), Всеукраїнської премії імені І. Огієнка в галузі науки (2003 р.), нагороджений ювілейною медаллю П. Й. Шафарика Кошицького університету (Словаччина) (1995 р.).

Григорій Петрович Півторак

Півторак Григорій Петрович – академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, відомий український мовознавець народився 14 червня 1935 року в с. Коритище Недригайлівського району Сумської області в селянській родині.

У 1950 р. на "відмінно" закінчив семирічну школу й того ж року вступив до Лохвицького педагогічного училища, після закінчення якого 1954 р. стає студентом історико-філологічного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, який закінчив із відзнакою в 1959 р. Після того, як Григорій Петрович відпрацював два роки вчителем історії, української мови і літератури в Ірпінській восьмирічній дослідній школі № 3 Києво-Святошинського району, він навчається в аспірантурі Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР за спеціальністю "Білоруська мова" (1961–1964 рр.). Після складання кандидатських іспитів Григорія Петровича відрядили на два роки до Мінська для практичного опанування мови своєї спеціальності, якою він написав й успішно захистив кандидатську дисертацію "Історія інфінітива в білоруській мові" (1965 р.).

З 1964 р. працює в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні: молодший, старший (1978 р.), провідний науковий співробітник (1991 р.), завідує відділом загальнославянської проблематики та східнослов'янських мов з 1998 р. (нині – відділ слов'янських мов). З 2004 року – заступник академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. Голова спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 2007 р.). Засновник і голова Української асоціації білорусистів (з 1991 р.), заступник голови Міжнародної асоціації білорусистів. У 2011 році академікові Півтораку Григорієві Петровичу присвоєно звання заслуженого діяча науки і техніки України.

Коло наукових інтересів академіка Г. П. Півторака: історія та діалектологія східнослов'янських мов, етно- і глотогенез східних слов'ян. Академік Г. П. Півторак обґрунтував цілісну теорію походження української, білоруської та російської мов. Він є укладачем і редактором низки фундаментальних словників. Під керівництвом ученого захищено п'ять кандидатських (О. І. Скопненко, П. О. Селігей,

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Г. В. Чорновол, О. М. Похилюк, Л. Л. Семененко) і одна докторська дисертація (П. О. Селігей).

Науковий доробок акад. Півторака Г. П. становить близько чотирьохсот п'ятдесяти наукових праць, з-поміж яких:

1. *Монографії*: "Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах: Порівняльно-історичний нарис" (1974 р.); "Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: Історико-фонетичний нарис" (1988 р.); "Українці: звідки ми і наша мова" (1993 р.); "Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»" (2001, 2004 рр.), "Українці: звідки ми і наша мова: Дослідження. Факти. Документи" (2014 р.); "Історико-лінгвістична славістика: Вибрані праці" (2015 р.).

2. *Колективні праці*: "Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология" (1986 р., рос. мовою); "Культура української мови: Довідник" (автор розділу "З історії власних імен") (1990 р.); "Нариси білорусько-українських літературних зв'язків: Культурно-історичні та літературознавчі аспекти проблеми" (переклад українською і вступна стаття) (2003 р.);

3. *Лексикографічна робота (один з авторів і член редколегії)*: "Етимологічний словник української мови" (у 7-и т.); "Українська мова: Енциклопедія" (2000, 2004, 2007 рр.); "Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник" – відповідальний редактор (2002 р.); "Російсько-український словник-довідник" – відповідальний редактор (2004 р.); "Сучасний словник іншомовних слів" – відповідальний редактор (2006 р.); "Білорусько-український словник" – співакладач, автор передмови, відповідальний редактор (2006 р.); "Український орфографічний словник" – член редколегії (2009 р.).

Віталій Григорович Склярєнко

Склярєнко Віталій Григорович – академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, відомий український мовознавець-славіст, заслужений діяч науки і техніки України, радник Президії НАН України, головний редактор журналу "Мовознавство", лауреат Премії ім. О. О. Потебні НАН України (2001 р.), нагороджений орденом Князя Ярослава Мудрого V ступеня, знаком "Відмінник освіти України", народився 14 серпня 1937 року в с. Новомиколаївка Новоукраїнського району Кіровоградської області в родині вчителів.

1959 року закінчив філологічний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова за спеціальністю "Українська мова і література". Після закінчення університету Віталій Григорович працював учителем української мови і літератури, директором середньої школи в Миколаївській області, інспектором шкіл у Кіровоградській області, не припиняючи при цьому наукових досліджень. Протягом 1963–1966 рр. він навчався в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України під керівництвом акад. О. С. Мельничука, після закінчення якої успішно захистив кандидатську дисертацію "Історія акцентуації іменників *а-основ української мови" (1967 р.). З 1966 року працює в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 1966 року – молодший, з 1971 року – старший, а з 1986 року – провідний науковий співробітник; з 1987 року – заступник директора з наукової роботи, з 1996 року – директор Інституту). Протягом 1966–1983 рр. Віталій Григорович Склярєнко публікує три одноосібні монографії, бере участь у написанні першого тому "Історії української мови: Фонетика" (розділ "Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові"), наприкінці 1983 року захищає докторську дисертацію "Історія акцентуації іменників української мови". Одним з найважливіших етапів у науковій творчості вченого є монографія "Праслов'янська акцентологія" (1998 р.), у якій автор ґрунтовно й скрупульозно проаналізував проблеми слов'янської акцентології від балто-слов'янської доби до пізньопраслов'янського періоду. Невтомна праця мовознавця в царині української і слов'янської акцентології дала підстави українським і зарубіжним вченим говорити про існування *київської акцентологічної школи*, а Віталія Григоровича справедливо вважати її основоположником. Під керівництвом

Історія української мови: **Загальні питання історії української мови. Історична фонетика**

акад. Скляренка В. Г. захистили дисертації з *історичної акцентології* В. Б. Задорожний, В. Ю. Гальчук, І. Ю. Гальчук, А. А. Зинякова, В. В. Желязкова, К. В. Тішечкіна, С. С. Пономаренко, з *історичної лексикології* – Т. Я. Марченко, В. Т. Шевченко, Г. О. Пашковська.

Такою ж невтомною є праця вченого над "Етимологічним словником української мови". Т. Б. Лукінова з цього приводу зазначає: "Нестача фінансів відбилася на видавничій діяльності Інституту: четвертий том «Етимологічного словника української мови» без руху пролежав у видавництві понад 12 років. 1997 р. академік О. С. Мельничук пішов з життя, не дочекавшись поліпшення справи. Лише 1999 р. з'явився Указ Президента України (від 7 серпня 1999 року № 967) «Про розвиток національної словникової бази» і створений відповідно до нього проект «Словники України».² Отже, завдяки організаторським здібностям Віталія Григоровича побачили світ 4–6 томи Етимологічного словника.

Коло наукових інтересів академіка Скляренка В. Г.: питання історії українського наголосу, етимології, історичної лексикології, праслов'янської і балто-словянської акцентології. Він є автором більш ніж 200 наукових праць і розвідок.

1. *Монографії:* "Історія акцентуації іменників *а-основ української мови" (1969 р.); "Історія акцентуації іменників середнього роду української мови" (1979 р.); "Нариси з історичної акцентології української мови" (1983 р.); "Праслов'янська акцентологія" (1998 р.); "«Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім»" (2003 р.); "Історія українського наголосу: Іменник" (2006 р.); "Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження" (2006 р.), "Історія українського наголосу: Дієслово" (2017 р.).

2. *Колективні праці:* "Історія української мови. Фонетика" (1979 р.); "Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология" (1986 р., рос. мовою).

3. *Лексикографічна робота (один з авторів і член редколегії):* "Етимологічний словник української мови" (у 7-и т.); енциклопедія "Українська мова" (2000, 2004, 2007 рр.), "Український орфографічний словник" (2009 р.; відповідальний редактор).

² Лукінова Т. Б. Видатний акцентолог і етимолог / Т. Б. Лукінова // Мовознавство. – 2012. – № 4. – С. 4–17.

Короткий ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акання – збіг у ненаголошеному складі *a* та *o* в одному звукові, вимова ненаголошеного *o* як *a* або звука, близького до *a*.

Альтернація (чергування) звуків – це парадигматичне відношення між однорідними одиницями мови (одиницями одного рівня), здатними замінити одна одну в складі більших одиниць, що зазвичай відбувається за певних синтагматичних і/або парадигматичних умов.

Артикуляція – робота органів мовленнєвого апарату, спрямована утворення будь-якого звука.

Асиміляція (уподібнення) – фонетичне явище, що відбувається внаслідок взаємодії звуків тієї самої категорії.

асиміляція графічна – уподібнення звуків, яке зафіксоване на письмі;

асиміляція дистантна – уподібнення несусідніх звуків, розділених іншими звуками, що можуть знаходитися в межах одного складу або належати до різних складів;

асиміляція контрліттерна – уподібнення суміжних звуків;

асиміляція прогресивна – уподібнення наступного звука попередньому;

асиміляція регресивна – уподібнення попереднього звука наступному.

Астериск (*) – графічне позначення реконструйованого звука, морфеми, лексеми (словоформи).

Африката – приголосний звук зі складною зімкнено-щільною артикуляцією.

Вокалізм – система голосних звуків певної мови.

Вставний звук – голосний чи приголосний звук, який стоїть відповідно між двома приголосними або голосними.

Гіатус – зіяння.

Глотогенез – походження і розвиток мови.

Говір – територіально окреслене діалектне утворення, що має особливості у фонетичній системі, морфологічній будові, лексиці тощо й об'єднує у своєму складі групу однотипних говірок.

Давньоруська мова – це літературно-писемна мова доби Київської Русі, що мала у своїй історії два періоди – незадокументований (дописемний) і задокументований (писемний).

Деназалізація – утрата носової артикуляції; перехід носового голосного в ротовий.

Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Депалаталізація – ствердіння приголосних.

Дисиміляція (розподібнення) – фонетичне явище, за якого один із двох однакових чи подібних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким.

дисиміляція графічна – розподібнення звуків, яке передається на письмі;

дисиміляція дистантна – розподібнення звуків, що розділяються іншими звуками;

дисиміляція контактна – розподібнення сусідніх звуків;

дисиміляція прогресивна – зміна наступного звука під впливом попереднього;

дисиміляція регресивна – зміна попереднього звука під впливом наступного.

Диференціація – одна з властивостей процесу історичного розвитку мов, коли виявляється тенденція діалектів відокремитися і сформуватися в окремі мови.

Дифтонг – особливий тип звука, який є сполученням двох звуків у межах одного складу, перший з яких складотворчий, а другий – нескладотворчий.

Дифтонгічне сполучення – сполучення типу дифтонга, яке складається з голосного звука з наступним сонорним.

Діалект – відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина племені, народності або нації, пов'язана територіальною, соціальною чи професійною спільністю.

Довгий звук – голосний чи приголосний звук, який має більшу довготу порівняно зі звуком звичайного творення при тому ж темпі мовлення (графічне позначення $\bar{\quad}$ або $:\quad$).

Евфонія (милозвучність) – добре, приємне, з погляду фонетичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів.

Епентеза – поява додаткового звука у складі слова.

Етимологічні голосні – первинні чи давні звуки, запозичені з праслов'янської мови.

Ікавізм – розвиток і вимова в українській мові і на місці Ѣ та етимологічних о, е в новозакритих складах.

Інтеграція мов – наближення мов одна до одної, нівелювання їхніх відмінностей у процесі об'єднання в одну.

Інтоніація – ритмомелодійний лад мовлення, який служить для вираження смислових і емоційних особливостей висловлювання й виявляється в послідовних змінах висоти тону, сили та тривалості звучання, а також тембру голосу (в акцентології: *акутóва* – висхідна, *циркумфлексóва* – спадна).

Койне́ – мова, яка служить засобом міждіалектного спілкування для різномовних колективів і яка виникла на базі одного (або кількох) діалектів цих мовних груп.

Консонантизм – система приголосних звуків певної мови, їхніх властивості й відношення.

Короткий звук – той, який має меншу тривалість порівняно з довгим при тому ж темпі мовлення (графічна позначка ˇ).

Лабіалізація – артикуляція звуків, за якої губи витягуються вперед і заокруглюються, від чого змінюється обсяг та форма ротової порожнини як резонатора, що призводить до зміни якості звука.

Метатеза – перестановка звуків або складів у слові внаслідок асиміляційних чи дисиміляційних процесів.

Монофтонг – простий звук на відміну від складних звуків – дифтонгів.

Монофтонгізація – процес трансформації дифтонгів і дифтонгічних сполучень у прості голосні – монофтонги.

Назалізація – додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Неповноголосся – наявність у межах однієї морфеми сполучень *-ра-, -ла-, -ре-, -ле-*. Характерне для старослов'янської та сучасних південнослов'янських мов, напр.: болг. *град, злато, бряг, сряда*.

Нуль зву́ка – відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні, напр.: *день – дня, сон – сну*.

Палаталізація (пом'якшення) – додаткова артикуляція – піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, унаслідок якої приголосний звук набуває особливого забарвлення. Палаталізація – пом'якшення приголосних у певних фонетичних умовах.

Повноголосся – характерне для української мови (а також деяких слов'янських) сполучення звуків *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* між приголосними в кореневій морфемі.

Прамова – це мова, з діалектів якої походить група споріднених мов, а мовні одиниці її і процеси, що в ній відбувалися, встановлюються шляхом реконструкції через застосування порівняльно-історичного методу. Так, *праіндоєвропейська мова* – це мова, з якої походять усі мови індоєвропейської сім'ї; *праслов'янська мова* – це мова, з якої походять сучасні слов'янські мови, які, у свою чергу, належать до індоєвропейської сім'ї.

Протеза – приєднання на початку слова додаткового приголосного або голосного звука відповідно до фонетичних закономірностей мови.

Історія української мови:
Загальні питання історії української мови. Історична фонетика

Протетичний звук – це звук, який приєднується на початку слова.

Редуквані голосні – надкороткі голосні неповного творення **ъ, ь**, що виникли на ґрунті праслов'янської мови внаслідок редукції праіндоевропейських ***ū** та ***ī**.

Редукція – послаблення артикуляції звука, що тягне за собою зменшення сили, довготи чи зміни тембру звучання.

Секундарний голосний – вторинний чи новий голосний **о** та **е**, що сформувався після вокалізації редукованих голосних.

Сингармонізм – об'єднання в одному складі звуків однорідної або подібної артикуляції.

Складотвірчий звук – той, що здатен утворити склад, наприклад, голосний або складотворний сонант.

Спрощення – зменшення кількості звуків у групах приголосних унаслідок випадання деяких із них.

Староукраїнська мова – це мова, що була поширена у XIV–XVIII ст. в Україні та Білорусі, яка функціонувала в різних сферах – юридичній, конфесійній, науковій тощо.

Тенденція – напрям, у якому здійснюється розвиток якого-небудь мовного явища або мови в цілому.

Церковнослов'янська мова – в основі старослов'янська, що на східнослов'янському ґрунті зазнала впливу місцевих народних говорів і стала помітно відрізнятися від мови-основи.

Навчальне видання

**Анжеліка Анатоліївна
ЗИНЯКОВА**

**Сергій Сергійович
ПОНОМАРЕНКО**

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.
ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА**

Навчальний посібник

Відповідальний редактор *Л. Островська.*

Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *А. Іщенко.*
Друк, фальцювально-палітурні роботи *С. Волинець.*

Підп. до друку 17.05.2017.
Формат 60 × 84 ¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 10,93. Обл.-вид. арк. 8,16.
Тираж 300 пр. Зам. № 5373.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десанників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.